І. М. ЖЕЛЄЗНЯК

КИЇВСЬКИЙ ТОПОНІМІКОН

Національна академія наук України
Інститут української мови

І.М. Желєзняк

КИЇВСЬКИЙ ТОПОНІМІКОН

Київ
2014

УДК 81.373.21
ББК 81.2 Укр
Ж 51

Книгу присвячено етимології, семантиці основ та словотвору географічних назв, зниклих та сучасних, у межах міста Києва.

Для лінгвістів, фахівців у галузі ономастики та етимології, всіх, хто цікавиться походженням та історією київських топонімів.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України

Відповідальний редактор:
доктор філологічних наук **В.П. Шульгач**

Рецензенти:
академік НАН України **Г.П. Півторак**
член-кореспондент НАН України **В.В. Німчук**

© І.М. Желєзняк. 2014
© Ідея та назва серії "Бібліотека української ономастики"
В.П. Шульгач, 2007–2014
© Інститут української мови НАНУ. 2014
© Видавничий дім "Кий". 2014

ISBN 978-617-7177-01-1

ЗМІСТ

Вступ.....5
Багринів.....11
Берестове.....12
Берківці.....13
Боричів узвіз.....17
Буслівка.....20
Видубичі.....30
Голосіїв.....31
Дівич-гора.....32
Дорогожичь(-и).....37
Драбські ворота.....40
Жєлянь.....41
Живець.....51
Китаєво.....52
Козара.....58
Копирів кінець.....60
Кощавий брід.....63
Кудрявець.....66
Либідь.....67
Лукарець.....80
Луком'є.....80
Лядські ворота.....82
Мишалівка.....83
Надово.....84
Неводичі.....84
Пасинча бесіда.....88
Пенні Лози.....93

Перепелич-долина....93
Полікуклово....96
Почайна....97
Пунище....109
Радосинь....109
Серховиця....110
Сирець....119
Сітомля....119
Скоморох....126
Совка....129
Стрільники....133
Турець....140
Угорське....145
Урлева Градь....154
Феофанія....154
Хлопач....155
Чапаївка....161
Чачинъ....161
Чеповаха....162
Черепанова гора....162
Черкеня....162
Чернече....163
Чернечий....163
Чикирдин....163
Чмелів Яр....163
Чорна Гора....164
Чорна Грязь....164
Чорний Яр....164
Чортова Долина....164
Чортове Беремище....164
Шелвово....165
Ширма....166
Щекавиця....172
Язина....178
Бібліографічні скорочення....181
Скорочення назв мов і діалектів....213
Скорочення ремарок....215

ВСТУП

Від початку нашої писемної історії спостерігається невпинний серйозний інтерес освіченої людності до історії міста Києва. В поняття історії вкладається багато різних компонентів: час виникнення, особи первісного володарювання, найдавніша мова населення, зростання міста та особливості й походження топографічної номенклатури (мікротопонімії), мовна належність і мотивація назв. Жодне місто слов'янського світу не мало про свою історію такої великої і суперечливої літератури щодо всіх названих проблем. Будь-яке питання містить численні часткові, розв'язання яких вимагало значних зусиль не одного покоління дослідників. Кожна епоха висувала на перший план найважливіші (як тоді вважалося) проблеми, які розв'язували (або не розв'язували) на тогочасному рівні науки. За історично осяжний час києвознавство виросло в окрему гуманітарну галузь з великою науковою літературою і чималим обширом знань. Цього досягнуто шляхом вивчення окремих питань зусиллями істориків, археологів, мовознавців, етнографів, фольклористів, краєзнавців. Знайомство лише з літературою про Київ дозволяє усвідомити, що на території, де розмістилося місто, існує особлива аура, завдяки якій воно не згасає і зберігає всі історичні нашарування, зокрема в топонімії.

Мікротопонімія такого міста з багатовіковою історією, як Київ, містить цінну інформацію з історії та культури як власне міста, так і суміжних теренів. Через неї можна відновлювати давні номінативні тенденції аж до періоду перших поселень, а також усі наступні хронологічні пласти географічних назв. Пояснення етимологічно темних назв, розкриття принципів номінації дозволяє реконструювати як окремі історичні й культурні факти, так і мовну ситуацію міста і

його околиць. Найдавніші назви на терені сучасного Києва — це гідроніми, що в окремих випадках відбивають мовний стан ще дослов'янського періоду. До таких, насамперед, належать назви річок *Почайна* (поселення вздовж цієї річки й археологами визнаються найдавнішими) і *Клов*. Гідроніми *Либідь*, *Сітомля* та ін. сягають праслов'янських глибин, а такі назви, як *Скоморох*, *Серховиця*, *Турець* та ін., достатньо надійно пов'язуються з давньоруською лексикою.

У Києві збереглася певна кількість давніх назв. Окремі з них дійшли до нас із літописів (*Щековиця* — сучасн. *Щекавиця*), вони є цінними пам'ятками культури. Орієнтирами в середньовічному місті були також найбільш значущі подвір'я, назви яких виконували топонімні функції. Деякі урбаноніми лише в своїй основі містять старі топоніми, що іноді пов'язано з появою нового денотату (ур. *Дорогожичи* — вул. *Дорогожицька*, ур. *Паньківщина* — вул. *Паньківська*), при цьому в нових формах превалюють релятиви. Назви окремих районів, ділянок міста довуличного планування (*Копирів Кінець*, *Козара*, *Пасинча Бесіда* та ін.) часто дозволяють відновлювати стан міжетнічних зв'язків як у мові населення, так і в розвитку самого міста. Мікротопонімія періоду стихійної ім'ятворчості має найбільшу наукову цінність, вона ілюструє істинну картину головних матеріальних і духовних цінностей народу. Як свідчать дослідження, усі первинні назви додекретного періоду мають сувору системність і чітку мотивованість. Пізніше планування міста вулицями дало в результаті велику кількість назв, кожна з яких віддзеркалює номінативні тенденції епохи, особливості й стан мови, культурних і духовних цінностей населення. Декретне виникнення годонімів також по-своєму пов'язане з культурним рівнем народу, відображаючи його освіченість і духовність, проте більший відсоток сучасних назв — випадкові. Сьогодні фіксація, вивчення та збереження історичного топонімікону Києва — першочергове завдання ономастики.

Слід зазначити, що тенденція до заміни назв існувала завжди. Зміна власника, значнішого орієнтира, подія (часто лише місцевого значення) могли стати як поштовхом до зміни назви, так і причиною її консервації (вул. *Бидлогінна* — вул. *Введенська*, вул. *Хрещатик* — хут. *Ковалівка* — *Поштова Площа*). Однією з ознак (сигналів) зміни назви є поява паралельних найменувань одного об'єкта (вул. *Биковщинська*, вона ж *Глибочицька* на плані 1803 р.). Упродовж багатьох віків цей процес відбувався стихійно, його інтенсивність була

в різні періоди різною, проте загалом це було природне явище. З появою законодавчих актів, які регламентували урбанімічні процеси, з'явилися штучні перейменування, з часом інтенсивність їх значно зросла. На початку цього процесу спостерігається тяжіння до назв хоча й штучних, але таких, що відображають історичні імена або події (вул. *Ярославська*, пл. *Контрактова* на Подолі та ін.). Узаконилися й активізувалися політичні, ювілейні та ін. тенденції (вул. *Бульварна — Бібіковський Бульвар*, вул. *Больнична* — вул. *Пироговська*); з плином часу це спричинило вкрай непродумане найменування нових об'єктів та усунення старих урбанонімів, а згодом і масове перейменування. Надумані назви міських географічних об'єктів, як правило, демонструють повну відсутність будь-якого зв'язку з денотатом (вул. *Джека Лондона*, вул. *Михайлівська* — вул. *Паризької Комуни* і т.д.), часто-густо з порушенням граматичних та словотвірних норм і традицій (релятивні прикметники повністю замінюються родовим відмінком тощо). На жаль, ця тенденція зберігається й до сьогодні.

Досліджуючи мовну ситуацію давнього Києва та Київщини періоду давньоруської державності, Л.А. Булаховський дійшов висновку, що «безперервність мовної традиції населення Київщини... могла бути значнішою, ніж власне етнічна "чистота крові"»[1]. При цьому вчений слушно підкреслював дещо більшу мовну чистоту Київщини, порівняно з Києвом, на той час уже великим містом, населення якого етнічно було доволі строкатим. Проте детальне вивчення топонімікону Києва показує, що він (топонімікон) сягає набагато глибших хронологічних шарів, ніж існування історично засвідченого Києва давньоруського періоду, і дозволяє спостерігати чітко виражену мовноетнічну спадковість; це свідчить про однорідність і певну "чистоту" мови населення того терену, де виникло й розбудовувалося місто Київ. У топонімії Києва зберігаються окремі риси мовної традиції київської людності. Значна площа сучасного міста охоплює велику кількість топооб'єктів, що мають різну хронологічну й мовну характеристику, однак їхня мовна спадковість, чіткість мовної ієрархії свідчать про закономірний поступовий розвиток генетично єдиної мови цього терену. Всі назви топооб'єктів, навіть ті, які еволюційно входили до складу міста, відбивають як мовну, так і демографічну безперервність від найдавніших часів.

---

[1] *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977. – Т. II. – С. 122.

Досі назви географічних об'єктів Києва вивчалися спорадично і здебільшого істориками. Їхню увагу привертали головим чином назви *Либідь, Клов, Почайна, Сітомля* тощо як такі, що мають найдавнішу, ще літописну, фіксацію. Ці назви, безперечно, мають першорядне значення для з'ясування стратиграфії київської топонімії. На сучасному етапі вивчення Києва хронологічних конкурентів у них поки що не існує, проте подальші дослідження можуть виявити й давніші назви.

Стратиграфічне вивчення київського гідронімікону (на сьогодні нам відомо понад 50 назв річок і струмків у межах правобережної частини сучасного міста) обіцяє цікаві лінгвістичні знахідки, які мають розширити наші знання про особливості розвитку мови давніх слов'ян Середньої Наддніпрянщини, їхні контакти з іншими племенами і, можливо, надати нові факти про деякі пізніші процеси у мові східних слов'ян. Це дозволить виокремити — що надто важливо — хронологічні зрізи всередині єдиного етнолінгвістичного шару гідронімів. Правильне виділення особних шарів, зокрема всередині слов'янського масиву, дає можливість визначити й хронологізувати додавньоруський (праслов'янський) період життя гідронімікону цієї області. Неабиякий інтерес становлять назви річок, гідрооснови яких — синоніми з однаковою етнолінгвістичною характеристикою; такі назви потребують особливо ретельної хронологізації. Як правило, вони виникають не паралельно, не одночасно й демонструють різночасову лексичну активність окремих основ.

Екстралінгвістичні висновки, звичні в ономастичних дослідженнях, дозволяють уточнити відомості, щодо історії даної території, характеру міграційних процесів і т. п. Для розв'язання усіх цих проблем єдино доцільним видається шлях суцільного етимологічного дослідження топонімів, що в майбутньому дозволить зосередити увагу на чітких стратиграфічних характеристиках як у межах сучасного міста, так і в його певних ретроспективних кордонах. Як показала практика, найдоцільніше монографічне вивчення кожного топоніма, що дозволяє, зосередивши увагу на одній назві, максимально вичерпати матеріал для найімовірнішого висновку, побудувати своєрідну хронологічну субординацію, оскільки відомо, що документальна фіксація назви як правило не збігається з її виникненням: найчастіше, назви набагато давніші за своїм походженням, ніж перша згадка про них у писемних джерелах. Після вивчення за такою

методикою ще деяких теоретично важливих назв річок можна буде наблизитися до узагальнюючого етапу — вивчення словотвірних шарів, спільних семантичних ознак гідрооснов тощо, а з часом — і побудови *загальної стратиграфії* топонімії Києва.

Стратиграфія київської гідронімії свідчить про те, що на території сучасного міста простежується безперервність населення з глибокої давнини. Гідронімія Києва репрезентує всі основні мовно-етнічні шари, які встановлюються для Середньої Наддніпрянщини у процесі вивчення апелятивної лексики.

Надзвичайно цікавою є проблема так званих пізніх гідронімів Києва. Відомо, що територія сучасного міста в принципі була освоєна з найдавніших часів, що вимагало найменування географічних об'єктів. У зв'язку з цим виникає питання про причини існування на території давнього заселення нових (у даному разі — суто українських) топонімів. Йдеться, насамперед, про такі назви, як р. *Курячий Брід, Кадетський Гай, Рудий Брід, Наталка* тощо. Не виключається й той факт, що відбувалося перейменування географічних об'єктів спорадично й було пов'язано, як правило, зі зміною мешканців або власників, а не зі зміною етносів. Увесь корпус пізніх українських топонімів на території Києва може свідчити або про пізнє найменування, яке з різних причин могло мати місце, або про факт перейменування, або навіть вторинне найменування замість призабутих імен.

Вивчення стратиграфії гідронімії Києва підтверджує припущення про те, що найдавніше заселення на терені сучасного міста відбувалося у місцевості, яка прилягала до р. *Почайни*[2], оскільки цей гідронім на сучасному етапі вивчення етимологічної природи назв річок Києва кваліфікується як найдавніший. Припускаємо, що основними різновидами господарства його насельців були рибальство й скотарство. За хронологією гідронімів, перші поселення на узвишші могли існувати саме на Кловській височині й тяжіли до поселень на узбережжі Либеді. Найдавніші слов'янські поселення, що ототожнюються з поселеннями зарубинецької археологічної культури, виникали на терені сучасного міста й мали досить розгалужену

[2] *Шовкопляс А.М.* Раскопки поселения зарубинецкой культуры в Киеве // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – С. 212–214; *Шовкопляс А.М.* Древнейшие славяне на территории Киева // Этногенез белорусов. Тезисы докладов. – Минск, 1973. – С. 40–43.

структуру. В цей період, очевидно, всі ці населені пункти сприймалися як щось єдине, споріднене, про що свідчить, зокрема, гідронімія на *-*ьсь*. Слід також зазначити, що лінгвістичний аналіз гідронімії Києва підтверджує думку істориків про особливу важливість двох основних водних артерій Києва — Почайни й Либеді.

На основі вивчення топонімії такого міста, як Київ, виникає потреба в постановці суто теоретичної, принципово нової ономастичної проблеми — топонімікону великого міста як *єдиної системи*. Топонімія сучасного великого міста — це система, оскільки вона формувалася й упорядковувалася тривалий час і має на кожному хронологічному зрізі чітко визначені ареальні межі. Крім того, це відкрита система: розбудовується місто, у межі якого вливаються дедалі нові й нові географічні об'єкти зі своїми назвами, дрібні струмки в умовах міста природно або штучно зникають, тобто окрема топонімна система перебуває в постійному русі, її кількісна характеристика не є сталою. Топонімія великого міста – це лінгвістичне явище з об'єктивно існуючими хронологічними й локальними вимірами, певна система з лише їй властивою структурою. Виявлення законів побудови цієї структури — головне і найскладніше питання; поряд із цим постає багато екстралінгвістичних проблем. Методика дослідження топонімії великого міста має базуватися, насамперед, на індивідуальному й груповому етимологічному вивченні назв, виявленні стратиграфічних зрізів та інших чинників, що впливають на процес назвоутворення урбанонімів.

Книга, запропонована читачеві, суто лінгвістичного спрямування; кожна назва описана як окреме мовне явище. Історична, краєзнавча та ін. інформація наводиться лише як додаткова, іноді важлива для етимологічного аналізу оніма. Список проаналізованих назв не претендує на вичерпність, він обмежується топонімами переважно правобережної частини міста.

Багринів. На південній околиці Києва у XVII ст. на горі *Багринъ* містився лаврський хутір (Наркевич 2), у XVIII ст. — хутір *Багриновъ* (Ист. мат. I, 37–38), пізніше, 1859 р. — село *Багриново* (КГВ № 6, 43), що належало Видубицькому монастиреві[3]. У XX ст. поселення під цією назвою вже не існує, але лишилася назва *Багринова Гора* такої локалізації: "несколько севернее с. Корчеватого, приблизительно в километре на юг от Лысой горы, находящейся ниже устья реки Лыбеди, [...] берег Днепра рассечен здесь глубокими оврагами с разветвленными вершинами. Возвышенное плато, составляющее основание этого отрога, называется Багриновой горой"[4], "через нее идет дорога с Демиевки в Китаев, Пирогово, Виту, Лесники и т.п."[5]

Споріднені назви відомі в Україні, пор. с. *Bahrynowicze* (кол. Радомисльськ. пов. Київськ. губ.; SG XI, 399), с. *Багринівка* (Глибоцьк. р-н Чернівецьк. обл.; АТПУ 638), *с. Багринівці* (Літинськ. р-н Вінницьк. обл.; АТПУ 24), земля *Багриновская* (біля м. Васильків Київськ. обл.; 1720 р.; Оп. КПЛ 293), х. *Багрин* (Васильківськ. р-н Київськ. обл.; АТПУ 263), ур. *Багриново* (с. Вишеньки Бориспільськ. р-ну Київськ. обл.; Телегин 75), *с. Багриновка* (кол. Новгород-Сіверськ. пов. Чернігівськ. губ.; RGN I, 227), а також на інших слов'янських землях: с. *Багриново* — в колишній Могильовськ. губ. (RGN I, 227), сс. *Багриново* — в колишніх Владимирській, Тверській та Орловській губ. (RGN I, 227).

---

[3] *Максимович М.А.* Собр. соч.– К., 1877.– Т. II.– С. 248.

[4] *Самойловский И.М.* Корчеватовский могильник // Памятники зарубинецкой культуры.– М. ; Л., 1959.– С. 61.

[5] *Наркевич Н.Ф.* Памятка для Гг. участников экскурсии Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества. 1914. Машинопис // НБУВ ІР, шифр І.1146. Арк. 2.

Походження топоніма прозоро відантропонімне, пор. прізвище *Багрин* (кол. с. Кизіли Овруцьк. р-ну Житомирськ. обл.; 1955 р.; ОКІУМ), *Багринька* (1649 р.; Браславський полк; Реєстр 245), *Багриновский* (Асташ Леонтьевич *Багриновский*; 1628 р.; м. Єлець; Веселовский 19), прізвисько *Багря* (с. Першинське Шадринськ. р-ну Пермськ. обл.; СРНГ 2, 35) тощо, а також однокореневі рос. *Багрим* (1584 р.; Переяславль; Веселовский 19), *Баграковъ, Багримовъ, Багровъ* (Тупиков 467), серб. *Багреш* (Грковић 46) та ін.

Берестове. Село ("селце", "селище"), поблизу давнього Києва, нижче Аскольдової могили за течією Дніпра[6]; тепер у складі міста. Вважають, що це, приблизно, територія, що прилягає до Успенського собору Києво-Печерського монастиря; пор. церква *Спас-на-Бе́рестовім* як місце великокнязівської резиденції[7].

Назва вперше згадується в літописі під 980 р. "**на Берестовѣ. в селци еже зоуть нынѣ Берестовое**" (ПСРЛ І, 80); 1015 р. "**на Берестовѣмь**" (т. ж. 130); 1051 р. "**хожеше с Берестоваго на Днѣпръ**" (т. ж. 156); 1073 р. "**И сѣдоста на столѣ на Берестовомь** [...]" (т. ж. 182); 1096 р. "**и пожже на Берестовѣмь дворъ княжь**" (т. ж. 231); 1096 р. "**и погребоша и** [Тугортъкана – *І. Ж.*] **на Берестовомъ на могылѣ межи путемъ. грядущимъ на Берестовое. а другымъ идущимъ в монастырь**" (ПСРЛ ІІ, 222); 1185 р. "**хотѧ поставити Луку ... игумена сто Спса на Берестовѣ**" (т. ж. 390); 1137 р. "**миръ въ Берестьи**" (т. ж. 562); 1183 р. "**постави Лоукоу игоумена стго Спса на Берестовемь**" (т. ж. 630); 1035 р. "**и прибегоша к Берестїю**" (ЛПС 40); 1157 р. "**въ монастыри у святаго Спаса на Берестовѣ**" (т. ж. 66); 1185 р. "**Князь великій Всеволодъ посла въ Кіевь ко князю Святославу Всеволодичю и къ митрополиту Никифору Луку смиреннаго, прося себѣ во епископа Володимерю, игумена Спаского изъ Кіева съ Берестового**" (т. ж. 97); 1640 р. "*на Берестову*" (Вольский 22), "*Берестово поле*" (місце Успенського собору Києво-Печерської лаври; Захарченко 133).

Можливо, первісною була назва урочища, місцини, зарослої берестом. Ще в XIX ст. на схилах Печерської гори, поблизу колиш-

---

[6] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 53.

[7] *Бронштейн И.П.* Городская территория древнего Киева по данным летописи // Сборник сообщений Гос. ин-та по проектированию. – К., 1958. – Вып. 1–2 (13–14). – С. 46.

нього Миколаївського монастиря, ріс *берестовий* ліс[8] (д.-руськ. *бєрестъ* 'Ulmus carpinifolia', укр., рос. *бе́рест*, пол. *brzost*). С. Роспонд справедливо припускав, що, можливо, первинною була форма на *-ово*[9]. Така словотвірна модель назви спонукає до думки про наявність відантропонімного посесива на *-ов-* (Фролова 114); пор. антропоніми: *Берестъ* (Морошкин 25), *Берестовъ*, 1629 р. (Тупиков 533).

Берківці. Назва урочища та села поблизу старого Києва (урочище та хутір з 1923 р. — у межах міста; с. *Берковець* з 1941 р. — смт Коцюбинське; УРЕ V, 460). За нашими даними, назва відома з XVI ст. — дер. *Берковецъ* (1634 р.; ИТК 104), дорога *Бирковецкая* ("до дороги Бирковецкое въ долину"; 1539 р.; АЮЗР I/6, 28), бір *Быркоецкий* ("Оуниверсал Василія Дворецкого, полковника к[иївського] на Быркоецкий бур и на стрѣлницки з ограниченем его м[о]н[ас]-тыру Бр[а]тскому данный"; 1666 р.; Кат. 61), бір *Бирковскій* (1666 р.; ПХЕВ LXIII), земля *Бирковская* (1666 р.; Кат. 60), с. *Быркоецъ* (1682 р.; АЮЗР I/10, 361), ур. *Берковецъ* (1701 р.; Ист. мат. VII, 3), ур. *Берковцы* (1703 р.; Ист. мат. VII, 3–4), грунт *Берковецкій* (1707 р.; Размеж. 4), с. *Бирковець* (1731 р.; Кат. 93), ур. *Берковце* ("о спорныхъ ... грунтахъ прозываемомъ Берковце"; 1743 р.; АКА I(1), 322), поле *Бирковецъ* ("подгородье Преварка с полями прозиваемыми Стрельниками и Бирковцемъ"; 1762 р.; ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 3861, арк. 1–2), ур. *Бирковцы* ("въ урочищахъ Бирковцахъ, Стрельникахъ и Хлопачахъ"; 1775–1786 рр.; ОКН 23), хут. *Берковецъ* ("при с. Беличи" Білогородськ. вол. Київськ. пов.; 1900 р.; СНМК 43), с. *Берковець* (*Берковці*) (1926 р.; СПКО 27, 65), на сучасних картах як околиця Києва – *Берковец* (КО).

Спорідненими до цієї назви можна вважати маєток *Бирковци*, 1646 р. ("отец митрополит тые ж добра, Романов Мост и Бирковцей ... пану Прокопови Верешчаце ... продал"; кол. Житомирськ. пов. (?); Укр. 109), поле *Берке́вщина* (с. Іванівка Семенівськ. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Микротоп. 35), с. *Берковка* (кол. Радо-

---

[8] *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии, разрушений и возобновлений с историческим описанием двух первых церквей, сооруженных равноапостольным князем Владимиром, по восприятии святого крещения в 989 г. и существующих поныне в Киеве с планом и видами оных церквей. – М., 1834. – С. 39.

[9] *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.– М., 1972.– С. 25.

мисльськ. пов. Київськ. губ.; RGN I, 376), с. *Беркаўшчына* (Мядзельськ. р-н Мінськ. обл. Білорусі; Рапан. Мін. 35), сс. *Берковичи Большие* та *Малые* (на р. Оболь, кол. Полоцьк. пов. Вітебськ. губ.; RGN I, 376), с. *Берково* (Могильовська губ. Білорусі; RGN I, 376), сс. *Берково* (Тверська, Владимирська та Вологодська губ.; RGN I, 376), с. *Берковщина* (кол. Віленська губ.; RGN I, 376), лог *Берковéц* у Надсейм'ї (XVIII ст.; Ященко 439), с. *Berkovac* (Сербія; Im. m. 77), с. *Berkovica* (Боснія; Im. m. 78), сс. *Berkovci*, *Berkovci pri Proseljakovcih* у Словенії (Im. m. 77–78), м. *Берковица* на заході Болгарії (КБ 1987), гірське пасмо *Берковска Планина* на кордоні між Сербією та Болгарією (Ю. 1958), сс. Dolní та Horní *Beřkovice* в Чехії (1318 та 1344 рр.; Profous I, 60–61) тощо. Наявність у південних та західних слов'ян ідентичних топонімів з е в корені спонукає визнати для української назви первісну форму *Берковці*.

Ідентичні топоніми в кількох слов'янських країнах свідчать про загальнослов'янське явище. Слід зауважити, що фіксації київського мікротопоніма демонструють назву в різному написанні з варіантністю голосного першого складу, а також як в однині, так і в множині (типологія топонімного словотвору з суфіксом *-івці* дозволяє вбачати тут первісну форму pluralia tantum). Цікаво, що саме терен Києва — межа, де відзначається зіткнення структур з *-ичі* та *-івці*, *-инці*[10]. Перебіг суфіксів *-ичі* та *-івці* в цій самій твірній основі спостерігається також у топонімії на терені сербської та словенської мов, пор. *с. Berkovići* (два села в Боснії; Im. m. 78) та сс. *Berkovci, Berkovci pri Proseljakovcih* у Словенії (Im. m. 77–78). Значна історія на теренах України топонімів з суфіксами *-івці*, *-инці*, кілька модифікацій форманта зумовили можливу багатоаспектність твірної основи. Нівелювання первісного значення суфікса — визначення мешканців за предком, власником або за місцем проживання — спричинило кілька варіантів можливих етимологічних зв'язків топооснови[11], що утруднює виділення справжнього етимона.

Проте Л. Похилевич подає назву урочища у варіанті *Бирковецъ* і пояснює його як «здесь было при монахах пастбище для овец, называвшихся бирками»[12], що дійсно існує в українських говірках: укр.

---

[10] *Никонов В.А.* Две волны в топонимии Полесья // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика.) / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М., 1968.– С. 195.

[11] *Бучко Д.Г.* Надзбручанські топоніми на *-івці*, *-инці* // Питання сучасної ономастики. – К., 1976. – С. 221–222.

[12] *Похилевич Л.* Уезды Киевский й Радомысльский. – К., 1887. – С. 18.

діал. (гуц.) *би́рка* (*би́рька*) 'вівця з короткою кучерявою шерстю', *биркú* 'ягнята' (порівнюється з рум. *berc*; ГГ 25), *би́реш* 'пастух волів' (СГГ 182), *бъря* 'вигук, яким відганяють овець' (Дзендзелівський 39), *би́ра* 'вівця' (Білецький-Носенко 56), *бирка* 'вівця; бараняча шапка' (Пискунов 18), 'вівця; шкіра овеча, мерлушка; шапка-бирка: шапка з овчини' (Грінченко 1, 56), *би́рька* 'задрипана, неохайна вівця' (Чабаненко 1, 79), *бирка́стий* 'про шерсть овець: у дрібних завоях' (Грінченко 1, 56), *би́ркати* 'скликати овець' (Грінченко 1, 57) — та в інших слов'янських мовах[13]. Сюди, можливо, через функціональну подібність відноситься назва пасовиська *Бири́ха* (с. Соснове Березнівськ. р-ну Рівненськ. обл.), хоч Я.О. Пура схиляється до думки, що вона може походити від антропоніма *Бира* або *Бир*[14]. Деякі дослідники пов'язують топонім Берківці з д.-руськ. *берковецъ* (*берковескъ, бьрковьскъ, берковско, берковский, берковской*) 'міра ваги, рівна 10 пудам' (СлРЯ XI–XVII вв. I, 147)[15], пор. укр. діал. (гуц.) *берíвка, бириівка* 'одиниця виміру близько 16 кг' (СГГ 172, 182), *берко́вець* 'міра на 10 пудів' (Дзендзелівський 39) тощо. Але немає жодного додаткового матеріалу на підтвердження цієї версії. О.І. Ященко назву лога *Берковéц* у Надсейм'ї пов'язує з *бьрце* 'пагорб' без докладніших пояснень[16].

Імовірніше виводити мікротопонім *Берківці* від катойконіма або антропоніма. Катойконім *берковець* 'житель [села] *Берків*' міг бути пов'язаний із спорідненими топонімами як, наприклад, поблизу Києва село (городище, присілок) *Берків* — с. *Берковъ* (1631 р., на р. Стугні; АЮЗР VII/1, 524, 539), с. *Берковъ* ("єсть ко[н]куренъцыя трохъ дєди[ч]ных стєнь ѡ[т] селъ Бє[з]радичь, ѡ[т] Бє[р]кова и ѡ[т] Ѫбуховъскоє ..."; 1643 р.; ДМ 220), с. *Берково*, 1655 р. (Акты V, 95), при-

---

[13] Докладніше див.: *Клепикова Г.П.* Функционирование и генезис терминологии горного пастушества в славянских диалектах Карпатского ареала // Славянское и балканское языкознание / Отв. ред. Е.И. Демина. – М., 1976. — С. 180–181, 192.

[14] *Пура Я.О.* Походження назв територіальних мікрооб'єктів Рівненщини. – Рівне, 1990. – Т. І. – С. 26.

[15] Щодо апелятива див.: *Прозоровский Д.И.* Древний русский вес в сравнении с римско-византийским и нынешним русским // Известия русского археологического общества. – М., 1872. – Т. VII. – Вып. 3. – С. 40; *Погодин А.* Вопрос о происхождении имени Руси // Сборник в чест на Васил Н. Златарски. – София, 1925. – С. 269.

[16] *Ященко А.И.* Топонимия как источник изучения заселения исторического Посемья // Actes du XI[e] Congres international des sciences onomastiques. Sofia, 28.VI.–4.VII.1972. – Sofia, 1974. – С. 439.

селок *Берковo* ("Павелъ Яненко многое время тымъ селомъ Бугаевкою и приселкомъ Берковымъ зо всѣми приналежностями владѣлъ"; 1687 р.; Акты V, 214) і та сама місцевість як ур. *Берковъ-городокъ* (при з'єднанні струмка Устя з річкою Стугною біля с. Велика Бугаївка; Похилевич 37) або городище *Берковъ городокъ* (Антонович 22) — тепер як *Бе́рків*, кутки в сс. Велика Бугаївка та Погреби (Васильківськ. р-н Київськ. обл.; Анк. 1974), звідки стр. *Бе́рківський Кут* у с. Погреби (Анк. 1974) та гора *Берко яръ* (можливо, описка, мало бути *Берковъ яръ*; кол. с. Хамбиков, суч. с. Заріччя Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Де-ла-Флиз 626), ур. *Берков* (с. Копачів Обухівськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1977) — та на інших теренах с. *Берковъ* (на р. Остер, кол. Козелецьк. пов. Чернігівськ. губ.; СНМЧ 61), ур. *Бе́ркава* в с. Пустосілля Горецьк. р-ну Могильовськ. обл. Білорусі; МБ 28), левада *Берков трап* (Болгарія; Ковачев 97) та ін. Від таких топонімів походить прізвище *Берко́вський* (с. Слобідка-Мушкатівська Борщівськ. р-ну Тернопільськ. обл.; Горпинич 26), болгарське прізвище *Берко́вски*, яке С. Ілчев виводить безпосередньо від конкретного ойконіма — м. *Берковица*[17].

Слов'янські мови мають особове ім'я *Берко*, від якого, найвірогідніше, утворено розглядуваний ойконім. М. Гркович сербське особове ім'я *Берко* пояснює як *Бер* + *ко* (як *Мил-ко*, *Слав-ко*) ‹ *Берислав* (*Беривој*), перший компонент якого утворює низку суфіксальних форм: *Берак, Берило, Берић, Бериша, Берута* та ін.[18]; болгарське ім'я *Берко* С. Ілчев вважає також зменшувальним від *Беро*[19]. Такої ж думки дотримувався А. Профоус, пояснюючи чеський ойконім *Beřkovice* від антропоніма *Beřek*[20]. До цієї ж антропонімної групи належать антропоніми *Берковец* (прізвисько повної людини; найшвидше, як метафора до *берковець* 'міра ваги'; ПОС 1, 184), *Быркута* (АЮЗР VI/2, 22), *Беркýта* (м. Корець Рівненськ. обл.; Пура СПР IV, 12), серб. *Берько, Берьковикъ* (XIV ст.; Грковић 157) тощо. Українські антропоніми, можливо, можна пов'язувати з укр. *бирка* 'неряха' (Пискунов 18), *бе́рко* 'тюхтій, вайло' (Чабаненко 1, 72) або опосередковано з укр.

---

[17] *Илчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите. – София, 1969. – С. 73.

[18] *Грковић М.* Речник личних имена код Срба. – Београд, 1977. – С. 35–36; *Грковић М.* Имена у Дечанским хрисовуљима. – Нови Сад, 1983. – С. 46.

[19] *Илчев С.* Op. cit. – С. 72.

[20] *Profous A., Svoboda J.* Místní jmená v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. – Praha, 1947. – D. I. – S. 60.

беркий 'усмоктуючий, який убирає, який утягується' (Пискунов 16), укр. діал. *беркати* 'заляпувати, задрипувати' (Пура СПР V, 10).

Таким чином, назва урочища й поселення Берківці може мати подвійне тлумачення: 1. від особового імені власника або першого поселенця *Берко*, коли XV ст. особливої продуктивності набули топонімні утворення з суфіксом *-івці*; 2. від катойконіма *берковецъ* ‹ ойконіма *Берков* як словотвірна модель pluralia tantum, пор. с. *Корсуньці* (Комінтернівськ. р-н Одеськ. обл.; АТУ 209), с. *Коростівці* (Жмеринськ. р-н Вінницьк. обл.; АТУ 12). У цьому випадку можлива ще одна ланка — катойконім › антропонім, тобто *берковець / Берковець*, звідки теж ойконім у формі pluralia tantum — *Берковці*, що має місце в слов'янському антропоніміконі, пор. укр. Юрий Козмичъ *Рогатынецъ* (1599 р.; Худаш 162), рос. *Романовец* Василь (XVII ст.; Никонов 87) тощо.

Боричів узвіз. Поблизу Старокиївської гори. Існує кілька версій щодо локалізації цього узвозу: 1. між Васильківською (пізн. — Трьохсвятительською) церквою і Михайлівським монастирем; 1523 р. звався Михайлівським узвозом; 2. нижче Михайлівського монастиря, через Чортове Беремище до Різдвянської церкви ліворуч від Михайлівського узвозу; 3. на місці Різдвянської церкви[21]; 4. по трасі сучасного фунікулера: "следы его доселе видны у северной стены Михайловского монастыря"[22]; 5. по трасі сучасного Андріївського узвозу[23], повз Замкову гору й далі до Дніпра[24] — найпопулярніше припущення, але спірне[25]. І.О. Іванцов взагалі ототожнював літописний Боричів узвіз із сучасною назвою вулиці Боричів ток[26]. У 90-ті роки XX-го ст. доволі несподівано з'явилася стаття московського архітектора Г. Мокєєва про *Боричів*. Автор намагається довести, що *Боричів* — це окреме поселення, давніше від Києва, яке було поглинуте розрослим

---

[21] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 101.

[22] *К.М.* Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. – К., 1854. – С. 61; *Голубев С.Т.* Спорные вопросы о древней топографии Киева. – К., 1910. – С. 9 і наст.

[23] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 101–104.

[24] *Ходаковский.* Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, изд. Обществом истории и древностей российских. – М. 1837. – Т. I. – Кн. 1. – С. 4–5. *Рыбаков Б.А.* Город Кия // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 129.

[25] *Гупало К.Н.* Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – С. 11.

[26] *Іванцов І.О.* Стародавній Київ / За ред. Ю.В. Павленка. – К., 2003. – С. 129.

Києвом. Дані про Боричів, відомі з літописів, дозволяють приймати це припущення[27]. Воно збігається з думкою В.О. Ключевського, що Київ, як і багато інших городищ у Подніпров'ї, виник із кількох однодвірних селищ зі спільним укріпленим сховищем[28].

Назва знана з середини X ст. за літописними записами: 945 р. "**и приставша подъ Боричевымъ**" (ПСРЛ I, 55), "**и послаша Деревлѧне лучьшии мужи свои. числомъ. к. в лодьи къ Ользѣ. и приста подъ Боричевом въ лодьи. бѣ бо тогда вода текуща возлѣ горы Кьевьскыа. и на Подолѣ не сѣдяхуть людє**" (ПСРЛ II, 43–44); 988 р. "**Перуна же повелѣ... влещи с горы по Боричеву на Ручаи**" (НЛ I, 156), XII ст. "**Игорь ѣдеть по Боричеву къ Святѣй Богородици Пирогощей**" (СПІ 45); 1564 р. узвоз *Боричевъ* (Максимович II, 97); 1683 р. *Чортово беремище* (Голубев Спорн. 8); XIX ст. *Зборичевъ* взвоз (Самойлов 37). Пор.: сучасні вулиці *Боричів Узвіз* та *Боричів Тік* у Києві (з 1850 р.; П. Л. 5). У літописах згадується ще *Боричів міст*; начебто частина Боричевого узвозу пересікалася ровом та струмком, через який було побудовано міст: 988 р. "**Перуна же повѣле привязывати коневи къ хвосту и влещи съ горы по Боричеву мостоу на Ручаю**" (ПСРЛ XXVII, 212); 1649 р. "люди подъ горою и на горѣ живущіе, почавъ от Церкви Воздвиженской даже до фортки острожской въ ровъ Боричовъ по взвозъ Рожественской, куницу давали въ Церкви вышепомянутые" (Памятники II, 312); 1589 р., ровъ *Боричевъ* (Голубев Спорн. 25), а також відомий і *Боричів потік*: "Въ первых постави начальнѣйшаго кумира, именемъ Перуна, бога грому, молніи и облаковъ дождевныхъ на пригорку высокомъ надъ Боричовымъ потокомъ по подобію человѣческу" (Киевск. синопс. 46–47); щодо споріднених гідронімів пор. р. *Boričevski Potok* (бас. Крки; Словенія; Bezlaj I, 76).

Щодо походження назви висловлювалися різні припущення. Наприклад, В.В. Іванов і В.М. Топоров пов'язували назву *Боричів* (*узвіз*) з д.-балк. назвою гори *Bora* (від макед. *bora* 'гора'[29]), яка в свою

---

[27] *Мокєєв Г.* Боричів — ядро-городище Києва // Пам'ятки України. – 1993. – №1–6. – С. 116–121.

[28] *Ключевский В.О.* Курс русской истории. – М., 1956. – Т. I. – С. 116.

[29] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов // Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М., 1973. – С. 163.

чергу, іллірійського походження[30]; С. Роспонд припускав генезу назви від імені власника *Борича*, не відхиляючи можливості й зв'язку з апелятивною топографічною номенклатурою — *борич*: *бор* (пор. р. *Боричка*)[31]; історик Б.О. Рибаков вбачав зв'язок назви *Борич* з гідронімом *Борисфен* 'Дніпро'[32] тощо.

Найімовірніше, топонім *Боричів* — це посесив на *-єв-* від давньоруського патроніма *Боричь*, пор.: Сынко *Боричь* — посол князя Ігоря (Татищев II, 41; його варіант *Синько-бирич* — ПСРЛ II, 36), відомий ще з літопису двір *Борича* в давньому Києві: 852 р. "**И сѣдѣ большии брат Кыи, идѣ же нынѣ двор Боричев, с родом своим**" (УЛС 19), українське прізвище *Боричко* (1967; м. Київ; ГТС 47), ст.-рос. *Бирич* (1496, Тараско *Бирич* у Новгородській землі; ПКОП 29), серб. Миклоуш *Боричевић* (1544 р.; Kukuljević–Sakcinski 244) та похідні — д. *Боричев* (Петриківськ. р-н Гомельськ. обл. Білорусі; Жучкевич КТСБ 33), д. *Боричевичи* (Пінськ. р-н Брестськ. обл.; Жучкевич КТСБ 33), д. *Боричи* (Дятловськ. р-н Гродненськ. обл.; Жучкевич КТСБ 33), с. *Boričevo* в Словенії (Im. m. 88) тощо. Ця думка висловлювалася ще давніми дослідниками київських старожитностей[33]. Давньоруський патронім *Боричь* походить від самостійного імені *Боръ* або скороченого від *Борислав* та ін. Детальніше про антропонім *Борич* див. у спеціальній статті Р.М. Козлової[34].

Існує думка про те, що слово *тік* у назві *Боричів ток* — частина слова *поток*, але слово *токъ* 'потік' відоме в українській мові ще в XV ст., пор. *токъ* 'потік' (1456 р.; ССУМ II, 435), укр. *ток* 'потік, струмування рідини' (СУМ X, 177), якщо припускати, що на тому місці або поблизу був струмок. Водночас, вулиця *Боричів тік* розташована на зрізаному схилі гори, зрівняному, можливо, спеціально для будівництва, пор. ст.-укр. *токъ* 'підлога в стодолі, клуня (для молотьби)' (Тимченко II, 394), блр. *ток* 'убитий, твердий грунт' (Яшкін 654)

---

[30] *Krahe H.* Die Sprache der Illyrier. Wiesbaden, 1955. Bd I. Die Quellen. S. 74, 82, 97; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 123.

[31] *Роспонд С.* Miscellanea onomastica Rossica // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1979. – С. 30.

[32] *Рыбаков Б.А.* Город Кия // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 125.

[33] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 92.

[34] *Козлова Р.М.* Антропонімія давньоруських посольств: *Фарловъ, Берновъ, Боричь Фудри Туадовъ* (*Фруди Тулбовъ*) // Мовознавство. – 2012. – № 4. – С. 55–62.

тощо. Тоді назву вулиці слід пов'язувати з останнім словом. Від вирішення цієї проблеми залежить правильна назва вулиці — *Боричів тік* чи *Боричів ток*. Відомі ще урочища *Соловьевъ токъ* між сс. Півні й Триліси поблизу м. Фастова (Київська обл.; ВТКР 1909, ряд XXIII, арк. 8) та *Золотий тік* у м. Галичі.

Буслівка. Від одного твору з історичної топографії Києва (а також у коментарях до "Слова о полку Ігоревім") до іншого мандрує версія про зв'язок ороніма *Бусова* в передмісті давнього Києва з ім'ям антського князя IV ст. н.е. (Потебня 91, 94; Київ 85; Лушников 62), відомого з єдиного джерела — хроніки історика VI ст. Іордана. Слід зазначити, що не лише етимологічний зв'язок ороніма з антропонімом, а й достовірність запису самого імені, незважаючи на наявні дослідження, все ж залишається проблематичною. Тому реконструкція імені вождя антів, відомого у формі *Boz* (за деякими списками *Booz, Box*) (Иордан 170, 322), безпосередньо пов'язана як з різночитанням першоджерела, так і з його інтерпретацією. Як відомо, О.О. Шахматов відновлював цей антропонім у формі *Боз* (не етимологізуючи його, лише імовірно пов'язуючи з герм. *Boso*) і вважав можливим наближати ім'я антського князя з *Бусом*, який згадується в "Слові о полку Ігоревім" ("**Се бо Готъскія красныя дѣвы ... поютъ врѣмя Бусово**"; Слово... 25–26)[35], і мав багато послідовників[36]. Наявність у слов'янських мовах антропоніма **Busъ* джерелами не засвідчено[37], лише непрямі дані свідчать про те, що він міг існувати; пор. поселення *Бусовка* ("**краины вси и волости около Пинска, Оҳожи, Бусовки и Дорогичина побрали и спустошили**"; 1224 р.; ПСРЛ XXXII, 206), у Польщі с. *Busewo* (Іноврославський повіт; SG I, 478), у Чехії назви поселень *Busow dolejší* и *Busow hořejší* (Головацкий 34) та ін., які можуть походити від слов'янського антропоніма *Busъ*. Проте щодо хроніки Іордана, не виключається й вплив давньогерманського антропонімікону (не слід забувати, що автор хроніки був готом). І дійсно, серед германських власних імен періоду середньовіччя часто зустрічалося власне ім'я *Boso* з *ō* у першому складі, який пізніше, під впливом народної етимології,перейшов в *и* (через дифтонг *ōu*), в ре-

[35] *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919.

[36] *Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. –М.; Л., 1948. – С. 67; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 16 та ін.

[37] Ст.-рос. *Буса* (Иван *Буса*, 1547 р., Веселовский 56) — поодинокий приклад.

зультаті чого з'явилося власне ім'я *Buso*, збережене, наприклад, в ойконімі *Busendorf*[38].

Перекладач і коментатор хроніки Іордана О.Ч. Скржинська вважає правильною форму імені антського князя *Божь* і припускає його спотвореним слов'янським словом *вождь*, яке могло бути й антропонімом[39]. Такої ж думки дотримується О.М. Трубачов, пояснюючи *Boz* ‹ **vožь* при рос. нар. *вож*, книжн. *вождь*[40]. С. Роспонд реконструює *Boz* як слов. **Bož-* ‹ **Bod-jь* або **Bog-jь* з деякими сумнівами на користь **Buž-* ‹ **Bud-jь* або *Bos*: *bosъ*[41]. Відомо, що в пізній латині в результаті втрати кількісних відмінностей довге *o* та коротке *u* зблизилися, а потім і збіглися в *o* закритому[42]; знак *z* відповідав *s*[43]. Це дозволило декому з дослідників вважати слов'яно-німецьким гібридом ойконім *Busendorf*, зводячи його першу частину до слов'янського скороченого антропоніма *Bož-*[44]. Б.О. Рибаков припускав первісною форму антропоніма *Бос* (із семантикою антропооснови 'язичник, чаклун'), що, за його словами, «може приведе до тлумачення імені антського князя *Боза-Буса*, а заодно і всієї чаклунської топонімії» (тут же згадується ним Бусова гора над Либіддю в Києві)[45].

У випадку прийняття реконструкції антського антропоніма у формі **Bož-* його зв'язок з аналізованим оронімом *Бу́сова* малоймовірний через штучність доведення **Bož-* › **Bus-*. Якщо ж зупинитися на варіанті **Busъ*, то тут уже на перший план виходять складнощі історичного характеру: потрібно довести, зокрема, ймовірність перебування антів на чолі з князем на ім'я *Boz* саме на території сучасного Києва (ствердна відповідь на це питання передбачає, звісно, одиничність ороніма). При цьому одразу зазначимо, що окремі істори-

---

[38] *Fischer R.E.* Die Ortsnamen der Zeuche. – Weimar, 1967. – S. 46.

[39] *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. Getica / Вступ. статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. – М., 1960. – С. 322.

[40] *Трубачев О.Н.* Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 11.

[41] *Роспонд С.* Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопросы языкознания. – 1965. – № 3. – С. 3–21.

[42] *Смирнов В.В.* "Гетика" Иордана как памятник поздней латыни (фонетика и грамматика): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1956.

[43] *Роспонд С.* Зазнач. праця. – С. 8.

[44] *Bilek J.* Die slavischen Ortsnamen im Kreise Potsdam // Potsdamer Land. Heimatkalender für den Potsdam. – 1960. – S. 37–42.

[45] *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". – М., 1972. – С. 418.

ки локалізують антські племена IV ст. н.е. набагато південніше Києва на правобережжі нижнього Дніпра[46].

Проте слід зазначити, що в принципі версія про відантропонімне походження назви гори *Бу́сова* увійшла в традицію все-таки не на порожньому місці. Слов'янський посесивний суфікс *-ов-* (*Бус-ов-а*), як відомо, дійсно частіше за все передбачає антропонімну основу, яка асоціативно виділяється навіть у тому випадку, коли відповідний антропонім не фіксується. При цьому відомі факти, коли саме таким чином виявляються невідомі раритетні антропоніми. Тому історики, бажаючи пояснити назву київської гори, намагаються знайти для нього документально засвідчений антропонім. І тут найбільш вірогідно вдалося зв'язати його з ім'ям антського князя *Boz*.

Існує ще одне пояснення київського ороніма *Бусова*, яке пов'язує його з д.-руськ. *босъ* 'демон' (Срезневский I, 158) › *Бус* (Максимович Собр. соч. III, 649), у зв'язку з чим припускається язичницьке святилище на *Бусовій горі* (Щепкина 26), яке заслуговує на увагу. Лінгвістичний розгляд ороніма *Бу́сова* і всієї сукупності спорідненних топонімів київського регіону та за його межами, як побачимо далі, не підтверджує його відантропонімного походження.

Київський оронім *Бу́сова* (варіанти *Бу́совая* — Закревский 1877, 244; Бублик 24); *Бусовиця* — Закревский 156; Максимович Собр. соч. II, 244; Бублик 24; *Бусловка* — План 1871–1873; *Бусловиця* — Тарановский 91) локалізується на лівому березі р. Либідь, сама ж гора — це мис Звіринецької височини (Лушников 62) на південній околиці давнього Києва (тепер у межах міста). З цієї гори витікає джерело (яке утворює колодязь) *Бу́слівське* (джерело) або *Бу́слівка* (варіанти *Буславский* — Фундуклей 317; Тарановский 177; ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 58), *Бусловскій* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк 3; Максимович 34), *Бусловка* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 128, 205; од. зб. 3468, арк. 58). Цих джерел кілька, і в деяких старих документах вони всі разом називалися *Бусловскіе ключи* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 83). З цього джерела витікає ліва притока Либеді (п. Дніпра) *Бу́с-*

---

[46] Див., зокрема: Третьяков 67–68; Скржинская 25–26 та ін. усупереч думці про розселення антів від пониззя Дністра до верхів'я Дону, куди входить і Київський регіон (пор.: Спицын 492–495; Рыбаков 1939: 320; Голубева 178), або в басейні Росі (Пассек 222).

лівка — варіанти *Бусловка* (ЦДІАК ф. 193, оп. І, од. зб. 2863, арк. 6; ф. 128, оп. 2 заг., од. зб. 567; ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 103, 250; НБУВ ІР. шифр 22370), *Busłówka* (SG I, 481), *Буславка* (ЦДІАК ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 27а; Лушников 62), *Бусловскій ручей* (ЦДІАК ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 92 зв.). Землі з обох боків р. *Бусловки* називаються урочищем *Бу́слівка* (*Бусловка* — ЦДІАК ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 66, 265; од. зб. 3462, арк. 58) або *Буславка* (ЦДІАК ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 27а), що було частиною передмістя Києва Звіринець (План 1842), до складу останнього входив також хутір *Бу́слівка* (*Буславка*), який належав Києво-Печерській лаврі (Тарановский 177). У деяких писемних джерелах ця територія має назву *Бусове поле*, яке локалізується на обох берегах нижньої Либеді (від того місця, де в неї впадає *Бу́слівка*, до гирла; Лушников 62), або лише місцевість на її лівому березі (прибл. суч. вул. Кіквідзе — Київ 85). У їхніх межах були відомі ще *Бусловскій садъ*, що належав Києво-Печерській лаврі (1901 р.; ЦДІАК ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 57 зв.), та *Бусловскій рыболовный прудъ* (1887 р.; ЦДІАК ф. 128, оп. І благоч., од. зб. 3386, арк. 30 Зв.). У Печерському районі міста Києва є також вулиця *Бу́слівська* (з 1944 р.)[47].

Як свідчать наведені матеріали, назви цього циклу документально відомі не раніше XVIII ст., тому хронологію досліджуваного топоніма можна встановити лише лінгвістичним шляхом. Основним тут слід вважати оронім *Бу́сова* як структурно найпростіший. Назва гори дала ім'я джерелу, що витікає з неї і є початком ріки, звичайно, з тією самою назвою; усі інші топоніми вже похідні від цих двох. Явище іррадіації взагалі властиве східнослов'янському регіону, аналогії таких інтратопонімних зв'язків відомі в Україні — гора *Турова*, з якої витікає пот. *Турова*, гора *Говерла* і р. *Говерла* в Карпатах та ін. Однойменність гори і ріки, яка бере з неї початок, може бути пов'язана і з давньою індоєвропейською традицією вимолювання дощу (тобто вологи) саме в гори. Слід вважати, що у своєрідності та, очевидно, дещо зміненій формі вона могла зберегтися також у південних слов'ян.

---

[47] Київський матеріал подається тут у повнішому обсязі як через головний інтерес автора, так, звісно, і через ширшу його обізнаність; для споріднених назв з інших територій матеріалом такої повноти автор не володіє.

Для київської групи назв важливо відзначити також виникнення новішого словотвірного типу з суф. *-л-*, а саме форми *Бу́слівка*[48], а також перехід цієї нової назви на інші географічні об'єкти київського регіону. Очевидний також хронологічний розрив між формами *Бу́сова* і *Бу́слівка*. Відрив від споконвічного етимона відбувся через ізольованість від загального лексичного масиву, в результаті чого назва перетворилася на раритет, що обумовило її лексичну "незахищеність". Все це уможливило входження назви у сферу дії народної етимології, яка наблизила топонім до відомого українського (східнослов'янського) *бу́сел* 'лелека' і, насамперед, зробила оронім і гідронім однойменними. Таким чином, вся група київських топонімів з основою **Bus-* увійшла в новий ряд назв з основою **Busьl-*, унаслідок чого вони зробилися мовби спорідненими великій кількості топонімів в Україні. Пор. оз. *Бусловка* поблизу р. Десенка за лівобережною околицею Києва (Участок Днепра, арк. 2), уроч. *Буславка* (с. Козаровичі Вишгородськ. р-ну Київськ. обл; Орлов 97), частина села (куток) *Бу́словка* (с. Крушинка Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1977); зв'язок яких з апелятивом переривається безпосереднім антропонімним зіткненням. У селі Нові Боровичі (Щорськ. р-н Чернігівськ. обл.) частина села називається *Бу́слоў Роўчак* (ОКІУМ) з прямою вказівкою на гідронім; у с. Грабів (Ріпкинськ. р-н Чернігівськ. обл.) вул. *Бусло́ўка* (ОКІУМ), поряд з с. Нежиловичі (Макарівськ. р-н Київськ. обл.) уроч. *Бу́сл'ова Доли́на* (ОКІУМ), в с. Житні Гори (Рокитнянськ. р-н Київськ. обл.) частина села називається *Буслі́вщина* (Анк. 1974). Цей ряд назв можна продовжити за межами України: у Білорусі є пасмо гір *Буслы* (Материалы 129), в басейні верхнього Дніпра засвідчена р. *Буславка* (с. Воря кол. Смоленськ. губ.; RGN 236), у басейні Оки відома р. *Буславка* в с. *Буслава* (Смолицкая 45), р. *Буславиха* (варіант *Буслаиха*) зафіксована поблизу м. Череповця (Список 97). Усі ці назви становлять дві групи. До першої входять назви, утворені безпосередньо від слов. **busьlъ* 'лелека; Ciconia L.'; це головним чином гідроніми, що чітко мотивовані способом життя цього птаха. До другої групи входять назви сіл та їхніх частин, утворені вони, як правило, від антропонімів (прізвиськ та прізвищ), які походять у свою чергу від того ж слова **busьlъ*. Лише про деякі з наве-

[48] На пізнішій деривації (*-івка*, *-иця* та ін.) зупинятися немає сенсу, бо вона прозора і хронологічно вторинна.

дених назв можна говорити як про такі, що виникли в результаті адаптації шляхом складних семантичних та словотворчих перетворень.

Як уже зазначалося, основним і найдавнішим топонімом досліджуваної київської групи слід вважати оронім *Бу́сова*. Тому не менш важливе те, що ідентичні чи споріднені назви гір зафіксовано і в інших регіонах, пор. гора *Бус* в Карпатах (бас. р Ріка) (Швець 174), гора *Busovo* (Dickenmann 236), гора *Бу́со̂вни̂к* (Караџић 51) на Балканах, гора *Буса́ница* в Болгарії (Попов 89) тощо. Цікава назва колишньої фортеці *Бусовая* біля р. Береті на лівому березі Сіверського Дінця (Щекатов), якщо мати на увазі, що фортеці будувалися зазвичай на підвищеннях. Ширше ареал топонімів, імовірно спорідненим досліджуваному, проходить у західній Європі, пор., зокрема, гори *Висасо* в Португалії (Литвин 128). Ареал розповсюдження цих оронімів може бути розширений за рахунок деяких гідронімів, які, імовірно, безпосередньо пов'язані з відповідними назвами гір, пор.: річка в південній Італії поблизу м. Консенція (сучас. Козенца), називається *Busentus* і витікає з-під гори з цілющою водою (Иордан 156); назва оз. *Подбусно* (1692 р., належало Ржищівському монастиреві; АЗР V, 267) припускає зв'язок з оронімом на основі відомої живої моделі — гора *Лобу́нка* і р. *Підлобу́нка* в м. Богуславі Київської обл. Таким чином, можна спостерігати наявність споріднених оронімів на широкому європейському континуумі, від Атлантичного океану до басейну Дону. Саме цей факт передусім заперечує можливість походження київського ороніма від власного імені, що належало конкретній історичній особі.

Лише ареальна характеристика всіх наведених назв гір свідчить про велику їхню давність, оскільки насамперед припускає період значної мовної близькості всієї зони; при цьому явно відпадає можливість вбачати їх витоки в одній чи навіть невеликій групі сучасних мов. Збереженість хоча б по одній назві майже в усіх гірських масивах Європи свідчить на користь значної продуктивності загальної для всіх топооснови. Більша густота з основою **Bus-* у Східній Європі демонструє лише кращу обізнаність автора і не може, на жаль, вичерпно відображати об'єктивну дійсність. Проте навіть наведені приклади споріднених назв у Західній Європі дають змогу припускати безперервність єдиного лінгвістичного явища в гірському регіоні всієї Європи.

Щодо етимології назв гір, пропонованої ономастами, превалює тлумачення оронімів з основою **Bus-* на слов'янській території від

особового імені **Busъ*. Характерною в цьому відношенні можна вважати етимологію назви гори в Хорватії *Busovo*, запропоновану Е. Дікенманом (Dickenmann 236). Автор бачить безпосередній зв'язок між оронімами *Busovo*, *Busovnik*, *Busovo Brdo* та антропонімом *Busović* < **Busъ* < **bûs-* 'стебло, соломина; чагарник'. Тут лише назва *Busovo Brdo* дійсно досить чітко вказує на можливий антропонім **Busъ*, який існував, мабуть, у слов'янських мовах (пор. також кельтські особові імена і топоніми, імовірно з ними пов'язані, — *Bussu-gnata*, *Bussu-marus*, *Bussula*, *Buselia* та ін.; Esser 114). Але при цьому викликає сумнів вказана схема виникнення антропоніма: хоча в історії слов'янських мов відомі антропооснови із найрізноманітнішими значеннями, але вказане слово занадто виразно виходить за межі антропотвірної семантики. Відомо, що Ю.О. Карпенко на основі вивчення оронімії Карпат зафіксував значну кількість оронімів (приблизно одну третину), утворених від антропонімів, що він пояснює переважно власністю та орендою землі в гірській місцевості (Карпенко 21). Однак, попри це слід пам'ятати, що дехто з дослідників припускає відантропонімне походження ороніма лише через його етимологічну невизначеність. Як правило, це буває у випадку атомарного підходу до аналізу назви без урахування всієї сукупності фактів на максимально широкій території. К. Попов обґрунтував зв'язок назви гори *Бусáница* (Болгарія) з болг. *бус* 'шматок землі з травою; грудка, глиба; земля, дерен' (Попов 89), яка вважається запозиченою з італійської мови (БЕР II, 92). Проте Б. Сімеонов, переглянувши етимологію апелятива, показав, що для суч. болг. *бус* і *бусье* ('глиба землі; земля, яка розділена на луговини за видом трави') існує паралель *буст*, для якої він знаходить аналогію в таких утвореннях, як *кръс / кръст*, *брес / брест* та ін. При цьому вчений вважає, всупереч своїм попередникам, що форма *бус* вторинна, первинна форма *буст* має прямий зв'язок зі словами *бустер* та *бусти*. Слово *буст* Б. Сімеонов пов'язував з балканським варіантом пізньої латинської мови — лат. *bustum* 'невелике узвишшя' (Simeonov 55–56). Близьку думку висловив П. Скок, припускаючи зв'язок серб. *бус* 'кущ, дерен' і болг. *бус* 'ділянка землі, вкрита травою' з іллiро-фракійським субстратом, оскільки їх поширення обмежується лише двома вказаними мовами (Skok 243).

Досить детально розробляючи семантичну й дериватну структуру і.-є. кореня **bheu-*, А. Вальде одним з основних його значень вва-

жає 'schwellen' (Walde 140) — дієслово з досить широкою та місткою семантикою. Слід вважати, що тут А. Вальде має на увазі всі дуже близькі значення дієслова *schwellen* 'пухнути, набрякати, здуватися (про воду), розбухати (про бруньки), надувати, роздуватися'. Необхідно зазначити, що, порівняно з іншими деривативними нарощеннями основного кореня **bheu-*, ускладнення його елементом *-s-* дає обмежену кількість форм в індоєвропейських мовах. А. Вальде наводить запозичені з роботи К.К. Уленбека дані давньоіндійської мови, які, при цьому, піддає сумніву. Як більш достовірні утворення від кореня **bheu-* з нарощенням *-s-* наводяться вірменські слова *bois*, gen. *busoy* 'росток, пагін, паросток; трава; рослина', *busanim* 'проростай' (Walde 141), які мають безпосередній семантичний зв'язок з основним коренем **bheu-*. У зв'язку з цим в лат. *bustum* 'невелика гора, пагорб' можна спостерігати більш пізній семантичний та деривативний розвиток і.-є. основи **bheu*-s-. Це значення, зафіксоване в латинській мові, слов'янські мови практично не зберегли, частковий зв'язок можна бачити з блр. діал. *бу́ськи* 'вільчик (*буські* — верх шиферної покрівлі)' (СБГ I, 246), болг. *бус* 'ділянка землі, вкрита травою', яке, проте, Б. Сімеонов вважає запозиченим з латинської, хоча тут можна припускати й більш складний зв'язок на основі глибшої спорідненості. У слов'янських мовах чіткіше прослідковується інша гілка семантики, відображена в такому ланцюжку значень: 'розбухати, надиматися' → 'рослина' і подальше звуження значення 'кущ' (серб. *бу́с* 'кущ, чагарник, дерен') і, мабуть, 'трава' (пор. укр. діал. (бойк.) *бусеки́рь* 'род травы о грубом быльи и долгих, узких листках, растущей на срубах'; Гоцкий 128); рос. діал. *буси́нец* 'молода трава після покосу; отава' (СРНГ 303)[49] і частково болг. *бус* 'ділянка землі, вкрита травою', 'очерет' (хорв. діал. (далм.) *бус* 'кущ' — Карацић 51) і навіть 'водорості' (рос. діал. *бу́сель* 'водорості на поверхні стоячої води, цвітіння стоячої води'; СРНГ 3, 303). Тут можна бачити контамінацію двох значень полісемантичної і.-є. основи **bheu-s-* з конкретною реалізацією в слов'янських мовах. Отже, зрозуміло, що і.-є. корінь **bheu-* з основним значенням "вздуватися, набрякати" в конкретній реалізації з *s*-нарощуванням мав подвійний розвиток: в одному випадку основним був розвиток семантики в лексиці, яка означає весняний розвиток рослини, зокрема, набряклі бруньки, звідки

[49] У цьому ж значенні виступає елемент *Бус-* в композитному російському прізвищі *Бусоедов* (Справочник 101).

вийшли й інші слова з ботанічною семантикою; в іншому — основне значення у сенсі 'надуття, набрякання, збільшення' закріпилося за словами, які означають одиниці позитивного рельєфу, так виникло 'невелика гора, пагорб' у латинській мові. Слід вважати, що ці дві семантичні гілки не були ізольовані, про що свідчить серб. *бу̏с* зі значенням 'трава разом із землею' (Карацић 51). Очевидно, лексичний і семантичний проміжок між і.-є. **bheu-* та його похідними, які збереглися поодинокими прикладами в окремих мовах, досить значний і тому важко піддається реконструкції і детальному опису. У зв'язку з цим напрошується думка про існування ранішої, ніж зафіксована в пізній латині, реалізації розглянутого кореня зі значенням 'гора', що перед усім можна спостерігати в оронімії практично усього європейського континенту, його гірської частини. Тут варто зазначити, що всі наведені вище ороніми характеризуються пізніми деривативними ознаками, які виникли в процесі функціонування назв.

Для характеристики семантичної різноманітності і.-є. основи **bheu-s-* важлива наявність ряду європейських гідронімів, імовірно тих, які походять від цієї основи. Тут, мабуть, доцільно говорити лише про ті гідроніми, при яких відсутні однойменні (або однокореневі) ороніми, де припускається первинність останніх. У цьому випадку можна припускати навіть відсутність апелятивного посередництва, гідрооснова зі значенням 'здійматися, рости, збільшуватися' могла мотивуватися природною характеристикою об'єкта — спорадичною багатоводністю, — що особливо притаманно під час повені деяким рікам. Для гідрооснов, похідних від і.-є. **bheu-*, можна припустити також семантику 'рости' у значенні збільшення кількості води від витоку і далі, в цьому випадку, напевне, назва ріки (це стосується головним чином значних за розмірами рік) виникало у її верхів'ї, можливо, недалеко від витоку. Відомо, що при з'ясуванні етимона та етимологічних зв'язків слід пам'ятати про можливість неоднозначної етимології, слово може брати початок від контомінації декількох слів і значень (Malkiel 274). Саме виникнення і формування оронімів та гідронімів, які походять від єдиної і.-є. основи **bheu-s-*, демонструє цю складність лексичних і семантичних ознак всередині основного стрижневого значення. Як доповнення до сказаного можна згадати припущення М.В. Щепкіної про зв'язок ороніма *Бу́сова* з наявністю на тій горі язичницького капища. Залучаючи первісну семантику топооснови, можна припустити і відтінок значення 'гора' (як панівна піднесеність, порівняно з довкіллям); саме на таких горах

дійсно могли облаштовуватися язичницькі капища. У зв'язку з цим можна припускати виникнення д.-руськ. *босъ* 'демон'[50] від потенційного апелятива основи **bheu-s-* зі значенням 'гора'. Дехто з авторів у гідронімній основі **Bus-* < **bheu-s-* германського мовного регіону вбачає догерманські утворення (а, через це і, ймовірно, певну фонетичну консервативність) і семантично такі гідрооснови пов'язують з серед.-лат. *boscus*, *buscus* 'гай', при цьому наводяться такі гідроніми, як *Busbech*, *Busselbach* та ін. (Esser 113–114). Окремо слід відзначити широку географію гідронімів цієї ж лексичної групи у межах слов'янських мов: р. *Бусиня* (л. Манчи л. Березини п. Дніпра; Маштаков 99), р. *Бусезь* (1597 р., Слонімський пов.; АВК XIV, 620) і с. *Бусезь* (1567 р.; АЮЗР VIII/3, 135), р. *Buse* (варіанти *Bužanův potok*, *Bukowa*, *Bücke Bach*; п. Щинавки л. Ниси Клодзької л. Одеру) та кілька назв озер — *Jezioro Busino*, *Małe Businowskie*, *Busko, Duże Businowskie* (НО 43, 167, 168, 99), р. *Busnik* (пр. Мирни, Словенія; Bezlaj 1, 96), *Busino*, *Busnovi* (RHSJ 1, 745). На неслов'янських теренах пор. ще р. *Buse* (права притока р. Суш; Франція; Chaurand 174), руч. *Buselbach* (варіант Busenbach; бас. Рейну; XIII ст.), назву якого Т. Гайгер пояснює як відантропонімне утворення (Geiger 34), проте загальний гідронімний контекст європейських назв водних об'єктів дозволяє сумніватися щодо цього.

На основі всього викладеного можна дійти висновку, насамперед, про спільність походження наведених топонімів, що свідчить про значну і тривалу продуктивність і.-є. основи **bheu-s-* на топонімному рівні практично на всій європейській території. З цього випливає теза про існування в період індоєвропейської спільності єдиного ареалу оронімів гірського континуума Європи. Цікаво зазначити, що північна частина Європи здебільшого має гідроніми з досліджуваною основою, а південна частина — частіше фіксує ороніми. Семантична характеристика топооснов усіх назв не ідентична: тут представлена доволі широка гама значень і.-є. основи **bheu-s-*, яка загалом реконструюється досить достовірно. Ймовірніше за все, конкретне значення і.-є. основи **bheu-s-* можна пов'язувати з певним топонімним класом. Орооснова характеризується семантикою, близь-

[50] Пор. у цьому плані етимологічний етюд Г. Ільїнського про псл. **běsъ* 'демон' (*Ильинский Г.* Славянские этимологии // Русский филологический вестник. – 1911. – Т. LXV. – №1. – С. 212–217).

кою до ‘гора, підвищення, пагорб’, як певне відгалуження, що склалося шляхом тривалого формування від стрижневого значення і.-є. основи **bheu-s-* ‘надиматися, збільшуватися, рости’. Модель онімізації географічних термінів надзвичайно давня і відноситься, як відомо, до найглибшого шару індоєвропейських топонімів. Можна припускати, що всі згадувані орооб’єкти європейського ареалу мають близькі географічні характеристики. Усі зафіксовані нині лінгвістичні ознаки омонімів — це багатовікові нашарування, що виникли в процесі мовного функціонування і частково під впливом народної етимології.

Видубичі. Узгір’я, урочище, нині в межах міста Києва, в основному це територія ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАНУ та Видубицького монастиря. Місцевість згадується ще в літописах; вперше 1070 р. (“**заложена быс цр҃квы стг҃о Михаила. в манастырѣ Всеволожи. на Выдобычи**”; ПСРЛ II, 164); 1096 р. “**дворъ красныи... на холму нарѣцаемѣмъ Выдобычи**” (ПСРЛ I, 233). Слід вважати, що Видобичи були досить значною територією, пор. 1097 р. “**Василко... перевезеся на Выдобичь. поклонится къ стѣмоу Михаилу. въ манастырь**” (ПСРЛ II, 232). Усі літописні фіксації зберігають форму назви *Выдобичь* і лише починаючи з Київського синопсиса з’являється написання *Выдубичь*, пор. 1146 р. “**в манастырь на Выдобычь**” (ПСРЛ I, 313; ПСРЛ II, 328), 1149 р. “**стояше Изяславъ. противоу стмоу Михаилѣ оу Выдобыча въ wстровѣ**” (ПСРЛ II, 372), 1199 р. “**заложи стѣноу каменоу. подъ цр҃квью стг҃о Михаила. оу Днѣпра иже на Выдобычи**” (т. ж. 709), 1250 р. “**и пришед в домъ архистратига Михаила. рекомыи Выдобичь**” (т. ж. 806), у зв’язку із будівництвом храму на території вже існуючого монастиря, що зводив князь Всеволод поблизу своєї літньої резиденції, пор. без дати *Выдыбичи*, *Выдубичи* (Киевск. синопсис 76), 1647 р. с. *Видубычъ* (Максимович II, 246).

1190 р. з’являється перша прикметникова форма в назві монастиря: “**Рюрикъ же ... постави еппмъ... игоумена стг҃о Михаила. Андрѣана Выдобычиского**” (ПСРЛ II, 666); пізніше за ним закріплюється ця назва — 1564 р. монастырь святого Михаила *Видубицкого* (Максимович II, 300), 1636 р. монастырь *Выдубицкій* (т. ж. 251), 1638 р. монастирь светого Михайла *Видубицкаго* (т. ж. 246), 1639 р. “крестъ на церкви святого архистратига Божія въ монастыру *Выдубицкомъ*” (т. ж. 250), 1701 р. “новая церковь... основанна бѣ въ *Выдубицкомъ*

монастиру" (т. ж. 252); пор. ще оз. *Видубецьке*, х. *Видубицька Віта* (він же: *Круглик*, *Арсеніївський скит*, *Монашеська Віта*, *Хотівська Віта*; Добр. ЗМДК 57).

Загальновідома народно-етимологічна версія походження назви: коли князь Володимир Святославович скинув у Дніпро статую Перуна, а язичники бігли берегом і голосили: "*Видибай*, наш господарю боже, *видибай*", ідол нібито виринув саме в урочищі, названому згодом **Видибичі*, пізніше *Видубичі*, де й було засновано монастир (Киевск. синопс. 76; Максимович II, 246). Насправді ж це посесив на **-jь* від антропоніма **Видобытъ* (Роспонд Miscellanea 30), в якому 1-й компонент із спільносл. *vid-*: перебіг *i:y*; *Vyd-* замість *Vid-*; пізніше під впливом укр. *і* › *у*; пор. пол. *Jawid – Jawidz*, рос. *Явид*. Щодо *-быт-* (*-byt-*) пор. *Radobyt* (Роспонд 34).

Голосіїв, хутір поблизу Києва, нині в складі міста. Знаходиться на південній околиці, межує з місцевостями Багринова гора, Деміївка, Добрий Шлях, Мишалівка, Пирогів, Теремки, Феофанія та Ширма (К. 29).

Перша відома нам писемна згадка назви як хут. *Голосѣевскій* (1604 р.: "любкою мимо хутора *Голосѣевскій Печерскій*"; НБУВ ІР, шифр ДА II.217, арк. 379 зв.), пізніше хутор *Голосѣевъ* (1686 р.; АЮЗР VII/1, 544), *Голосѣевъ грунтъ* ("Голосѣевъ грунтъ, прозываемый Черкащина, въ которомъ лѣсы, сады, дубровы, сѣножати, озера"; 1720 р.; Оп. КПЛ 233), *Голосѣевская пустынь* (1769 р.; Петров ОРС 26), *Пустинка Голосѣевская* ("Въ слободкѣ при Пустинкѣ Голосѣевской"; 1781 р.; ОКН 92), *Голосіевская пустыня* (1784 р.; ИТК II, 133), *Голосіевская пустыня* (1775–1786 рр.; ОКН 22), *Гуласиевъ хуторъ* (кін. XVIII ст.; Берлинський 198), а також потік *Голосіевъ* (Де-ла-Флиз 448).

У 1631 р. київським архімандритом Петром Могилою на основі колишнього господарського хутора засновано монастир — *Голосіївська пустинь*, що належала Києво-Печерській лаврі (Ист. КПЛ 72), 1853 р. Голосіївську пустинь перейменовано на *Покровську* (ЦДІАК ф. 712, оп. 1, од. зб. 14), 1920 р., і цю територію приєднано до Києва (ДАКО ф. Р-112, оп. 1, од зб. 8073, арк. 44).

Назва походить від антропоніма (прізвищевої назви) *Голосій*, пор. сучасне прізвище *Голосій* (Черкаси; 1997 р.; ЩТД 145), яке в свою чергу сягає укр. *голосій* віддієслівне утворення (‹ *голосити*) з суфіксом *-ій*[51].

---

[51] Про антропоніми з цим суфіксом див.: *Масенко Л.Т.* Українські прізвища з суфіксом *-ій* // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 73–78.

Можна припускати, що слово *голосій* — це елемент спільнослов'яського чаклунського ритуалу, в якому сила голосу має вирішальне значення у магічному процесі. Висота голосу відіграє головну роль у багатьох обрядах і повір'ях, що вимагають вербального вираження, наприклад, захист простору голосом від шкідливої та нечистої сили. Межа сприймання голосу створює захисне магічне коло. Так, на Російській Півночі селяни ходили до лісу кричати, щоб не було хижих звірів. У Сербії вважали, що людина, яка вперше побачила весною змію, має викрикнути якнайгучніше власне ім'я, нібито покликати самого себе. У деяких українських селах голос заміняли дзвінком[52].

У доступних нам словниках слово *голосій* не зафіксовано. Проте можна вважати, що в подібних ритуалах міг бути провідний виконавець — володар найсильнішого голосу — *голосій*. Пор. українське прізвище *Криклій* (від укр. діал. *криклій* 'крикун'; Редько I, 542). Джерела фіксують синоніми — *кликун*, *покликач*, *вістун*, *сповісник* тощо.

В.І. Вишневський для струмка *Голосіїв* подає паралельну назву *Дідорівський*[53], яка походить від імені (прізвища) *Дідор / Діодор* (Трійняк 106).

Дівич-гора. На південній околиці Києва відома *Дівичь-гора* (1470 р.; Петров 155), *Дѣвичь-гора* (1572 р.; "оную землю Орининскую и Дѣвичь-гору къ манастырю святого Михаила Золотоверхой церкви привернули"; АЗР III, 163), *Дівичь-гора* (Закревский II, 156), або інакше — земля *Дѣвичь Гора* Ориновская либедская (1572 р.; НБУВ ІР, шифр XXVIII. 807, арк. 123), гора *Дѣвичь Оринувская* (1699 р.; "на гору Дѣвичь Оринувскую, оть княгинѣ Ирини наданную"; ИТК 123) на правому боці р. Либеді (п. Дніпра) біля її гирла[54]. Ця місцевість називалася ще земля *Орининська* (1563 р.; Петров 167) і належала Михайлівському Золотоверхому монастиреві, надана була нібито княгинею Іриною до татарської навали[55]; в XIX ст. ця назва вийшла з ужитку: гора називалася вже *Лисою*[56] (ця назва зберігається

---

[52] *Толстой Н.И.* Магическая сила голоса в охранительных ритуалах // Толстой Н.И. Очерки славянского язычества. – М., 2003. – С. 428–430.

[53] *Вишневський В.І.* Малі річки Києва. – К., 2007. – С. 24.

[54] *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. – М, 1858. –Ч. 2. – С. 156.

[55] *Петров Н.* Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии. – К., 1875. – Вып. I. – С. 167.

[56] *П.Л.* Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошлом и настоящем состоянии. – К., 1885. – С. 27.

й зараз), проте є відомості, що Лиса гора і місцевість навколо неї мали ще назву *Конопляная дача* (1871 р.; ЦДІАК ф. 128, оп. 2 заг., од. зб. 255, арк. 36–36 зв.).

Ідентична назва *Дівич-гора* зафіксована в с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. спочатку як окремий населений пункт: 1618 р. — м. *Dewicz Góra* (Źr. dz. XXI, 308), 1621 р. — "część mka Trypola i mka Dewyczhory..." (Źr. dz. XXI, 603), 1623 р. — "na ms. Dewicz Górę" (Źr. dz. XXI, 633), а в XIX ст. як частина села Трипілля — 1850 р., гора *Dziewicza* (Grab. 94), 1900 *р., Дивичь-Гора* (Ляскоронский 1), 1959 *р., Девич-Гора* (ЗП 15), 1977 *р., Дівич гора* (Анк.). Археологічні дослідження свідчать, що в дохристиянські часи на *Дівич-горі* поблизу Трипілля поселення не було. На вершині гори був жертовник, поряд із ним зарубинецькі поховання I ст. до н. е. – I ст. н. е. З боку, протилежного Дніпру, *Дівич-гора* сходить широким схилом, немовби спеціально призначеним для обрядових процесій від поселення до жертовника *богині-діви* на вершині[57].

Тотожні назви зустрічаються на всіх слов'янських теренах, пор. с. *Девичь-Дуброва* (кол. Смоленська губ.; RGN II/3, 680), кам'яниста вершина гори *Девич* біля мм. Бели Осм та Троян, *стр. Девич* (поблизу м. Огоя та Своге), а також кілька урочищ у Болгарії (Заимов 97), с. *Devič* (Македонія; Im. m. 126), с. *Divič* (Боснія; Im. m. 127), присілок *Dziewcza Góra* (с. Солярня, Польща; NGŚ 162), с. *Devičany* (Словаччина; Majtán 103) та ін.

Посесив *дѣвичь* зафіксовано в давньоболгарській мові, наприклад, у Супрасльському кодексі — *ходъ дѣвичь* (SJSS X, 545), у грамоті болгарського царя Костянтина Асеня Вирпинському монастиреві (до 1277 р.) — *д[ѣвичь] разбой* (Ильинский ГБЦ 18). З цитатами та переспівами з церковної літератури архаїчна форма прикметника *дѣвичь* входить до найрізноманітніших за жанром пам'яток відносно пізнього часу. Зокрема, в російських повістях XVII ст. зберігається формула *дівичь монастырь*[58], а також в українському фольклорі *дівúч-вéчір* 'дівич-вечір' (Ніковський 193) та російських південно-сибірських говірках *девúч вéчер* 'дівич-вечір' (1847 р.; СРНГ 7, 315).

---

[57] *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 142.

[58] *Фролова С.В.* История притяжательно-относительных прилагательных с суффиксом *-j / -ьj* по древнерусским письменным памятникам XI–XVII вв. // Учен. зап. Куйбыш. гос. пед. ин-та, 1959. – Вып. 27. – С. 243.

Назви *Дѣвичь* (особливо гір) пов'язані з культом *діви*, який слов'яни успадкували від індоєвропейців[59], пор. *ще Дева-Обида* в "Слові о полку Ігоревім"[60], де, як вважають дослідники, образ *діви (дівиці)* пов'язаний з містом (місцевістю) і є елементом метафоричного образу[61].

Ця семантична модель прослідковується в далеких від слов'янських мовах, пор. оз. *Перитавето* (на півн. Гиданського п-ва в Ямало-Ненецькому автономному окрузі Тюменської обл. Росії; в перекладі 'дівоче озеро'; Матвеев 95).

Фіксованим археологами місцем щорічних молінь були високі горбовини, гори, що підносили молільників над рівнем звичайного життя і начебто наближали їх до небесних провідників світу, рожаниць або Роду. Всі ці місця культу широко відбилися у східнослов'янській топонімії, де зустрічаються численні *лисі гори, дівичі гори* та інші урочища. В Польщі назву присілка *Dziewcza Góra* також пов'язують із місцем сходок[62], пор. ще курган *Девичья гора* в с. Горбулів Черняхівського р-ну Житомирської обл. (Похил. УКР, 211), гора *Девичья,* або *Девица* в с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.; Д., Л. 102), с. *Девичьи Горы,* с. *Девичьи Горки* в кол. Нижегородській та Саратовській губерніях Росії (RGN II/3, 680). Слід визнати поширеність назв урочищ саме з такими основами. Моління на узгір'ях, горах, "красных горках" при археологічних дослідженнях часто дають цікавий матеріал про давні поганські культи. Священні "дівочі" гори пов'язані з жіночим божеством, з богинею-дівою, яка була далекою попередницею діви Марії. Відомо, що найдавнішим місцевим божеством новгородців до встановлення ідола Перуна Добринею в 983 р. було якесь жіноче божество родючості. Саме тому на місці святилища Перуна новгородці після хрещення поставили не церкву св. Іллі, який зазвичай заміняв Перуна, а церкву Різдва Богородиці, де православне престольне свято збігалося з

---

[59] *Трубачев О.Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – С. 295.

[60] *Барсов Е.В.* Критические заметки об историческом и художественном значении "Слова о полку Игореве" // Вестник Европы. – 1878. – Т. V (73). – Кн. 10.

[61] *Орлов А.С.* Слово о полку Игореве. – М.; Л., 1946. – С. 129; *Соколова Е.Н.* Стилистически маркированная лексика в "Слове о полку Игореве" // Лексика и фразеология русского языка. – Тюмень, 1998. – С. 103.

[62] Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska / Pod red. S. Rosponda i H. Borka. – Warszawa; Wrocław, 1985. – S. 162.

архаїчним поганським святом рожаниць[63]. Дехто з дослідників вважає, що слов'янське божество *Див / Дива* пов'язаний з культом *діви* й мав продовження в усіх міфологічних традиціях Славії, в українському регіоні видозмінені форми зустрічаються у фольклорі та старій писемності як *діви, дівки* тощо[64].

Наявність святилищ під назвою *Дівич-гора* в Києві, Трипіллі та Сахнівці, *Бабина гора* біля Трахтемирова свідчить про існування жіночих божеств, у першому випадку весняно-літньої богині-діви, а в другому — богині врожаю та долі, уособлення всієї земної природи. Відомі ще гора *Бабиха* (біля с. Нетеребка Корсунь-Шевченківськ. р-ну Черкаськ. обл.; Експ. 1982 р.), с. *Babina Greda* (Хорватія; Im. m. 65), назви яких можуть мати таке саме пояснення. Підтвердженням цього може бути згадка в пам'ятці "Слово о томь како погани суще языши кланялися идоломъ": "тѣмъ же богомъ требоу кладоуть... Мокошьи, Дивѣ, Пероуноу, Хърсу"[65].

Слов'янська мова успадкувала від спільноіндоєвропейської суфікс прикметників **-jo-*, який був продуктивним і дав багато нових утворень. У праслов'янський період він був особливо продуктивним, оскільки утворював прикметники зі значенням належності окремій особі[66]. Багато таких утворень засвідчено пам'ятками старослов'янської мови, зокрема похідних від іменників на *-іса* та *-ьса* < *-їка* (*ovьса – ovъčь, děvica – děvičь* тощо)[67]. Цей тип посесивних прикметників успадкувала й давньоруська мова, пор. *ластовичь* (< *ластовица*) 'ластівчин' (Срезневский II, 358), *небрѣгомичь* (< *небрѣгомица* 'нелюбима дружина') 'належний небрегомиці' (Срезневский II, I, 358), *младеничь* (< *младенець;* 1057 р., Остром. ев.; СлРЯ XI–XVII вв. IX, 184), *птичь хвостъ* (ПСРЛ XXIII, 166). Так утворено й слов'янські топоніми, наприклад, ойконіми м. *Галич* (Івано-Франківська обл.) від *Галица* < *галица*, с. *Добрыч* (Гомельськ. обл. Білорусі; Рапан. Гом.

---

[63] *Седов В.В.* Языческая братчина в древнем Новгороде // Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры. – 1956. – Вып. 65. – С. 138–141; *Седов В.В.* К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // Там же. – 1957. – Вып. 68. – С. 20–30.

[64] Пор.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М., 1965. – С. 173 та ін.

[65] Цит. за: *Аничков Е.В.* Язычество и древняя Русь. – СПб., 1914. С. 384.

[66] *Мейе А.* Общеславянский язык. – М., 1951. – С. 286–287.

[67] *Brodowska-Honowska M.* Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. – Kraków; Wrocław; Warszawa, 1960. – S. 35–36.

61), с. *Птичь* (кол. Мінська губ.; RGN VII, 428), р. *Птичь* (л. Прип'яті п. Дніпра; Машт. Дн. 150), ур. *Игначь Крестъ* (Новгородська земля; 1238 р.; ПСРЛ VI, 298), двір *Ptič* (поблизу м. Краловець у Чехії; 1785 р.; Profous III, 500). Проте онімне утворення на *-jь* може бути й не від nomina agentis, пор. у Болгарії узвишшя *Голем Полич* від болг. *поли́ца* "рівнина на схилі гори" (Заимов 142). С.Б. Бернштейн вважав, що такі слова, як *дѣвица, вьдовица* в давньоруській мові було запозичено зі старослов'янської і, відповідно, посесивні форми від них того самого походження[68]. Р. Мароєвич зауважив, що доказом автентичності розглядуваних форм є також їх наявність у російському фольклорі та діалектах[69]. Водночас українські говірки зберігають ці слова як праслов'янське надбання, пор., зокрема, укр. діал. *вдовица* 'вдова' (Горбач 256). Наявність топонімів у формі посесива на *-jь* на теренах слов'янських мов свідчить про те, що це питома для них структура, оскільки географічні об'єкти люди називали так, як говорили (використовували в живій мові), а не як було написано в церковних книгах. Топоніми на *-jь* характерні для всіх слов'янських регіонів і саме з твірною основою на *-іса / -ьса*. Зокрема, посесивні утворення від антропонімів на *-ица* наявні в Болгарії: с. *Николич* (‹ *Николица;* Заимов 133), с. *Добрич* (‹ *Добрица;* Заимов 99), дж. *Радотич* (‹ *Радотица*; Заимов 149); у Чехії: с. *Libič* (‹ *Libica*; RI 68), с. *Dobřič* (‹ *Dobrica*; RI 68). Посесивне утворення у складних словах спостерігається, наприклад, у болг. м. *Игнажден* (зі старого *Игнащь;* Молошная 189). Досліджуючи слов'янські посесивні прикметники, М.С. Трубецькой дійшов висновку, що *j*-ові конструкції характерні лише для певного обмеженого семантичного кола слів, здебільшого пов'язаного з язичницькими уявленнями про світ[70].

Активність посесивного суфікса *-jь* у слов'янських мовах повністю занепала до XIII ст. Наприклад, у болгарських грамотах XIII–XIV ст. переважають посесивні форми на *-ин*, *-ов*, *-ев*, хоч окремі вирази та топоніми з *-jь* ще зустрічаються: с. *Дїача весь* (Ильинский ГБЦ

---

[68] *Бернштейн С.Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы.– М., 1974. – С. 315–316.

[69] *Марojевић Р.* Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развитку и данас). – Београд, 1983. – С. 15.

[70] *Трубецкой Н.С.* О притяжательных прилагательных (possessiva старославянского языка) // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 221–222.

104) та ін. У давньоруській мові існувала омонімічна конструкція на *-чь* із збірним значенням, пор. "птичь бо радуется веснѣ" ("Моління Даниїла Заточника"), правильне пояснення якого не відразу ввійшло до наукового ужитку. У цьому зв'язку є цікавою назва кутка с. Ротичі Чорнобильського р-ну Київської області *Дьяволоч* (Похил. УКР 277). У результаті морфологічного перерозподілу в посесивних прикметниках з *-jь*, що походять від іменників на *-іса*, виділяється суфікс *-ич*. Це вже омонім до суфікса *-ич*, який утворював особові назви — *дѣдичь, мѣстичь* тощо. Але розрізнення їх ще можна спостерігати, пор. *кормиличичь* (1202 р.; ПСРЛ II, 718), яке утворено від *кормилица* + *-jь* › *кормиличь* + *-ич* › *кормиличичь*. Пізніше розрізнення цих суфіксів не простежується. Посесив форми на *-jь* від іменників nomina agentis на *-іса* — це лише фрагмент багатогранної архаїчної моделі вираження присвійності у слов'янських мовах за допомогою суфікса *-jь*.

Особливо архаїчні топоніми (та апелятиви), що походять від форм посесивних прикметників на *-jь* без родових закінчень, пор. топоніми *Перепелич долина* та *Дівич-гора* в Києві. Як зазначав М.С. Трубецькой у своїй доповіді на Першому з'їзді славістів (1929 р.), архаїчну характеристику слова слід шукати не лише в його формі, у значенні (або значеннях), а й у його географії. Якщо топонім *Перепеличь долина* ізольований на терені Києва, який входить до спільнослов'янського ареалу похідних від посесивів на *-jь*, то назва *Дівич-гора — це* вже елемент двох ареалів: того самого, що й *Перепелич-долина*, та ареалу, де зафіксовано місця язичницьких відправ спільнослов'янського жіночого божества — *діви*.

Дорогожичь(-и). Урочище, можливо, й село північніше давнього Києва. Його локалізують поблизу верхньої Либеді (Сементовский Киев 230); від верхів'я Глибочиці до Сирця й Кирилівського монастиря (Закревский I, 300); нині у межах міста. Назва відома з X століття, пор. 980 р. "**стояше Володимеръ. wбрывсѧ на Дорогожичи. межю Дорогожичемъ и Капичемъ. и єсть ровъ и до сего днє**" (ПСРЛ I, 76); 1150 р. "**сбиратисѧ оу Дорогожича**" (ПСРЛ I, 327); "**Изяславу же привѣгшу къ Дорогожичю**" (ПСРЛ VII, 48); 1160 р. "**пришедъ ... къ Кіеву и ста на болоньи въ Лозахъ, противу Дорогожичи**" (ПСРЛ VII, 74); 1161 р. "**и поиде ... къ Киеву. и пришедши сташа на болоньи. в лозахъ противу Дорогожичю**" (ПСРЛ II, 515); 1169 р. "**Сняша же ся братья во Вышегородѣ, и пришедше сташа на Дорогожичи**" (ПСРЛ VII, 84); 1171 р. "**снѧшасѧ братїа Вышегородѣ и пришедше**

сташа на Дорогожичи. подъ сѣтымъ Кꙋрилом" (ПСРЛ II, 544); "**на Дорогожицѣ, межи Дорогожицем и Капичемъ**" (ПСРЛ VII, 292); **Дорожница** (Киевск. синопсис 44); 1868 р. *Дорожичи* (Закревский I, 300).

М.І. Петров пояснював назву *Дорогожичі* від слова *дорога*. Мовляв, у цій місцевості сходилися дороги Біл(о)городська й нагірна Вишгородська, що вели до Києва[71]. Імовірніше, це посесив на **-jь* від антропоніма **Дорогожитъ*; пор.: д.-руськ. *Драгожит*, *Доброжит*, *Борижит*, чеськ. *Požit*, *Zažit* (Svoboda 103), укр. **Житомир* › м. *Житомир* та ін.

Це дозволяє зробити припущення, що *Дорогожичі* — це поселення, яке належало *Дорогожиту* (не виключається, що просто певна місцевість була власністю особи на ім'я *Дорогожит*).

В Іпатіївському літописі згадується ще об'єкт у цій місцевості — "**повѣже Игорь и Сѣславъ въ Слоꙋдовы Дорогожьчьскиѫ**" (ПСРЛ II, 326). Тут таки говориться, що "**и вѣѣже Игорь в болото Дорогожичьское**" (ПСРЛ II, 326). З тексту випливає, що це нібито той самий об'єкт і для *слудова* в російських говірках є близькі значення: *слуд* 'заливний луг, невелика западина, куди заливається тала вода' (СРНГ 38, 306), *слу́да* 'багнисте, болотисте місце по берегах ріки' (СРНГ 38, 307) тощо[72]. Пор.: рос. діал. *слуд* 'полій', *слудь* 'наст' (архангл.) (Подвысоцкий 159), *слудьва* 'скеля', 'стрімчак' (Срезневский III, 425), *sludy* 'locus praerephus (пагористе місце)' (Miklosich 308).

На північ і північний схід від витоку Скомороха простягається літописне урочище *Дорогожич*, місцезнаходження якого та його межі найпереконливіше, на нашу думку, визначив Л. Добровольський: між верхів'ям Сирця, Скомороха, Глибочиці та Кирилівським монастирем[73]. Поблизу Дорогожича лише раз під 980 роком літопис згадує *Капич*: "[и] **стоѫ ше Володимеръ. wбрывсѧ на Дорогожичи. межю Дорогожичемъ и Капячемъ и естъ ровъ и до сего днѣ**" (ПСРЛ I, 76) та варіант "**И ста Владимиръ wбрывсѧ на Дорогжичии межи Капичемъ**" (ЛПС 16) (думка О.О. Шахматова про пізню вставку цього уривку не має достатньої аргументації[74]). Щодо самого об'єкта Ка-

---

[71] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 27.

[72] Докладніше про слово *слуда* див.: История русского слова. – Вологда, 2009. – Вып. 4. – С. 94.

[73] *Добровольский Л.* Летописный Дорогожич. – К., 1914. – С. 25.

[74] *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – С. 490, 636.

пича висловлено кілька думок. Його пояснювали як урочище (Ук. ПСРЛ 130), М. Сементовський ототожнював його з пізнішим урочищем *Копилово* поблизу Кирилівського монастиря[75], село[76] (М. Закревський прирівнював *Капич* до с. *Біличі* під Києвом[77]) і капище[78]. Прийнятною видається остання версія; це підтримується ще й тим фактом, що про Дорогожицький Капич не було згадок у літописі після 988 р., коли, як відомо, було знищено усі язичницькі святилища. Лишається нез'ясованим його місцезнаходження, біля якої саме з околиць Дорогожича шукати *Капич*. Єдиним джерелом для з'ясування цього питання лишається літопис, з якого стає відомо, що князь Володимир Святославич, ідучи з Новгорода, тобто з півночі, перейшов Дніпро, природно, вище Києва, і підійшов до міста верхньою дорогою. Саме верхньою, бо інакше йому треба було б брати місто знизу, що набагато ускладнювало справу. Єдиною дорогою до міста на узгір'ї була та, що згодом перетворилася на вулицю *Дорогожицьку* (суч. вул. Дорогожицька й Мельникова) та *Поштову Житомирську* (пізніше Львівську, суч. Артема). Київський князь Ярополк Святославич, дізнавшись про підхід Володимирового війська, зачинився у фортеці. З цього видно, що Володимир міг вільно підійти досить близько до міста. Дорогожич — рівна відкрита місцевість, яка саме в описаний час ніким не оборонялася. Володимирове військо могло пройти її без перешкод і зупинитися на найближчій до Києва околиці, за текстом літопису, недалеко від Капича. Земляні укріплення (рів), про які йдеться в літописі, побудовано між *Дорогожичем* і *Капичем*, найімовірніше, дещо ближче до міста. Ця територія з двох боків на значній відстані оточена ярами Скомороха й Глибочиці, які могли бути природним захистом для війська, за нею був вільний Дорогожич, а попереду перед поглядом Володимира була основна дорога до міста. Саме це місце, досить вузьке, слід вважати, Володимир мав обрати для земляного рову, тимчасового укріплення. У будь-якому іншому місці Дорогожича військо Володимира опинилося б на відкритій місцевості, яка не мала природного захисту. Як відомо, ці укріплення не були використані для взяття міста, воно впало внаслідок зради.

---

[75] *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1871. – С. 229.

[76] *Барсов Н.* Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1873. – С. 123.

[77] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 560.

[78] *Рыбаков Б.А.* Город Кия // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 42.

Якщо прийняти думку про те, що літописний *Капич* — це язичницьке капище і припустити місцезнаходження Володимирових окопів між верхів'ями Скомороха й Глибочиці, то літописний *Капич* мав знаходитися на перехресті Білгородської і Вишгородської доріг, тобто в районі суч. Лук'янівського ринку, очевидно, на узвишші біля колишнього заводу ім. Артема. Відомо, що язичницькі капища, місця відправлення релігійних ритуалів, часто створювалися на перехресті доріг[79]. Тому визначення літопису "межи Дорогожичемъ и Капичемъ" слід розуміти як сучасну територію від початку вул. Мельникова до вул. Герцена, де вже починався Дорогожич.

Про належність Дорогожицького капища якомусь певному одному або кільком богам нам нічого не відомо, це назавжди лишиться таємницею. Воно згадується у літописі в той час, коли існували відомі нам капища Перуна (на Старокиївській горі, неподалік князівського двору) й Волоса (на Подолі) в Києві; тому логічно припускати, що капище поблизу Дорогожича не було присвячене цим двом богам.

Драбські ворота. Ворота в Замку, який існував у Києві в XIV–XVII ст. на Замковій Горі (вона ж — Киселівка, Флорівська гора). Від Драбської замкової брами над нинішнім Андріївським узвозом (значно глибшим) до гори Уздихальниці на двох ланцюгах було перекинуто підйомний міст, розташований біля рову й Кривого мосту, спорудженого до 1524 р. Замкова брама охоронялася гарнізоном на чолі з ротмістром (Плотнікова 35, 49). На початку XVII ст. Драбські ворота були єдиним в'їздом до фортеці (Попельницька 113).

Назва походить від укр. *драбъ* 'пішак' (1559 р.; Тимченко 232), укр. діал. *драб* 'узброєний служник' (Грицак 66), пор. ще блр. *драбъ* 'пішак; охоронець' (1516 р.; ГСБМ 9, 60), існувала також форма укр. *драбантъ* 'жовнір особистої королівської, також папської варти' (XVI ст.; ІСУЯ I/2, 820), ст.-рус. *драбантъ* 'охоронець' (1576 р.; СлРЯ XI–XVII вв. IV, 349), блр. *драбантъ* 'охоронець' (1565 р.; ГСБМ 9, 53) германського походження (ЕСУМ 2, 118). Як видно з наведеного матеріалу, в XVI ст. слова *драб* та *драбант* активно функціонували у східнослов'янських мовах, навіть стали основою для утворення нових слів, пор. укр. *драбантовати* 'іти, простувати, прямувати' (XVI ст.; Тимченко I, 231), блр. *драбаръ*; *драборь* 'іноходець' (ГСБМ 9, 59). Пізніше слово *драб*, коли військовий термін не став актуальним, набуло дещо іншого

[79] *Козьма Пражский.* Чешская хроника. – М., 1962. – С. 173.

значення — укр. *драб* 'обідранець, босяк' (Грінченко 1, 439), укр. діал. *драб* 'щось лихе, яким лякали малих дітей, домовик у вигляді старого діда' (Аркушин 1, 140), 'ледацюга, лайдак' (Грицак 66) та *драбант* 'сіпака, прибічник' (Крим. I, 249), 'учений, манежний кінь' (СУМ II, 403).

Слово *драб* збереглося також у прізвищах, пор.: *Драбъ* ('Селищо Ождилово 5 миль, замъковоежъ, отдано земянину Ельцу, теперъ держитъ отъ него земянинже Каневскій, на имя Драбъ'; 1552 р; АЮЗР VII/1, 100), *Drabow* (Chwedko Drabow; с. Блищиводи Львівськ. староства; XVI ст.; Жерела III, 354), *Драбенко* (> хут. Драбенки Покровсько-Багачанськ. р-ну Полтавськ. обл.; АТПУ 424). У Карпатах відома гора (також ліс і поле) *Драбів верх* теж відантропонімного походження, але в 30-х роках XX ст. у західних областях України, за свідченням Є. Грицака, «назви цієї люди не пояснюють» (Грицак 66).

Жєлянь, р. л. Стугни п. Дніпра та м. в Київськ. землі (Барс. 125; Тихомиров 33), яке локалізують на місці кол. с. Микільська Борщагівка[80], тепер у межах Києва; або ототожнюють з суч. смт *Жуляни* Києво-Святошинськ. р-ну[81] (Барс. 125), хоча відомо, що воно обживалося досить пізно як належне Київському Софійському монастиреві (Закревский I, 311).

Назва відома з XI ст., пор. у літописі 1093 р. "**Стополкъ же выиде на Жєланю**" (ПСРЛ I, 221). На основі цієї фіксації Р. Мароєвич у рецензії на "Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі" (К., 1985) відновлює вихідну форму жіночого роду *Žel'aňa*[82]. Далі зберігається стабільна форма — 1146 р. "**и пришедъ ста на Жєлмни**" (ПСРЛ I, 313), 1162 р. "**Торци же постигоша возы ихъ на Жєлмни**" (ПСРЛ II, 518), 1169 р. "**настигоша Берендичи Володимира на Жєлмни оу Доброго дуба**" (ПСРЛ II, 534) тощо. М. Закревський реконструює назву як *Желань* (Закр. Планы II). Річка *Желань* згадується один раз у Софійському Першому літописі 1160 р. "**и приспѣ Мьстиславъ Изяславичъ к Ростиславу, и бишася на рецѣ на Жєланѣ**" (ПСРЛ V, 168). В документі 1729–31 рр. зафіксовано ойконім с. *Жиляне* (Чт. ОНЛ 1893, VII, 41), а також 1869 р. сел. *Жиляны* (Левицкий, Беневский 190); 1907 р. с. *Желяне* (БКМ); у XIX ст.,

---

[80] *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды // ИОРЯС. – 1923. – Т. XXV. – С. 27.

[81] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 311.

[82] Див.: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. – 1987. – XXX / 1. – С. 212.

р. *Желань* (Похилевич 20), вона ж р. *Борщаговка* (т. ж. 17; Похил. УКР 83), р. *Борьщовка* (Новицкий 51), р. *Борщовка* (Похил. УКР 84), р. *Želany* (Rulik. OPK 49); суч. смт *Жуля́ни* Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Із літописних свідчень випливає, що це була рівнина західніше давнього Києва[83], приблизно там, де починався колишній Брест-Литовський проспект[84].

Назва має кілька пояснень. Наприклад, О.І. Соболевський вбачав у цьому слові скіфський (або кімерійський ?) етнонім Γελωνός[85]. С.В. Фролова вважала це слово слов'янським посесивом на *-*j*(*ь*)[86]. С. Роспонд схилявся до думки про походження назви *Желянь* від слов'янської основи *žel- // žal-* ‹ і.-є. **gēl-* (можливий перебіг **gol-*), сюди ж серб. *жа̑л* 'узбережжя, берег', *жа̏ло* 'пісок, піщана місцевість, невисокий берег', д.-ц.-сл. *жаль* 'могила'; пор. пол. *Żalna*, *Żalno*; серб. *Жална*[87]. Відома етимологія В. Дригалкіна про балтійське походження назви від балт. **gil-* (прус. *gillin*, *gilús* 'глибокий')[88], що була підтримана В.П. Нерознаком[89]. Імовірніше, це праслов'янський іменник на *-апь* з глибшою балтійською спорідненістю.

Давньоруський літопис у трьох своїх списках під 1168 р. або 1169 р. згадує про *Добрий Дуб на Желяні* — "**Ярополкъ же съ Берендичи настиже Володимера на Желяни, у Доброго Дуба**" (Московський літописний звід кінця XV ст.; ПСРЛ XXV, 75–76). Воскресенський літопис у списку XVII ст. фактично повторює той самий текст (ПСРЛ VII, 80). Давніший Іпатіївський літопис (XV ст.) фіксує помилкове написання того ж тексту з виразом "*оу Доброгобужа*" (ПСРЛ II, 534). В інших списках літопису Добрий Дуб не згадується. Пізніше про нього йдеться в грамоті 1701 р., де зазначено межі земель с. Крюківщини (суч. Києво-Святошинськ. р-н Київськ. обл.) — "почавши отъ

---

[83] *Добровольский Л.* Змиевы валы вблизи Киева. – К., 1908. – С. 8; *Висоцький С.О.* Про що розповіли давні стіни. – К., 1973. – С. 39.

[84] *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI–XIV веков. – М., 1964. – С. 22.

[85] *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды. XIII–XX // ИОРЯС. – 1922–1924. – Т. XXIII. – С. 305–306.

[86] *Фролова С.В.* Древнерусские топонимы-посессивы с суффиксом *-ов* // Ономастика Поволжья. 2 (Материалы II Поволжской конференции). – Горький, 1971. – С. 113.

[87] *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. – М., 1972. – С. 28.

[88] *Дригалкін В.І.* З історичної мікротопонімії Києва та його околиць //Мовознавство. – 1971. – № 6. – С. 26–29.

[89] *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. – М., 1983. – С. 72.

креницы Днѣпреца дорогою гатенскою до долины Журавлицы и до доброго дуба при Журавлицѣжъ. Журавлицею въ рѣчку Гатенку" (Похилевич 22–23). А через півтора століття в одному з документів 1855 р. вказується урочище *Добрый Дубъ* поблизу с. Гатне (Києво-Святошинськ. р-н Київськ. обл.), тобто там само (ЦДІАК ф. 491, оп. 76, од. зб. 679, арк. 108 зв.). Назва урочища *Добрий Дуб* збереглася у цій місцевості й дотепер (Експ. 1980 р.). Через нього проходила стара дорога з півдня на Київ (на сучас. район Солом'янку), певний час вона йшла паралельно існуючій залізниці (тепер ця дорога не функціонує). Імовірно, саме поблизу *Доброго Дуба* дорога перетиналася з тією, що йшла із Трипілля на Вишгород через місцевість Желянь[90]. Урочище *Добрий Дуб* і досі славиться копанками, джерелами з надзвичайно чистою холодною водою (Експ. 1980 р.). Подібна назва с. *Добри Дуб* була відома ще в Сербії у XVIII ст.[91] Слід зазначити, що наведені перші згадки про *Добрий Дуб* XII та XVIII ст. стосувалися певного об'єкта (дерево), а пізніші — місцевості. З цього можна зробити висновок, що на початку XVIII ст. згаданий літописний дуб ще існував; можливо, пізніше, вже після його зникнення, назва цього дерева перейшла на все урочище. Подібний приклад відомий у близькій місцевості. З документа 1720 р. довідуємося, наприклад, про один з орієнтирів у межуванні земель — *спалений пень* ("толко вишей пня дубового спаленного уже къ самой дорозѣ троха вгрунтъ подгорецкій спулгоней или менше вступили")[92] і сучасне урочище *Горілий пень* (між с. Хотів Києво-Святошинськ. р-ну та с. Підгірці Обухівськ. р-ну Київськ. обл.; Експ. 1980 р.).

Східнослов'янські пам'ятки писемності зберігають згадки про дуби переважно з двох причин: як про орієнтири при розмежуванні земель та рідше як про божества, об'єкти поклоніння. Ще "Руська Правда" Володимира Мономаха засвідчує роль дубів-орієнтирів — "аже дубъ подотнетъ знаменьныи или межьныи, то 12 гривенъ продажѣ"[93]. У германських мовах для таких дерев-орієнтирів існував

---

[90] Пор.: *Добровольский Л.* Змиевы валы вблизи Киева. – К., 1908. – С. 8; *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – Вып. 1. – С. 30.

[91] Див.: *Елезовић Гл.* Речник косовско-метохиског дијалекта. – Београд, 1932. – Књ. I. – С. 140.

[92] *Саббатовский А.* Очерк истории женских монастырей в г. Киеве. Сер. другої пол. XIX ст. Приложения (рукопис; НБУВ ІР, шифр Дис. 805). – С. 32.

[93] Текст Русской Правды на основании четырех списков разных редакций / Издал З. Кадачов. – М., 1847. – С. 14.

навіть спеціальний термін, пор. нвн. *Malhaum* 'дерево, яке служить межовим знаком'[94]. Іноді такі дуби мали власні імена ("да от дуба к олговскои дорозе к олговскому дубу а имя тому *дубу Козел* а на нем была переверта"; XVI ст.) (ПРП 90) або просто якусь прикмету ("и черезъ дорогу рѣкою Дубровою и дѣланными дубами польми"; 1159 р.)[95]. Причому часто дерева-орієнтири давали назву різним географічним об'єктам — уроч. *Сухой дубъ* (1694 р., сучас. лівобережна частина м. Києва) (ИТК 112), уроч. *Дуб* (Брестська обл. Білорусі; МБ 76), дер. *Подъ Красным Дубомъ* (Новгородська земля; НПК II, 278) дер. *Дуб* (1496 р., на Новгородщині; ПКОП 18) тощо.

Роль дерев у язичницькій релігії індоєвропейських народів загальновідома. Ще Пліній називав дерева найдавнішими храмами богів, що передували пізнішим ідолам[96]. Показово, що і.-є. **karkus* 'дуб' відбилося в давньоанглійській мові як *hearg* 'ідол', а в литовській *krākas* 'дракон, страховище'. На думку В.В. Іванова та В.М. Топорова, з цим же пов'язаний польсько-литовський міфологічний образ *dąb krakowski*[97], сюди з певними застереженнями можна додати ще й приклад з Рязанського краю — "а у Болшиі Ушенки дуб кроковистъ а вверху поклон" (1576–1577 р.)[98]. Пояснення цього факту слід шукати у спільноіндоєвропейському культі дуба, дерев взагалі, що пов'язано, очевидно, з деревом життя; з однієї з грецьких епіграм відомо, що найдавніші елліни називали дуби *першими матерями*[99].

Давні слов'яни також мали культ дерев і гаїв з деякими місцевими особливостями. Костянтин Багрянородний розповідав, що руси на острові св. Георгія (суч. о-в Хортиця) біля величезного дуба при-

---

[94] *Кудрявцев О.В.* Bacenis silva и Μηλιβοχον ὄρος // Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. – М., 1957. – С. 128.

[95] Привилегия Великого князя Китая-Андрея Юрьевича Боголюбского // Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – К., 1831. – С. 168.

[96] Див.: *Plinii C. Secundi.* Historiae naturalis.– Parisiis, 1836. – Lib. 17. – Vol. 4. – P. 142.

[97] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 124.

[98] Пор. ще варіанти *крековистъ* і *крековит* (ПРП 118, 119). Проте не виключається можливість порівняння *кроковистъ* з рос. *окорок* 'окіст', пол. *krzak* 'кущ', болг. *крак* 'нога' тощо.

[99] *Мандельштам И.* Опыт объяснения обычаев, созданных под влиянием мифа. – СПб., 1882. – С. 26–27.

носили в жертву півнів[100]. Відомий, наприклад, *Перунів Дуб* в Україні ("А ѡт тои горы до Перѵнова Дуба горѣ Скломь а ѡтъ Перѵнова дуба до Бѣлыхъ бєрєговъ"; 1302 р.)[101], поклоніння якому характеризувалося своїм особливим ритуалом[102]. Таку ж релігійну функцію виконував дуб і в інших слов'янських та близьких їм народів[103]: відомі *Дуб Сонця*, *Дуб Бога Грози* у балтів тощо. Дослідження етимології імені *Perkunas* дало можливість А. Торпу вивести означення Перкуна, що стояв на пагорбі, як δευς φηγωνατοζ = дубовий бог[104]. Можливо, що слов'янський Перун — саме бог священного гаю (за умови, що слов'янська назва тотожна балтській). Священні дерева обов'язково стояли біля джерела або струмка, шанування саме таких дерев збереглося у східних слов'ян (зокрема в середній Росії) навіть у XIX ст.[105]

Християнська церква віддавна вела боротьбу з цією традицією. Так, Духовний Регламент Феофана Прокоповича (XVIII ст.) забороняє "передъ дубомъ молитвы петь"[106]. А в українських колядках чітко простежується мотив будування християнських храмів на місці священних дерев[107], які зберігали ще релігійне значення. У Чехії, наприклад, на тих місцях, де стояли ідоли, після офіційного скасування язичництва вирубалися взагалі всі дерева[108]. Очевидно, що прямий зв'язок з культом дуба так або інакше можна знайти і в народному обряді на Україні, що зветься *сухий дуб*, або *ігорний дуб*[109]. Сюди можна віднес-

---

[100] Див.: *Константин Багрянородный.* Об управлении государством // Изв. ГАИМК, 1934. – Вып. 91. – С. 9–10.

[101] Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, коментар і словники-покажчики М.М. Пещак. – К., 1974. – С. 19.

[102] Див.: *Болсуновский К.В.* Памятники славянской мифологии. Перунов дуб. – К., 1914. – Вып. 2.

[103] Див.: *Симеонов Б.* Топонимията и историята на българския език // Известия на Института за български език. – 1962. – Кн. 8. – С. 171–172; *Зеленин Д.* Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.; Л., 1937. – С. 69; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М., 1974. – С. 15, 22.

[104] Torp Á. Wörterbuch der germanischen Sprachenheit. – Göttingen, 1909. – Bd I. – S. 234.

[105] Див.: *Гальковский К.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков, 1916. – С. 55.

[106] *Срезневский И.И.* Святилища и обряды языческого богослужения древних славян. – Харьков, 1846. – С. 31–32.

[107] Див.: *Сумцов З.Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX, сентябрь. – С. 37–41.

[108] Див.: *Костомаров Н.И.* Предания первоначальной русской летописи // Вестник Европы. – 1873. – Т. VIII. – Кн. 3. – С. 13.

[109] Див.: *Максимович М.А.* Дни и месяцы украинского селянина // Максимович М.А. Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 507.

ти й дитячі ігри в Україні *зелений дуб*, *високий дуб*, *горю-дуб* та ін.[110] Культ дуба в українській міфології відбився і в "Лісовій пісні" Лесі Українки. Як відомо, авторка широко залучала в цьому творі фольклор українського Полісся, тому її драма-феєрія – це також джерело для вивчення досліджуваного явища української міфології.

Слід вважати, що *Добрий Дуб на Желяні* також був священним деревом, призначеним для ритуальних обрядів[111]. Як відомо, він стояв на перетині доріг поблизу Києва, на березі невеликої (тепер неіснуючої) річки Журавлиці. Найімовірніше, культ дуба у східних слов'ян найтісніше пов'язаний з культом предків, що особливо переконливо видно з українського виразу *пішов між дуби*, тобто 'помер' (записаний у с. Бишів Макарівськ. р-ну Київськ. обл.; АОКІУМ), сюди можна віднести й просторічне *дати дуба* тощо. Можливо, біля *Доброго Дуба* давньоруські воїни просили перемоги над ворогом, а купці вдалої торгівлі. Заслуговує на увагу і той факт, що сучасне урочище *Добрий Дуб* струмком з'єднується з *Туровою долиною*[112], де, ймовірно, було капище бога Тура.

Саме існування назви дерева, в даному разі *Добрий*, говорить про якусь диференціацію ритуальних дерев у слов'ян. Відомий з літопису *Добрий Дуб* не первісна форма, тобто не хронологічно єдина назва. Пізніше документально засвідчено однойменне урочище на цьому місці, тобто вже чітко можна спостерігати певні зміни в її мотивації. Для сучасної назви урочища *Добрий Дуб* це приклад того, як семантика топооснови може зазнавати змін, поєднувати кілька мотивацій.

У зв'язку з цим цікавим видається засвідчене у латинському написі II–III ст. н. е. ім'я маловідомого слов'янського бога *Добрат*[113],

---

[110] *Грінченко Б.* Словарь української мови. – К., 1907. – Т. 1. – С. 451.

[111] У Дніпрі трохи вище Києва було знайдено величезний дуб, у стовбур якого вставлено ікла кабанів. На думку спеціалістів, це священний ритуальний дуб (див.: *Івакін Г.* Дніпровський дар Перуна // Наука і суспільство. – 1980. – № 6. – С. 46–47).

[112] Писемні відомості про неї є лише з 1701 р. – «Тою дорогою мимо грабова лѣска вправо на кривковскомъ полѣ, а въ лѣво подлѣ копцовъ на шарховской землѣ до вершины Туровой долины до Кіева повернувшись» (*Похилевич* 22–23). Пізніше вона фіксується на Геометричному плані земель с. Крюківщини (Києво-Святошинськ. р-н Київськ. обл.) 1803 р. (ЦДІАК ф. 492, оп. 34, од. зб. 310). Уроч. *Турова долина* відоме й зараз (Експ. 1980 р.).

[113] Див.: *Кудрявцев О.В.* Deus Dobrates // Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балканско-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. – М., 1957. – С. 112.

з яким може бути пов'язане тлумачення імені східнослов'янського бога *Дажьбог* як 'добрий бог' від кельт. **dagus* 'добрий' (д.-ірл. *dagli*, гал. *dagus*); прикметник *добрий* був, очевидно, постійним епітетом цього бога[114]. Спорідненим є, певно, ім'я кельтського бога **Dagodeuos* (тлумачиться як 'добрий бог' — *dieu bon*)[115]. Показове й блр. *доброхот* 'добрий лісовий дух' (Носович 135). Можна припускати, що ім'я язичницького бога, на честь якого названо ритуальний дуб, сягало праслов'янської основи **dobr-*.

Засвідчена літописом форма *Добрый Дубъ* із сучасним або близьким розумінням слова *добрий* не була, очевидно, первісною. Найчастіше оніми з якісними означеннями на певному історичному зрізі входили до якоїсь бінарної структури. Назва *Добрий Дуб* мала б передбачати існування ще якогось *Злого дуба* тощо, проте такі дані для нашої території відсутні.

Назва *Добрий Дуб* цікава як відображення, ймовірно, дуже давнього лінгвістичного явища. Аналізуючи значеннєві особливості топоосновн та семантичні зміни, іноді пов'язані з первісним теонімом, можна спостерігати в ретроспекції семантичну місткість слова *добрий* східнослов'янського континууму. На близьке явище звернув увагу В.А. Никонов, наводячи такі приклади складених топонімів із словом *добрый* у російській мові, як *Добрая вода*, *Добрый мох* тощо, де, на його думку, збережено архаїчне значення слова *добрый*[116]. Так, ст.-укр. *добрый* зі значенням 'цілий' (Житецкий 22) пов'язується з рос. діал. *добрый* 'здоровий, міцний (про людину), здоровий, неушкоджений (про органи тіла)' (СРНГО 127). Значення 'цілий, неушкоджений', очевидно, дуже давнє і сягає ще абсолютно конкретних і предметних уявлень. І як узагальнення засвідчений у давньоруській мові вираз *добръ здоровъ*, який пояснюється як 'благополучный' ("да будете душею и тѣломъ добри здорови") (Срезневский I, 683). Другу групу значень розглядуваного слова становлять семеми, пов'язані з духовним життям і духовними цінностями. Сюди належить зокрема, ст.-укр. *добрый* 'правы(й), говѣнный, бл̑говѣнный' (СС 110), 'благий,

---

[114] Див.: *Абаев В.И.* Несколько замечаний к славянским этимологиям // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. – М., 1971. – С. 13.

[115] *Even A.* Notes sur le Mercure Celtique. Le dieu celtique Lugus // Ogam. – 1956. – Vol. 8. – № 2. – P. 83.

[116] Див.: *Никонов В.А.* Введение в топонимику. – М., 1965. – С. 54.

добрый, правый, говенный, благовенный' (Житецкий 22). Стійкі словосполуки, особливо релігійного або близького до нього змісту, досить швидко втрачають первісні значення слів. Проте намагання перекласти, пояснити їх відкриває нові значення, певною мірою їх конкретизує. Так, засвідчений у староукраїнській мові вираз *добрая вѣра*, перекладений П. Житецьким як рос. 'благочестие' (Житецкий 22), дає змогу уточнити пояснення виразу як 'чиста, правильна віра'. Правомірність останнього тлумачення підтверджує також переклад слова *добре* як 'благо, прямо' й особливо значення 'право' (Житецкий 22), а також сучас. рос. *добрый* 'незганьблений, бездоганний' (ССРЛЯ III, 851–852), семантичні зв'язки якого сягають принаймні давньоруської мови. Це чітко простежується у літописі: "**в се же лѣто престависѧ Ѡѧнь старѣць добрыи ... живъ по закону Бжию не хужии первыхъ праведникъ ... бѣ бо мужь бгъ и кротокъ и смѣренъ**" (під 1106 р.; ПСРЛ II, 257), де *добрый* теж можна пояснити як 'благочестивий', хоч воно виступає тут не в складі словосполучення. Сербохорватське *добро* 'добро, благо, користь' (Толстой 135), слн. *dobrôta* 'благо, благодіяння' (Хостник 26) продовжують цю семантичну лінію і підтверджують імовірність такого значення у праслов'янській мові. Цікаве композитне слово, що зустрічається у середньовічних білоруських юридичних документах, *добровольная дорога* 'дорога вільна, відкрита для всіх' (Горбачевский 100), де значення компонента *добро-* не зовсім ясне. Проте можна припускати, що, по-перше, він якось пояснює або підсилює значення другого компонента *-вольная*, який сам по собі семантично відповідає всьому виразові у повному обсязі; по-друге, можна вбачати й певний зв'язок зі значенням 'чистий'. Близька семантика відома й у ст.-сл. *dobr* 'сильний, міцний' (Sadnik, Aitzetmüller 21), її нотує й словник сучасної української мови — *до́брий* 'справжній, чистий, міцний, вартісний' (Желеховский I, 188). Напевно, праслов'янська семантика 'сприятливий' для **dobr-* збережена в таких виразах, як укр. *добрий день*! рос. *в добрый час*! та ін.[117] У спільній картині вивчення східнослов'янського *dobr* важливий і той факт, що в польській мові XV ст. *dobry* мало значення 'окреслена вартість' (SSP II/2, 90), що показово особливо для розуміння семантичної основи вірогідного теоніма. Ймовірно, в ньому поєдналося

[117] У Росії (м. Троїцьк), коли просять зцілення хворого саме в дерева, стара жінка, яка супроводить хвору людину до нього, читає молитву: "дай бог в добрый час!" (див.: *Максимов С.В.* Нечистая, неведомая и крестная сила. – СПб., 1903. – С. 285).

кілька значень, тут можна відзначити можливі перетини семем — 'вартий поклоніння — сприятливий для людини' тощо.

Для з'ясування семантичних ознак первісної основи назви *Добрий Дуб* у семантичній структурі давньоруського *добръ* найважливішим видається саме значення 'сприятливий'. Відомо, що псл. **dobrъ* з первісним значенням 'пристосований, відповідний' споріднене з **doba* 'час' (Sławski I, 151); така ж основа в псл. **dob-jь* 'сприятливий'(Brückner 91), яка виділяється в польських антропонімах *Dobiechna*, *Dobiesław*, *Dobek* (Taszycki I, 98) тощо. Імовірно, семантика слів *доба́* 'час' та *до́брий* 'сприятливий' дуже близька — час, як відомо, може бути сприятливим і несприятливим. Слова цього гнізда — укр. *подобатися*, *уподобати*, рос. *подобать*, *подобает* — безпосередньо пов'язані в основній своїй мотивації з 'добрий, гарний'. Близьке семантичне явище спостерігається, наприклад, в англійській мові — *like* 'подібний' і *like* 'подобатися, любити' тощо. Виходячи з того, що в основі літописної назви *Добрий Дубъ* лежить невідомий теонім, можна висловити припущення про його структуру з коренем **dob-*, суфігованим *-r-*. Семантика основи 'той, хто сприяє' пізніше, можливо, асоціювалася з 'добрий'. Очевидно, якась частина слов'янських антропонімів, утворених від основи *Dobr-*, мала семантичну мотивованість 'той, кому сприяють боги' тощо і входила до групи так званих побажальних імен. Імовірно також, що якості, приписувані божеству, яке нібито жило в дубі, пізніше, після певних змін у слов'янському язичницькому пантеоні, були перенесені на дуб, в результаті чого відбулася трансформація назви. Проте навіть сучасні значення 'добрий' і 'сприятливий' дуже близькі. Отже, можна припустити, що східнослов'янський язичницький бог, ім'я якого походить від основи **dobr-* з семантикою 'той, хто сприяє', був, очевидно, богом-захисником, оборонцем подорожніх (недарма священні дуби, як уже зазначалося, часто стояли на перехресті доріг).

У лексиці східнослов'янських мов можна спостерігати окремі риси семантичного узагальнення в словах, що походять від *дуб*, пор. ст.-укр. *дубецъ* 'прут, різка' (Тимченко I/2, 835), укр. *дубчикъ* 'тонкая тросточка'(Білецький-Носенко 125), *дубець* 'прут, палочка' (Грінченко 1, 451), блр. *дубецъ* 'прут' (Носович 147), рос. діал. *дубе́цъ*, *дубчикъ* 'прут, ветка, хворостина' (Герасимов 35) (в місцевості, де дуб не найпоширеніша порода дерев). Прикладом повної семантичної нівеляції виступає укр. *дубе́ць* 'лозина, різка, розга' (Пискунов 72), де навіть

наводиться інша порода дерева і зовсім забуто семантичну співвідносність із дубом; цікаве ще схв. *дуборез* 'різьблення по дереву' (Толстой 160), де *дуб* виступає, певно, у значенні 'дерево' взагалі. Імовірно, що це залишок праслов'янського семантичного явища, де *дуб* означав просто 'дерево' (Фасмер I, 547) з деякими модифікаціями на діалектному рівні у вияві конкретних значень. Дехто з дослідників ці семантичні зв'язки розглядає дещо інакше, пор. лтськ. *dum̃brs* 'болото' › 'ліс у низині (звичайно з дубів)' › псл. **dǫbъ* 'дуб' (аналогічно слов'ян.), **lěsъ* 'ліс', що зіставляється з д.-сакс. *lēs* : *lēswe* 'луки' з подальшим розвитком значення в алб. *l'is* 'дерево, дуб', причому припускається семантичний розвиток 'низьке місце' › 'ліс, що вкриває низьке місце'[118]. Семантичні зрушення у слов'янських словах, утворених від основи *дуб-*, крім усього іншого, могли відбуватися завдяки релігійній ролі цього дерева, яке було, безперечно, головним серед священних дерев, і, таким чином, набувати дещо узагальнюючого значення. Останнє припущення стає імовірнішим з огляду на етимологію псл. **dąbъ*, запропоновану К. Мошинським, за якою семантична мотивованість слова — 'темний, чорний', як у і.-є. **dhūmos* 'дим'[119]. Така етимологія ставить під сумнів спільнослов'янське значення для **dąbъ* 'дерево'.

Отже, в основі назви *Добрий Дуб* лежить, на нашу думку, імовірний теонім з основою **dobr-* 'сприятливий'. Очевидно, на теонімному рівні в процесі певних історичних змін ім'я язичницького бога могло перетворитися на зрозуміліше близьке слово *добрый* із повним переосмисленням старої семантики. У зв'язку з цим виникла й нова, вторинна, мотивація назви культового дерева — *дуб*, у якому жив 'добрий' бог, став зватися *добрим дубом*. Цей процес можна розглядати як праслов'янський (певно, не в усіх діалектних зонах) з огляду на існування ойконіма *Добри Дуб* у Сербії.

---

[118] Див.: *Трубачев О.Н.* [Рец.] *Черных П.Я.* Очерки русской исторической лексикологии: Древнерусский период. – М., 1956 // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. – 1958. – Вып. 25. – С. 98.

[119] *Moszyński K.* Uwagi do 2 zeszytu "Słownika etymologicznego języka polskiego" Fr. Sawskiego // Język polski. – 1953. –Rocz. 23. – № 5. – S. 356. Науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні А.П. Критенко висловив думку про те, що псл. **dǫb-* 'дуб' походить від ie. **dob-* 'сприятливий' через інфіксацію *-n-* (пор. псл. **pendь* 'п'ядь' від і.-є. **ped-* 'нога') і первісно мало значення 'сприятливе дерево'.

Живець. М. Сементовський пише про джерело *Живецъ*, яке було початком струмка біля підніжжя Дівич-гори[120], що його називали також протокою *Живець*, а джерело, яке розливалося в озеро, — *Лукарцем* (поблизу гирла Либеді[121]). Зараз це струмок — ліва притока в пониззі Либеді[122]. Назва відапелятивного походження, пор.: укр. *живе́ць* 'джерело, ключ' (Грінченко 1, 481), укр. діал. *живе́ць* 'ключ, джерело; криниця; болотяна драгва з джерельною водою' (Черепанова 75), укр. *žyvec* 'джерело (болотяне), моква, драгва; підгрунтова вода' (Jurkowski 1971, 43), рос. діал. *живец* 'річка, яка не замерзає'; 'ключ, підземне джерело' (Маштаков 22),'річка, що не замерзає', 'джерело, в якому в зимовий час скупчується риба із замерзлих рік; джерело' (Мурзаев I, 212), блр. *жывéц* 'багно; гниле болото, язвина; частка ріки, яка не замерзає; криничне місце, де сочиться вода; водоносний пласт, з якого б'є джерельний струмінь; підошва гори, узвишшя, звідки тече вода, вихід водоносного пласта' (Яшкін 264).

Незважаючи на те, що київський регіон має невелику кількість гідронімів на *-*ьсь*, матеріал настільки виразний, що й тут можна спостерігати різні типи утворень. Суфікс *-*ьсь* у деяких випадках належить апелятиву, від якого утворено гідронім, пор. *Живець, Сирець, Пробитець*. Це відбувається тоді, коли гідрооснова ідентична географічному терміну. Назви *Кудрявець* і *Лукарець* демонструють, очевидно, відад'єктивне гідронімне утворення на *-*ьсь*; для них відповідних географічних термінів не виявлено. Щодо останніх назв можна говорити про гідронімний суфікс *-ець*.

Різна природа суфікса *-*ьсь* у наведених київських гідронімах дозволяє припускати й дещо відмінні умови їх виникнення. Очевидно всі гідроніми хронологічно близькі за походженням, але, мабуть, не тотожні. Насамперед, у часі їх об'єднує спільна словотвірна ознака, частина з них виникла в період високої продуктивності праслов'янського суфікса *-*ьсь* на гідронімному рівні. Гідроніми, які утворено від географічних термінів, з'явилися в час активного життя в мові цих апелятивів і належать, імовірно, глибшому шару назв річок із суфіксом *-*ьсь*. Можна припускати, що пік продуктивності праслов'янського суфікса *-*ьсь* на апелятивному рівні хронологічно глиб-

---

[120] *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. – К., 1852. – С. 251.

[121] Киевские губернские ведомости. – 1859. – №. 6. – С. 43.

[122] *Лушников Л.І.* І сестра їх Либідь // Людина і світ. – 1984. – №. 4. – С. 62.

ший, аніж на гідронімному, і, отже, гідроніми від ад'єктивних основ було утворено пізніше, але всі вони виникли в період продуктивності суфікса **-ьсь*, який був досить тривалим. За спостереженнями О.М. Трубачова, значна кількість гідронімів на **-ьсь-* повторюється на всіх сучасних слов'янських теренах, проте, за нашими матеріалами, київські гідроніми таких відповідників не мають[123] (за винятком назви *Турець*, про специфічність якої йтиметься нижче).

Китаєво, поселення поблизу давнього Києва (тепер у складі міста) і там же монастир *Китаєва пустинь*. Структура топоніма свідчить про його відантропонімне походження, первісною була, напевно, назва поселення. Як правило, в цьому випадку дослідники посилаються на грамоту 1159 р., що дозволило виникнення цієї назви пов'язувати з особою князя Андрія Боголюбського[124], пор.: "Се азъ Великій князь Китай, нареченный во Святомъ крещеніи Андрей Юрьевичъ, внукъ Володиміровъ Мономаховъ, правнук же Изяславовъ" (Оп. КПЛ 167). Проте конкретні історичні факти щодо цього не засвідчено. Слід зауважити, що пізніші автори витлумачують наведений уривок грамоти для висновку про прізвиськовий характер антропоніма *Китай* (Похилевич 471). Пізніші документи підтверджують існування антропоніма *Китай* ще кілька століть у статусі особового імені, щоправда, переважно на теренах функціонування російських говірок: 1475 р., Василий Иванович *Китай* Новосильцев (Веселовский 141), 1475 р., Василій *Китай* (ПСРЛ VIII, 181), 1557 р. *Китайко* Епимаховъ (Морошкин 99), 1575 р., *Китай* Васильевич Бухвостов (м. Новгород; Веселовский 58), *Китай* Борынов (м. Коломна; Веселовский 141), XVI ст., *Китай* (СИГ 324), 1603 р., *Китай* (Новгородська земля; НЗКК 74), 1679 р., *Китай* Орловъ (м. Москва; Веселовский 213) і, що важливо, воно засвідчено в суфіксальній формі *Китаєць* поряд з іменем Ондреецъ: "В Рожественском же погосте новые деревни и починки в поместье за Юрьем за Гавриловым сыном Скобелцына да за его детми за Китайцом да за Ондрейцом" (1563 р., ПКОП 220).

---

[123] *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 222.

[124] *Самуил Мислављский.* Краткое историческое описание Киевопечерской лавры. – К., 1817. – С. 191; Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – К., 1831. – С. 308; *Пахаревский Н.В. Китаев* // Киевлянин. – 1911. – № 131.

Споріднені ойконіми засвідчено також у кол. Новгородській землі, наприклад, дер. *Китаєво* (1564 р.; Бежецька п'ятина; НПК VI, 1039); вторинне щодо топоніма прізвище *Китаєвський* (Алексей *Китаевский*; 1772 р., м. Чаус; ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 6883). До цього можна додати, що антропонім *Китай* як прізвище засвідчене в єврейській антропонімній системі: Борухъ Говшиевъ *Китай* (до 1875 р.; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 17029). Після XVII ст. на східнослов'янському терені особове ім'я *Китай* вже не зустрічається. Показово, що козацькі реєстри 1649 р. його не фіксують. У складі прізвищ антропонім *Китай* досить поширений: 1556 р., Иван Богданович *Китаев* (м. Кашира; Веселовский 141), 1626 р., Афанасий *Китайчичъ* (ієромонах Києво-Печерської лаври; АЮЗР I/6, 574), 1875 р., Алексей Ивановъ *Китаевъ* (с. Гостомель Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл.; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 17439); 50-і рр. XX ст., *Китаев* (м. Москва; ОКІУМ), 1965 р., *Китаєнко* (Харківщина; ОКІУМ), 1966 р., *Китаєв* (Криворіжжя; ОКІУМ), 1967 р., *Китаевич* (м. Київ; КГТС 160). Болгарське прізвище *Китайков* С. Ілчев вважає похідним від рос. *китайка* 'вид полотна' (Илчев 257).

Усі відомі пояснення антропоніма *Китай* зводяться до порівняння його з відомими апелятивами або топонімами. Втім, східнослов'янські мови мають кілька відповідних омонімів, що, звісно, до певної міри ускладнює етимологічний пошук. О.І. Соболевський (щоправда, з деяким сумнівом), а за ним і М. Фасмер пов'язують російське ім'я *Китай* та прізвище *Катаев*, засвідчені з XV ст., з етнонімом і назвою країни *Китай*[125]. Назва країни *Китай* вперше згадується у Воскресенському літописі під 1395 р. (ПСРЛ VIII, 65). С.Б. Веселовський зіставляв антропонім *Китай* із *китай* 'укріплення, пліт, напханий землею'[126]. Думка Б.О. Унбегауна про походження східнослов'янського *Китай* від гр. Τιτος з переходом *t* › *k* також видається сумнівною[127]. О.Б. Страхов як редактор, наслідуючи Б.О. Уабегауна, робить примітку до тексту статті А. Селіна, що особове ім'я *Китайко* — календарне і походить від *Кит* ‹ *Тит*, але без

---

[125] *Соболевский А.И.* Три личных имени // Русский филологический вестник. – 1913. – Т. LXIX. – № 2. – С. 390; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М. 1964. – Т. II. – С. 240.

[126] *Веселовский С.Б.* Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974. – С. 141.

[127] *Унбегаун Б.О.* Русские фамилии. – М., 1989. – С. 52.

додаткового коментаря[128]. Як правило, наявність багатозначних або омонімних апелятивів "заганяє" дослідників у глухий кут. Так, О.В. Суперанська та Г.В. Суслова вважають за краще не висловлюватись однозначно щодо походження антропоніма *Китай*. Вони залишають можливими три версії, які виключають одна одну: 1. від апелятива *китай* 'укріплення; фортеця; тин, набитий землею'; 2. від тюркського родового імені *Кытай / Китай*; 3. від назви країни *Китай* як наслідок розповідей мандрівників про велику китайську стіну.[129] Щодо останнього припущення, то з історії нашої антропонімії відомо, що людям, які побували у якійсь країні, іноді надають прізвисько за назвою цієї країни або народу, який її населяє. Можливо, що, наприклад, прізвиська *Китай* (с. Вербка Кам'янець-Подільськ. р-ну Хмельницьк. обл.; ОКІУМ), *Китаї* (с. Давидів Брід Великоолександрівськ. р-ну Херсонськ. обл.; ОКІУМ) виникли саме таким шляхом, пор. укр. *китай* 'китаєць' (Яворницький 1, 349), рос. діал. *китай* 'китаец' (СРНГ 13, 240).

Для з'ясування походження особового імені *Китай* важливо встановити можливість утворення його семантичним шляхом від апелятива **kytajь* або виникнення антропоніма деривативним шляхом через суфіксацію елементом *-ajь* (*-ай*) від **kyta*.

Ще ніхто з дослідників не намагався пов'язувати східнослов'янське особове ім'я *Китай* зі слов. **kytajь*, проетимологізованим в "Этимологическом словаре славянских языков" за ред. О.М. Трубачова (вип. 13, с. 280). Наведений тут фактичний матеріал свідчить про східно-західнослов'янську ізоглосу праслов'янського **kytajь* < **kyta*, останнє в Словнику пояснюється як пасивний дієприкметник минулого часу від майже не збереженого дієслова **kyti* (< **kyvati*). Проте відоме сх.-сл. *кити / кыти* 'кивати' з писемних джерел XI та XIV ст. (СлРЯ XI–XVII вв., VII, 142). Для ототожнення досліджуваної антропооснови з псл. **kytajь* виникають семантичні складнощі, хоч взагалі метафоричність була притаманна давнім слов'янським антропоосновам (пор. укр. діал. *китáйка* 'китиця на зимовій шапці'; Онишкевич 1, 350). Що стосується первісного загального значення псл. **kyta* (за ЭССЯ, 'те, що хитається, розхитується'), то матеріал схиляє

[128] Див.: *Селин А.* Имена служилых людей Новгорода начала XVII в. // Palaeoslavica. – 2010. – Т. XVIII. – № 1. – С. 33 (виноска 31).

[129] *Суперанская А.В., Суслова А.В.* Современные русские фамилии. – М., 1981. – С. 111–112.

до думки, що тут ближче значення ‘зв’язаний в пучок’: укр. *кити́стий*: китисте просо (Верхратський 271), *ки́тях* ‘волоть, колосок проса’ (Чабаненко 2, 168), *ки́тиця* ‘1. китиця на одязі, на фіранках; 2. ‘темляк у шпаги’ (Білецький-Носенко 84), *ки́тиця / китичка* ‘китиці у фіранках’ (Пискунов 105), *ки́тиця* (прикраса) ‘китиця на батозі або поясі’ (Онишкевич 1, 350), *ки́тички* ‘торочки’ (Білецький-Носенко 184), *кита* ‘в’язка гороху, бобу, прядива’ (Онишкевич 1, 350), *ки́тка* ‘1. жменя конопель, які сушаться на сонці; 2. в’язка прядива’ (Онишкевич 1, 350), *ки́тиця* ‘в’язка снопів для покрівлі’ (Онишкевич 1, 350), *кита́ч*, *ки́тиця* ‘зв’язаний при колосках більший сніпок, який іде на викладання нижнього ряду стріхи’ (НН 241), ст. рос. *кита* ‘1. зв’язка, сніпок трави, бадилля з листям; щось плетене з гілок (XV–XVI ст.); 2. в’юк сіна або соломи; козуб у возі, великий кошіль для сіна (XVII–XVIII ст.); 3. шворка, вив’язана із соломи або конопляних волокон; кошик, скрутень (XVII ст.); 4. султан з пір’я (XVII ст.)’ (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 141), рос. діал. *кита* ‘плетениця з трави, соломи або хмизу’ (Забелин 154–155). Про давність і глибину історії всієї групи слів може свідчити укр. діал. *ки́товйов* ‘клубком (іти)’ (Онишкевич 1, 350) з уже абстрактним значенням і наступний ступінь абстракції — *ки́тити* (худобу) ‘швидко гнати’, *китов*, *китом* ‘юрбою, чередою’ (Онишкевнч 1, 350). Подібна семантична характеристика всієї групи споріднених слів до псл. **kyta* наводиться В.В. Мартиновим у тлумаченні слова в одній парадигмі з **kyka* й похідними (Мартынов 66; ЭСБМ 5, 42). Можна, навіть, припускати для відомого з староруського тексту XVII ст. виразу *лукъ китаевый* значення ‘сплетений лук’ (“Молодец говорит девице: лег бы я крепкимъ луком китаевым и стянул бы я шелковой тятивкою и свел бы яз горы в место сладилсе бы яз твоея доброты”; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 141–142). Це підкріплюється й виразом “возы китные вьют” (1634 р.; м. Псков), тобто ‘вози з плетеним кузовом’ (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 142), пор. ще укр. діал. *кита* ‘плетениця (перед тим як побудувати кам’яну стіну, на цьому місці ставили плетеницю, після спорудження стіни плетеницю знімали)’ (НН 66), *ките́ць* ‘кругла загородка з очерету на річці для зимового лову риби підсакою’ (Чабаненко 2, 168). На основі наведеного матеріалу, можна зробити висновок, що псл. **kytajь* мало первісне значення ‘пучок; те, що зв’язане’ й саме на його основі міг виникнути антропонім. Видається, що ідея зв’язаного, перев’язаного семантично не суперечить антропонімічній типології. Мотивація

антропооснови може визначатися як дитина ‘зв’язана, перев’язана (можливо, пуповиною)’, подібно до снопа, в’язки будь-якої рослини тощо (пор. поданий вище матеріал). Споріднене болгарське особове ім’я *Кита* (masc.) Й. Заїмов коментує як ім’я-побажання — «щоб дитина була гарною як букет квітів» (Заимов 121). Відомо, що болг. *китка* має кілька близьких значень: ‘1. букет; 2. в’язка, в’язанка, пучок, жмутик; 3. вінок, низка, збірка’ (БУС 296), що врешті-решт принципово не суперечить нашому припущенню.

Водночас, оскільки значна кількість споріднених антропонімів у слов’янських мовах має досить різноманітне суфіксальне оформлення, можна розглядати особове ім’я *Китай* теж як суфіксальне утворення: укр. **Китко* (› *Китченко*, 1858 р.; КС 1900, VI, 304), рос. *Китко*, *Китош* (1545 р., м. Новгород; Веселовский 141), *Китунка* Иванов (селянин; 1612 р., м. Арзамас; Веселовский 141), блр. **Кита* (› с. *Китин* Жлобинськ. р-ну Гомельськ. обл.; Жучкевич 159), серб. *Кита*, *Китай*, *Ките*, *Кито* (masc.), *Кита*, *Китана*, *Китица*, *Китка*, *Китна* (fem.), які М. Гркович вважає демінутивами від *Кирил*, *Крета* (masc.) та *Кретина*, *Ракита* (fem.) (Грковић 111, 266), болг. *Кита* (masc. XVI ст. — *Ки́тка*; Заимов 1), макед. *Кита* (сестра королевича Марка в македонському фольклорі; Иванова 170). *Китишь* (1841 р.; Милетич 37), чес. *Kyta* (Svoboda 49), *Kytka* (Svoboda 197), пол. *Kita* (1402 р.; SSNO III, 3, 585), *Kitka* (SSNO III, 3, 58), а також сучасні українські прізвища *Китун* (Рівненська обл.; Пура I, 40;), *Ките́нка* (Пура V, 68), **Китняк* (› гора Китнякова; м. Обухів Київськ. обл.; 1854 р., Де-ла-Флиз 608). Принагідно можна ще згадати литовське ім’я *Китеній* (*Китеній* Руткович, князь литовський; 1215 р.; ЛР 377).

Суфікс *-ajь* відомий праслов’янській мові, але він не мав високої продуктивності. Ф. Славський твердить, що суфікс *-ajь* утворює нові слова від вербальних та іменних основ на твердий приголосний або із залишками дієслів на *a-ti* чи іменників на *-a* (*brza-jь*: *brza-ti* › *brz-ajь*; ст.-пол. *noga-jь* ‘людина з довгими ногами’: *noga*, укр. *nos-бáj* ‘довгоносий’: *nis* ‘ніс’. Цей автор відзначає досить широкі функції суфікса *-ajь*, який утворює nomina agentis, nomina actionis, nomina attributiva. В українській мові він добре засвідчений також у функції форманта, що утворює аугментативи (Sławski 88). Цікаво, що Ф. Славський не вказує на наявність цього суфікса у слов’янській онімній лексиці давнього походження.

Функції суфікса *-ай* в українській мові на апелятивному рівні детально описані Р. Смаль-Стоцьким. Він виділив три основні групи: 1. назва діяча від дієслівних основ (*рубáти – рубáй, горлáти – горлáй*), 2. від іменників утворюються слова на позначення осіб чоловічої статі, основа яких указує на підвищену ознаку (*бородá – бородáй, лáпа-лапáй*), від прикметників засвідчено поодинокі слова (*дурнúй – дурнáй*), 3. від іменників утворюються аугментативи (*куб – кубáй*). Автор зауважує, що в усіх словах на *-ай* наголос падає на суфікс (Smal-Stockyj 7).

В українській антропонімії суфікс *-ай* представлений дуже широко. Він утворює як зменшувальні форми імен, особливо у говірковій антропонімії (пор. *Йурай*, *Процай*), так і в прізвиськових формах, що переросли у прізвища (*Добрай*, *Довгай*) (Чучка 72). Що ж до сучасних українських прізвищ з суфіксом *-ай*, то всі вони, переважно, сягають особових імен або прізвиськ. Суфікс *-ай* приєднується до найпродуктивніших основ — іменників, прикметників, дієслів (*Чубай*, *Чорнай*, *Мазай*), антропонімів та топонімів (*Грицай*, *Косовай*). Ю.К. Редько свідчить, що значну частину українських прізвищ на *-ай* становлять етимологічно затемнені слова, або слова тюркського походження, де фіналь *-ай* іншої природи (Редько СУП 105–106). Новгородський середньовічний ономастикон зберіг давні форми антропонімів на *-ай*: *Несветай* (1571 р.; Шелонська п'ятина; НПК V, 521), *Коровай* ("пожня въ Лукавце-жъ по конецъ Матфея Коровая"; 1564 р.; Бежецька п'ятина; НПК VI, 922) тощо. Болгарська антропонімія теж знає цей тип словотворення, переважна більшість таких імен утворена від слов'янських основ: *Цветай*, *Братай*, *Чернай*, *Милай*, *Белай*, *Драгай*, *Владай*, *Грозай* тощо (Илчев 595). Пор. ще псл. *Domaj* 1136 р., в якому В. Ташицький бачить суфікс *-j-* як формант, що утворює скорочені форми імен (Taszycki 27, 79), а також чеськ. *Černaj*, *Jíraj*, *Holaj*, *Tichaj* (Svoboda 167). Суфікс *-ай* — словотвірний елемент в інших онімних класах, зокрема у гідронімії.

Оскільки суфікс *-ай* поширений як в апелятивній, так і в антропонімній лексиці, проблему становить розрізнення природи антропооснов і особливо рівня словотвору. Наприклад, українські прізвища *Баглай* ‹ *баглай* 'ледар' (Дзендзелевский 84–85), *Бородай* (Реєстр 530) ‹ *бородай* 'бородань', *Воропай* (Реєстр 534) ‹ *воропай* 'буркотун' утворено семантичним шляхом, а *Гулай*, можливо, від **Гула* (‹ *гула* 'телята й бички, що ще не мають ріг, а тільки гулі на голові'; прізвись-

ко — про людину, в якої 'на виду є гулі') (Осташ 537). Отже, з наведеного випливає, що східнослов'янський антропонім *Китай* міг бути утвореним також шляхом суфіксації від слов. **kyta*. Тобто, для досліджуваного особового імені на даному етапі передбачається етимологічна двовалентність. Отже, у слов'янській антропонімній системі особове ім'я *Китай*, незалежно від його словотвірної природи, мало етимон з одним певним значенням, що відповідало семантичній типології антропооснови.

О.М. Трубачов слушно наголошує на тому, що антропонімія — основний розділ ономастики, а також найважливіший матеріал у дослідженні питання про лінгвістичне відображення історії культури, що може пояснити думку про об'єднання досліджень праслов'янської ономастики з нотатками про мовне відображення культурної історії (Трубачев ПСО 5). Антропонімія становить джерело культурної спадщини як окремий специфічний клас ономастичної лексики, що формувався й функціонував за власними чітко окресленими законами. Один із лінгвальних канонів антропонімії — це семантична вмотивованість етимона. Ця теза має бути відправною в дослідженні кожної особової назви зокрема. Кожен ономастичний клас має свої семантичні регулятори. Тому топооснови можуть походити від *китай* 'фортеця; укріплення; плетінь, набитий землею', пор. ур. *Китайгород* (с. Ягнятин Ружинськ. р-ну Житомирськ. обл.; Експ. 1982), ойконіми в Україні — м. *Китай-город* (до 1577 р., суч. с. Насташка Рокитнянськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1974), м. *Китайгородъ* (на р. Оріль л. Дніпра; Величко II, 356; потім х. *Китайгори* Новосанджарськ. р-ну Полтавськ. обл.; АТПУ 1947, 419), сс. *Китайгород* у Вінницькій, Дніпропетровській, Хмельницькій та Кіровоградській обл.; *Китайгородка* в Дніпропетровській, а для антропонімів таке порівняння досить сумнівне. Такий апелятив реалізувався в антропоніміконі лише в результаті трансонімізації. Пор. прізвище *Китайгородський* (Галь Китайгородский; полк Брацлавський; Реєстр 253) у козацькому реєстрі 1649 р. Отже, тезу про те, що антропонімом у давні часи могло бути будь-яке слово, треба сприймати, принаймні, із серйозними застереженнями щодо семантики.

Козара. Район міста Києва, що лежав на південь від Іллінської церкви, М. Закревський називає слобода *Козарська*[130], М.К. Кар-

[130] Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – К., 1868. – Т. 1. – С. 10.

гер – урочище *Козаре*[131]. Укладачі покажчика до Московського літописного зводу кінця XV ст. подали цю назву як *Козаря беседа* (ПСРЛ XXV, 435). Різні списки Повісті минулих літ засвідчують цю назву у варіантах і лише в родовому відмінку.

Іпатіївський літопис початку XIV ст. під 945 р. свідчить, що "**хрстьѣнную Русь водиша ротѣ въ цркѣвь стго Ильи иже есть надъ рѵчаемъ конець. Пасынъчѣ бесѣды. И Козаре**" (ПСРЛ II, 42). Пізніші списки літопису цей текст (із незначними текстовими змінами) передають щодо назви *Козара* з розбіжністю. Лаврентіївський літопис (список 1377 р.) та Скорочений літописний звід 1493 р. засвідчують "*конець ... Козарѣ*" (ПСРЛ I, 54; XXVII, 184), Софійський перший літопис (список XV–XVII ст.) "*конець ... Козари*" (ПСРЛ V (I), 31), всі інші списки подають це слово у формі "*конець ... Козары*" (ПСРЛ XXV, 350; ПСРЛ XVI, 230; XXXIV, 20; XX (I), 55; VII, 289). За літописними повідомленнями форма цієї назви не була усталеною. Слід гадати, що тут великий вплив мала варіантність розмовних форм. На основі цих даних можна відновити первісну форму назви як *Козара* або *Козаря [бесѣда]*, проте не виключається й викривлення назви.

Дослідники одностайно пов'язують назву *Козара* з етнонімом *козар, хозар*[132]. Як відомо, ще в IX ст. кияни були залежні від хозарів, платили їм данину, однак хозари мали в Києві лише якесь представництво. Сліди перебування хозарів у Києві мають підтвердження в археологічних знахідках на території міста[133]. В X ст. Київ був незалежним і з хозарами мав уже політичні й торговельні зв'язки[134]. Можна припускати, що з тих часів і в X ст. хозарські човни займали в гавані своє місце в гирлі Почайни; частина її берега могла належати хозарським купцям. Відомо, що землі, які підтримували постійні зв'язки з Києвом, мали там свої торговельні колонії й, очевидно, певне місце для човнів у гавані[135]. Можливо, згадана в літописі під 945 р.

---

[131] Див.: *Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М.; Л., 1958. – Т. 1. – С. 13, 18.

[132] Див.: *Петров Н.И.* Зазнач, праця. – С. 4; *Стрижак О.С.* Про що розповідають географічні назви. – К., 1967. – С. 59.

[133] Див., зокрема: *Самойловський І.М.* Слов'янський могильник в Києві над Дніпром // Археологія. – К., 1950. – Т. 3. – С. 182.

[134] Див.: *Половой З.Я.* О русско-хазарских отношениях в 40-х гг. X в. // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 353.

[135] М.Ю. Брайчевський, наприклад, припускає, що урочище Угорське поблизу давнього Києва, яке згадується літописом у зв'язку з подіями IX ст., означає слободу, заселену купцями з Угорщини (див.: *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – К., 1963. – С. 127). Про назву Угорське див. нижче.

місцевість *Козара* й була хозарською колонією в гирлі Почайни. М.В. Довнар-Запольський вважав, що це був квартал, населений хозарськими купцями[136]. Проте вже в середині XII ст. тут засвідчена літописом Турова божниця (ПСРЛ II, 321; сучасна садиба № 11 по Борисоглібській вулиці), що вказує на відсутність у цьому місці хозарської колонії.

Копирів кінець. В Іпатіївському літописі під 1121 р. уперше згадується околиця Києва *Копыревъ конецъ* (Ип. лет. 286) як місце, де побудовано церкву св. Івана. Треба думати, що заселення цього району почалося раніше. Історики визначають цю околицю як торговоремісничий посад, що знаходився за західними воротами и простягався уздовж гірських виступів до Глибочицького узвозу, включаючи райони сучасної вулиці Обсерваторної, садиби Художнього інституту, Кудрявських схилів[137]. Востаннє *Копирів кінець* згадується в літописі під 1202 р. в описі перемоги князя Романа Галицького над Києвом[138]. У пізніших джерелах ця назва не фіксується. Щоправда, П. Лашкарьов назву частини пізнішого в цій місцевості Кудрявця *Копці (Копцы)* пов'язує з топонімом *Копыревъ конецъ* (без посилання на будь-які джерела)[139]. В українській антропонімії відоме ім'я *Копець* (1565 р.; АЮЗР VII/1, 217), від якого міг утворитися мікротопонім *Копці*. Назва урочища (долини), пізніше села, *Кудрявець* для цієї місцевості з'являється в 1559 р.[140], назва струмка *Кудравецъ* (п. Глибочиці п. Почайни п. Дніпра) фіксується 1552 р. (АЮЗР VII/1, 107). Околиці давнього Києва, як правило, не називалися кінцями, відомі лише *Копыревъ конецъ* та значно пізніше *Бискупь конецъ* ("у мѣстѣ Кіевском у Бискупе концу"; Білоус 130). Дехто з дослідників незафіксованість мікротопонімів давнього Києва зі словом *ко-*

---

[136] Див.: *Довнар-Запольский М.В.* Старый Киев // В Киев! Что делали, видели и слышали в Киеве подписчицы и подписчики "Вестника знания", съехавшиеся на праздник своего единения. – СПб., 1911. – С. 60.

[137] Див.: *Толочко П.П.* Копирів кінець древнього Києва // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 117. Існувала також думка про те, що Копирів кінець був на горі з пізнішою назвою *Вздихальниця*, сучасна *Андріївська* гора (*Л-в П.* Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. – 1884. – Октябрь. – С. 248).

[138] Див.: Львовская летопись (ПСРЛ XX, 142).

[139] Див.: *Лашкарев П.* Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. С планом Киева XVIII столетия и церкви на Кудрявце. – К., 1879. – С. 18.

[140] Чтения в Обществе Нестора-летописца. – 1893. – Кн. 7. – С. 45.

нецъ не вважає доказом відсутності таких назв[141]. Слід зазначити, що для припущення про існування в Києві районів-кінців немає топографічного "резерву", оскільки відомі назви майже всіх частин давнього міста.

Кінцями називалися райони Новгорода Великого, Пскова (правда, для пізнішого часу) та інших населених пунктів у північно-західному районі давньої Русі[142], пор. с. *Киршин конец* (1563 р., Новгородська земля; ПКОП 80), с. *Вархацевъ конецъ* (XV ст., Новгородська земля; ГВНП 262), с. *Зыков Конец* (1968 р., Тотемськ. р-н Вологодськ. обл.)[143] та ін. Показово, що д.-руськ. *конецъ* Ф.П. Філін пояснює з певною локалізацією — "вулиця у Новгороді, частина Новгорода, центр громадянського самоврядування в Новгороді", — не відносячи його до всієї давньоруської мовної території[144]. Такі давні східнослов'янські міста, як Галич, Львів, Чернігів, Володимир (Волинський), Переяслав та ін., поділу на кінці не знали. Таким чином, другий компонент назви *Копыревъ конецъ* не характерний для давньої території Середньої Наддніпрянщини. У давньоруській мові слово *коньць* означало частину міста (Срезневский I, 1274), в українській мові слово з таким значенням відсутнє. В сучасних російських говірках воно збереглося із значенням 'вулиця в селі, частина' (Рязанська обл.) (Деулино 236), 'кілька сіл' (Вологодська обл.) (СРНГ 14, 252). Щодо першої частини назви, то М.І. Петров пов'язував її з словом *копати,* пояснюючи це тим, що верхня частина Копирева кінця була прокопана, оброблена штучно[145]. Проте таке тлумачення видається сумнівним. Імовірніше відантропонімне походження першої частини назви *Копыревъ конецъ,* пор. *Копыря* (1550 р.; Веселовский 154), *Капыря Васильевъ сынъ Карамышевъ* (Москва, 1577 р.; Тупиков 251), *Иванко Копыревъ* (перша пол. XVI ст., північно-східна Росія; Тупиков 642),

---

[141] Див., зокрема: *Арциховский А.В.* Городские концы в древней Руси // Исторические записки. – 1945. – № 16. – С. 11; *Воронин З.Н.* Поселение // История культуры древней Руси. Домонгольский период. 1: Материальная культура. – М.; Л., 1948. – С. 189.

[142] Див.: Пискаревский летописец (ПСРЛ XXXIV, 134), *Годовиков З.Д.* Описание и изображение Псковской губернии. – Псков, 1880. – С. 69–70.

[143] *Романовская Г.А.* Некоторые морфологические и синтаксические особенности говора деревни Зыков Конец Мосеевского сельсовета Тотемского района Вологодской области // Уч. записки МГПИ им. В.И. Ленина. – 1970. – № 353. – С. 295.

[144] *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. – Л., 1972. – С. 612.

[145] Див.: *Петров Н.И.* Зазнач. праця. – С. 23.

Михайло Копыринъ (Ржевськ. пов. Московськ. губ., 1564 р.; Тупиков 642), *Матвѣй Копыринъ* (тагильський селянин, 1684 р.; Тупиков 642), *Иван Копырин* (архангелогородець, 1738 р.; ПСРЛ XXXIII, 211), *Копыркин* (1976 р.; СКТ 374). Останнє прізвище засвідчене в Києві, проте його носій повідомив, що він родом із Катеринобурзької області Росії, там народилися також його батько й дід. Ім'я *Копырь* відбите й у назві пустища *Копырева* (1685 р.) у Новгородській землі[146]. Антропонім *Копырь* або *Копыря* за походженням належить, очевидно, до фінно-угорського ономастикону; його можна пов'язувати з комі *копыра* 'нахилений, похилений, схилений', що має надійні відповідники в пермських мовах[147].

Отже, назва *Копиревъ конецъ,* на нашу думку, утворена за моделлю північних, умовно кажучи, новгородських, мікротопонімів на означення району міста, у складі якого є топографічний термін *конецъ* з виразно північною і північно-західною локалізацією. Антропонім, посесивна форма на *-ев-* якого є складовою частиною мікротопоніма, вказує на той самий ареал. На жаль, особа Копирі, ім'ям якого названо цілий район давнього Києва, назавжди лишиться для нас загадкою. Можливо, це був новгородський боярин, котрий очолював у Києві новгородських купців. Ці обставини дозволяють припустити, що район давнього Києва *Копыревъ конецъ* був побудований і первісно заселений як новгородська торгова колонія. Пізніше він утратив однорідність свого населення. На той час, коли літописом засвідчена назва *Копиревъ конецъ,* суто новгородською ознакою його була лише назва. З літописного повідомлення під 1147 р. про смерть князя Ігоря та його поховання ("**везе на конець града в манастырь сѣтмоу Семеѡноу бе бо манастырь ѡтца его**"; Ип. лет., 354) випливає, що кілька десятиліть (?) тому чернігівські князі побудували там свій монастир св. Семеона. Тобто ймовірно, що принаймні у 20-х роках XII ст. ця слобода вже не була власністю новгородців. Можна припускати, що новгородська колонія *Копирів кінець* виникла або внаслідок перенесення з Пасинчої беседи на нове місце, або в результаті розширення території. Причиною цього могли бути й великі повені, які відбувалися періодично; з 945 р., коли зафіксовано назву

---

[146] *Иванов П.* Обозрение писцовых книг по Нову-Городу и Пскову. – М., 1841. – С. 156.

[147] *Лыткин В.И., Гуляев Е.С.* Краткий этимологический словарь коми языка. – М., 1970. – С. 133.

Пасынча бесѣда, до 1121 р. — першої фіксації назви *Копыревъ конецъ* — літописом засвідчено п'ять великих повеней на Дніпрі[148]. В одне з таких водопіль у Києві після 945 р. новгородська торговельна колонія могла заселити якийсь із пагорбів, що знаходився за західними воротами міста.

Кощавий брід. Л.І. Похилевич у праці "Уезды Киевский и Радомысльский" наводить уривок з межового документа 1578 р., де окреслено кордони землі на околиці Києва (узбережжя р. Либеді), яка належала Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві. В цьому описі згадується декілька мікротопонімів, які в пізніших описах не фіксуються: "почавши (прежде отъятія ксендзовъ) отъ самой Лыбеди броду Кощѣевскаго дорогою, до тѣсныхъ улицъ; отъ тѣс. улицъ до груши Володимеровой старою дорогою къ лозамъ Желянскимъ въ лѣво. Отъ лозъ на Курганъ Желянскій. Отъ Кургана къ Борщовцѣ рѣчькѣ; Борщовкою на низъ около селища Борщовки Михайловской чрезъ гребельку Михайловскую въ луговину. Отъ луговины долиною до вербъ противу кургана на землѣ Михайловской, вправо надъ дорогою борщовскою. Отъ вербъ дорожкою до дороги борщовской, дорогою до верха Лыбеди, до гати. Отъ гати (прежде отнятія ксендзовъ) на низъ Лыбедью до броду Кощіевскаго. Нынѣ же вверхъ, въ долину глубокую. Изъ долины на старое путище. Путищемъ къ тѣснымъ таки улицамъ"[149]. Пізніше опис цих земель у різних редакціях друкувався в кількох виданнях, де вже варіювалися форми мікротопонімів, що має значення для правильного їх пояснення. Той самий документ у редакції 1593 р. ("да за Ориненскимъ проваломъ нива Воздвиженская у кощаваго броду, двѣ нивы на сей сторонѣ Кощавца, а за кощавымъ бродомъ за Лыбедь нивы и борокъ къ рубежамъ, по дорогу по теснѣ улицѣ"; Памятники II, 291) також повторюється 1693 р. на підтвердження власності на землі вже Київського Братського монастиря[150]. У пізніших описах цієї території географічна назва *Кощавий брід* або її варіанти вже відсутні. Можна припускати, що це відбулося з причин зникнення самого об'єкта.

---

[148] Див.: *Швець Г.І.* Водність Дніпра. – К., 1960. – С. 39–43.

[149] *Похилевич Л.* Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 60.

[150] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. 3. – С. 114.

У даному разі нас цікавить назва броду — *Кощавий*. Слід зазначити, що в цитованих уривках фігурують форми *бродъ Кощѣевскій* (*Кощіевскій*), *Кощавый бродъ* та *Кощавецъ*. За хронологією документів старіший варіант *Кощѣевскій*, але за формою він вторинний і передбачає наявність базової назви, від якої утворено цей релятивний прикметник. Це може бути ім'я власника *Кощѣй* (таке ім'я існувало, пор. *Кошчіївичъ*, 1435 р.; м. Хотин; ССУМ I, 508; Паско *Кощій*, 1718 р.; м. Кобеляки Полтавськ. обл.; ДІПП I, 214; Ивашко *Кощѣевъ*; 1500 р.; Вотська п'ятина, Новоградська земля; НПК III, 612 тощо) або назва населеного пункту типу *Кощѣевка*, проте такі дані щодо цієї місцевості відсутні. Заслуговує на увагу той факт, що в документі редакції 1593 р. *кощавый бродъ* написано з малої літери, а *Кощавецъ* — з великої. Це дозволяє припускати, що власною назвою слід вважати *Кощавецъ*, від чого може залежати географічна номенклатура об'єкта. На цій підставі виникає здогад, що *Кощавець* – це струмок, доплив Либеді, назва якого за словотвірною моделлю входить до всієї гідросистеми р. Либідь: *Живець*, *Лукарець*. У такому випадку назва броду вторинна і є похідною від назви струмка. Можливо також, що писар просто заради стилю вжив синоніми, або в мовній практиці існували дві паралельні назви — більше розмовна *Кощавець* та офіційна *Кощавий брід*. У даному випадку нас цікавлять генетичні зв'язки назв *Кощавий брід* та *Кощавець*.

Серед географічних назв України відомі ще р. *Кощá* (п. Тетерева п. Дніпра; СГУ 278), б. *Кощувата* в Болгарії (с. Хацьки Черкаськ. р-ну й обл.; СГУ 279), сюди ж р. *Кощенска река* (Чанков 251) тощо.

Слово *кощавый* зустрічається у східнослов'янських писемних пам'ятках тільки стосовно людей або тварин. Найстарша фіксація слова *кощавий* 1383 р. у короткій формі *кощь* 'худий' ("и вы(с) виденіе кго [старца Арсения] англ(с)ко. ѩко ѩковлє. всь сѣдъ. тѣломь кощь. имѣѩше брадоу до поѩса"; СДРЯ IV, 280), *кощавый* 'кістлявий, худий' (1654 р.; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 398), укр. діал. *кощави* 'худий, перебірливий їжею (про тварин)' (Аркушин 1, 49), *кощáвый* 'який не має апетиту, вибагливий до їжі' (Сабадош 153), укр. *кощавий* 'кістлявий' (Грінченко 2, 297), рос. діал. *кощавый* 'худий, сухорлявий' (СРГК 3, 6), *кощавый* 'худий, сухорлявий' (Смол.), 'той, що має поганий апетит' (Новг.) (СРНГ 15, 159) і персоніфіковане утворення укр. діал. *кощáвець* 'той, що не має апетиту, вибагливий до їжі' з наявністю жіночого варіанта *кощáвка* (Сабадош 152). Цей лек-

сичний матеріал відображено в слов'янських антропонімах: **Кощь* (› с. *Кощи* поблизу Чуднова, суч. Житомирська обл.; 1585 р.; АЮЗР VII/1, 249), *Кощ* (с. Військове Солонянськ. р-ну Дніпропетровськ. обл.; Горпинич, Корнієнко 117), *Кощавко* (Редько I, 531), *Koščová* (Чехія; ПГЧР 261).

Усі наведені значення *кощ / кощавий* мають спільну рису — 'істота, позбавлена ... апетиту, тіла' і як похідне від нього — 'неповноцінність' (пор. ст.-рос. 1546 р. *кортлишко кощато, кортел косчат*; АФЗ III, 15, 432), що розширює значення спорідненого слова *кощатий*. Пояснити семантику гідронімної основи зможе, напевно, слово російської (орловської) говірки *ко́щий* 'нечисленний' (СОГ 5, 104), тобто первісним значенням можна вважати 'відсутність чогось', а для водного об'єкта 'відсутність води', тобто 'мілководний'. Таким чином, *Кощавий брід* = мілководний брід, а *Кощавець*, можливо, 'мілководний струмок'.

Слід зазначити, що розглядуваний апелятив демонструє розгалужену суфіксальну систему — *кощь* 'охлялий, худий' (Срезневский I, 1309), *кощавый* 'кістлявий, худий' (XVII ст.; «изможда́л и кощав от поста и воздержания»; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 398), *кощенъ* ("**Чернъ образомъ и соуχъ тѣломъ и кощенъ**"; Срезневский I, 1308), рос. діал. *кощéистый* (костром.) 'скнара, лихий' (СРНГ 15, 159), *кощатъ* (АФЗ III, 15). Сам факт наведених варіантів свідчить, звичайно, про давність лексеми. Але слід зауважити, що лексикографічні джерела не розрізняють семантичних відтінків в однокореневих, але різних за словотвірною моделлю лексем. Зрозуміло, що різні моделі виникли в результаті потреби вираження семантичних, чітко відокремлених ознак.

Суфікс *-av-* у праслов'янських прикметниках виражає неповноту ознаки — 'такий, що має неповний вияв ознаки'[151], що можна спостерігати в рос. діал. *кощавый* 'нечисленний'. Варіант *кощатъ* належить до словотвірної моделі, властивої прикметникам, що характеризуються великою мірою названого мотивуючою основою або подібністю до названого мотивуючою основою[152]. Прикметники з суфіксом *-н-* (‹ *-ьн-*) належить до нейтральних з семантичного погляду, їх значення пов'язане зі значенням мотивуючої основи. Отже, у

[151] *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові. – К., 1978. – С. 153.
[152] Там же. – С. 151.

нашому випадку *кощавый*, *кощеистый* та *кощатый* мають деякі семантичні особливості, хоч пояснюються в основних словниках абсолютно ідентично на основі конкретних текстів. Можна припустити, що на час створення аналізованих текстів розбіжності названих словотвірних моделей прикметників частково або повністю втратили свої первісні характерні семантичні ознаки.

Традиційно у більшості етимологічних словників псл. **koščavъ(jь)* виводиться від **kostь* і наголошується його пряма спорідненість з **koščьjь* (зокрема, ЭССЯ 11, 186, 187) у залежності від таких лексем, як ст.-рос. *кощей* 'скелет' (Горяев 165). Водночас "Етимологічний словник української мови" *кощій* 'худа, кощава людина' розглядає як похідне утворення від псл. **kostь* 'гидота' < 'труп, падло', сюди укр. *костúти* '(брудно) лаяти'; значення 'кощава людина, скнара' — вторинне зближення з 'кість (кістка)' (ЕСУМ 3, С. 70).

Слово в будь-якій мові має властивості зберігати своє значення упродовж тривалого часу, але й може змінювати його за певними законами з різним ступенем близькості до основного. Особливий інтерес становить лексика з виразною семантичною динамікою. Тут важливо простежити, якщо це можливо, семантичні зрушення, які виявляються без прямого, логічного зв'язку як між кількома (або одним) значеннями та зв'язку з денотатом. Складне питання про роль денотата для означення (йдеться насамперед, про прикметники, які змінюють семантику в залежності від зв'язку з іменником). Такі зрушення є початком і основою для появи фактично нових слів з дещо іншим значенням. Як приклад такого явища — виявлення значення для **koščavъ(jь)* 'мілководний', яке відновилося тільки в гідронімній основі у зв'язку з характеристикою певного денотата.

Кудрявець. За нашими даними, вперше як річка *Кудрявецъ* назва фіксується в "Ревізії Київського замку" 1543–1548 рр. — "Młyn pod zamkiem na rzece *Kudrawce*" (Żr. dz. II, 125), в Описі Києва і Київського замку 1545 р. — "Подъ замкомъ на речце *Кудравцы* ставокъ и млынъ" (ИТК III, 28), 1552 р. в Описі Київського замку — "Подъ замкомъ на речце *Кудравцы* ставокъ и млынъ" (АЮЗР VII/1, 107), 1618 р. — "w dolinie Czortowa zw., doliną na *Kudrawice* i potokiem kudrawickim do doliny Chowoszczowo" (Żr. dz. XXI, 274), 1666 р. — "У Киева ж на рѣчке *Кудрявце* мельница" (ПК 324). Як долина згадується в жалуваній грамоті короля Сигизмунда I від 1522 р.; первісно *Кудрявець* займав лише частину Глибочицької долини нижче су-

часного *Кудрявського* провулка; пізніше *Кудрявцем* називалася як сама Глибочиця, так і вся місцевість від верхів'я Глибочиці до старого міста, включаючи сучасний Вознесенський узвіз[153]. Як урочище *Кудрявець* фігурує в документі 1539 р. (АЮЗР I/6, 28), 1558 р. — як земля *Кудрявская* (ОР КДА 170), або ниви *Кудрявскіе* 1602 р. (ОР КДА 172), а річка та долина ("на рѣчкѣ *Кудрявце* мельничные плотины"; Щербина 28) 1699 р., яка пізніше (1727 р.) розрослася в слободу[154] та «деревню» (1729–1731 рр.; ГСМКП 41). У середині XVIII ст. (фіксація 1766 р.) у цій місцевості в нижній частині сучасного Вознесенського узвозу існувала слобідка *Нижний Кудрявецъ*, а у верхній — *Вышній Кудрявецъ*[155]; з 1781 р. відома лише слобода *Кудрявецъ* (вочевидь, Верхня) (ДАКО ф. 1, оп. 4, спр. 68). За документом 1785 р., річка "Кудрявецъ, она жъ и Канава. вершину имѣеть за городомъ Верхнимъ Кіевомъ, впадает между Кіево-Подольского селенія въ Днѣпръ" (ОКН 167).

М. Сементовський вважав, що назва *Кудрявець* походить від «своего волнистого положения, покрытого кустарниками и деревьями»[156]. Імовірніше, від укр. *кудрявий* 'пінливий (про рідину)' (Грінченко 2, 319), укр. діал. *ку́дра* 'невеликий ставок' (Непокупний 194). Слід мати на увазі й лит. та лтськ. *kudra* 'болото, долина, яма з водою, невеликий став; острів лісу посеред поля, зарослe озеро', що дехто з дослідників пояснює як балтійське запозичення у слов'янські мови[157]. Пор. блр. *ку́дра* 'невелика водойма, в якій вода не висихає улітку' (Яшкін 375), пол. *kudra* 'невелике озеро' (Nitsche 196, 207). Про словотвірні особливості назви див. у статті *Живець*.

Либідь. Річка, п. Дніпра, походження назви якої, на думку деяких дослідників, залишається поки що темним[158]. У спеціальній літературі часті випадки змішування або навіть ототожнення цього гідро-

---

[153] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 25.

[154] *Кирилов И.* Цветущее состояние Всеросийского государства... – М., 1831. – Арк. 9 (Машинопис. НБУВ ІР, шифр Х.18007).

[155] *Петров Н.И.* Зазнач. праця. – С. 22.

[156] *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1871. – С. 108.

[157] *Непокупный А.* Географические термины и топонимы Украинского Полесья и балтийские (иранские) названия рельефа // Baltistica. – 1970. – Т. VI. – № 1. – С. 11–26.

[158] *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 228.

німа з ідентичним антропонімом (ім'я легендарної княгині *Либеді*), що призводить до відсутності врахування типології семантичних та інших особливостей основ різних онімних категорій. Більшість пошуків були спрямовані на встановлення джерела запозичення назви. Відоме пояснення антропоніма та гідроніма *Либідь* від кельт. *lu(p)et* 'весло' через посередництво герм. *lubed*[159], в якому відсутня достатня лінгвістична аргументація. Твердження Р. Якобсона про скандинавське запозичення літописного антропоніма *Лыбедь* (< д.-сканд. антропоніма *Ulfheðr*) і відповідно гідроніма натрапляє на кілька протиріч[160]: по-перше, вже доведено первинність гідроніма[161], по-друге, що вже зазначалося у науковій літературі[162], ця гіпотеза вразлива з боку фонетики. О.О. Потебня, приймаючи універсальність індоєвропейського аблаута в корені **lŭ-* (**lā-*, **lē-*), відносив д.-руськ. *Лыбѣдь* до *Лебедь* ‹рос. *ле́бедь*, а звідси до значення 'білий, світлий' та ін.; до цієї ж семантичної групи зараховував рос. *улыба́ться* та ін. на тлі широкого явища синестезії[163].

Слід нагадати, що О.І. Соболевський відносив *Лыбедь* до ряду гідронімів на *-бедь* (укр. *-бідь*) — *У́бідь* (1. п. Десни л. Дніпра; с. Орлівка Новгород-Сіверськ. р-ну, смт Сосниця Чернігівськ. обл.; 2. п. Леглича п. Дніпра; с. Демівщина Кагарлицьк. р-ну Київськ. обл.; СГУ 577) і як глухий варіант *-петь* (чи *-п'ять*) — *Прип'ять* (п. Дніпра), *Ікопоть* (*Ікопеть*; л. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ 221), *Гнилоп'ять* (1. п. Тетерева п. Дніпра; 2. п. Постолової л. Пд. Бугу; СГУ 143) та ін.[164] Проте, як відомо, нові дослідження стверджують композитний характер гідронімів на *-п'ять* з індоєвропейською ети-

---

[159] *Тершаковець М.* Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь (Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби) // Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – 4. – С. 411.

[160] Jakobson R. Die urslavischen Silben *ūr-*, *ūl-* // Jakobson R. Selected writings, I. Phonological Studies.– Mouton, 1962. – S. 549.

[161] Вона доводиться численними історичними дослідженнями, які підтверджують легендарний характер літописної оповіді та відтопонімну природу в ньому всіх особових імен (пор.: *Шлецер А.Л.* Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. – СПб., 1809. – Ч. І. – С. 183; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 24 та ін.), крім, очевидно, імені *Кий*.

[162] *Семереньи О.* Славянская этимология на индоевропейском фоне // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 13.

[163] *Потебня А.А.* Этимологические заметки // Русский филологический вестник. – 1879. – Т. І. – С. 75–76, 80–81.

[164] *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды. – ИОРЯС. –1924. – Т. XXVII. – С. 269.

мологією[165]. Логічнішим видається пояснення В.В. Іванова та В.М. Топорова, які зближують гідронім *Либідь* з рос. *лыбонь* 'верхня частина голови тварини', *взлóбок* 'пагорб', семантично пов'язуючи з Дівич-горою в гирлі *Либеді*, і виділяють суф. *-едь*, як в *мокредь*[166]. О.М. Трубачов у цьому питанні надає перевагу антропоніму *Либідь*, пов'язуючи його з віддієслівним іменем (*у*)*лыба* + суф. **-ĕдь*, однокореневим з російським дієсловом *улыбаться*, суфікс як у абстрактному *чернядь* (про кругловиду дівчину-слов'янку)[167]. Різночитання в тлумаченні назви ріки *Либідь* передусім свідчать про складність (і, природно, важливість[168]) проблеми та загальний рівень знань у галузі гідронімічної етимології загалом[169].

Як правило, всі дослідження, в яких розглядається доля і.-є. **lūĭ(b)-*, мають мінімальні слов'янські дані. Відомо, що Ю. Покорний встановив давніше значення для і.-є. **lūĭ-* 'бруд, сміття; забруднити' і *lu-to* 'бруд' без врахування слов'янського матеріалу[170]. Тимчасом слов'янські мови зберегли ряд архаїчних семантичних рис, особливо на периферії свого континуума. При цьому слід зауважити, що вони розширюють відомості про семантику, значеннєві розгалуження, зокрема, і.-є. основи **lūĭb-*, відображають багато смислових рис реліктових слів, уточнюють їхнє значення в плані семантичної відмінності від інших семантично споріднених коренів. Слід вважати, що залучення даних слов'янських мов збільшує надійність висновків і дозволяє отримати пояснення, в яких гіпотетичність зводиться до мінімуму.

Можливо, спостерігалася невисока продуктивність основи **lūĭb-* в період виділення праслов'янських діалектів з індоєвропейської

---

[165] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – Т. III. – С. 365–366; *Белецкий А.А.* Лексикология и теория языкознания (Ономастика). – 1972. – С. 99.

[166] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 122–123.

[167] *Трубачев О.Н.* Славянская этимология и праславянская культура // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М., 1988. – С. 334–335.

[168] Свого часу О.І. Соболевський серед тих гідронімів, які складають великий науковий інтерес і потребують особливої уваги дослідників, назвав і *Либідь* (*Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды (окончание) // ИОРЯС. – 1924. – Т. 27. – С. 259).

[169] Тут ми не будемо наводити абсолютно всі спроби пояснення гідроніма *Либідь*, такі, як І.Н. Болтина, кн. Щербатова та ін.

[170] Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1954. – Lief. 8. – S. 681.

спільноти. Однак слов'янські мови, головним чином у своїх діалектах, зберегли певну кількість лексики, яку можна досить надійно пов'язувати з основою **lĭb-*. Тут робиться спроба описати групу лексичних фактів насамперед слов'янських мов, яка може бути об'єднана як на основі загального етимона (і.-є. основи **lĭb-*), так і за ознаками семантичного виведення одних значень з інших або зведення до якихось вихідних.

Назва ріки *Либідь*, яка протікає тепер через значну частину м. Києва[171], відома ще з найдавніших збережених східнослов'янських писемних джерел — різних списків давньоруського літопису. Вже в давньоруський період внутрішня форма гідроніма була затемнена. В літописній легенді про заснування Києва вперше зроблено спробу пояснити гідронім — його утворено нібито від імені княжни *Либеді*: у давні часи нерідко ім'я річки пов'язувалося з ім'ям жінки або богині і т. п. (тобто літопис представляє першу спробу етимологізування). Затемненість внутрішньої форми гідроніма позначилася на існуванні кількох варіантів запису назви цієї київської річки в літописних зводах. У більшості списків літопису назва зустрічається у формі *Лыбедь*, в тому числі й у найдавнішому, Лаврентіївському (ПСРЛ I, 67, 79, 332). Проте у тому ж Лаврентіївському списку зустрічається ще й варіант *Лыбед* (можна було б пояснювати похибкою переписувача), який повторюється в Московському літописному зводі кінця XV ст., Літописному збірнику, іменованому літописом Авраамки, Патріаршому або Никонівському літописі[172], що наводить на думку про реальне існування у мові такої форми; тим паче, що пізніше зустрічається також форма *Лебед* (1750 р. — для тієї самої річки) у протоколі допиту, який зберігає в основних рисах розмовну мову[173]. Слід сказати, що коренева частина назви в літописних текстах практично не мала варіантів, лише в Новгородському четвертому лі-

---

[171] Зараз річка практично не має природного русла: більшу її частину взято в колектор, частково має відкрите бетонне ложе, куди стікають технічні води. Ріка ізольована від своїх природних джерел живлення, майже всі її притоки або взяті в труби, або зовсім засипані (Київ. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького. – К., 1981. – С. 341–342).

[172] ПСРЛ. М.; Л., 1949. Т. XXV. С. 50, 52; ПСРЛ СПб., 1889. Т. XVI. С. 247; ПСРЛ. М., 1965. Т. IX. С. 187.

[173] "Оденъ з нихъ... пошолъ до двора певного, називающогося Панковщина, надъ рскою Лебед именующуюся" (АЮЗР III/3, 528).

тописі є одиничний випадок — *Гнибѣлъ* (ПСРЛ IV/1, 46, 56). Зате в пізніших документах уже виникають різночитання: *Либеда* ("поверхи *Либеды*", 1533–1534 рр.)[174], *Libeda* ("z młynarza na *Libedy*", 1631 р.; АЮЗР VII/1, 371); *Либедь* (1613 р.; Акты ЮЗР XI, 313; 1694 р. Пам. КК II, 476), 1784 р.[175], *Lebed'* (1747 р.; АЮЗР III/3, 374). Імовірно, ці інновації були свого роду народною етимологією.

У слов'янських мовах основа **lŭb-* демонструє певну обмеженість у часовому та регіональному відношенні. Більшість апелятивів — це або архаїзми, або діалектизми. При цьому всі вони неоднорідні і виявляють складну картину семантичних процесів давнішої пори. У східнослов'янських мовах особливо чітко спостерігається явище **lŭb-* › **lъb-* в д.-руськ. *лъбъ* 'череп, голова; верхня частина, баня (у церкви)' (Срезневский II, 59–60) (пор. також серб. *полȕбити се* 'зніяковіти, сконфузитися', *улúбати се* 'соромитися, побоюватися когонебудь; увиватися, підмазуватися, підлизуватися' (Толстой 996–997), лит. *lùbos* 'стеля' (LRKŽ 317), ірл. *lúb* 'петля, пастка, западня, звивина, завиток, колечко, обруч, стібок, застібка' (Seabhac 80), з іншою суфіксацією та ін. З наступним вже розширенням голосного в **lyb-* (*лыб-*) — рос. *лы́бонь* 'тім'я тварини, маківка голови у звіра' (Даль 2, 713), *улыба́ться* (пор. рос. діал. *лы́бить* 'посміхатися, усміхатися (про немовля)' (Даль 2, 713), твер. *лы́бить* 'усміхатися' (ООВС 106), новгор. *лы́биться* 'усміхатися, посміхатися' (ДООВС 105), черепов. *лы́бить* 'посміхається' (Герасимов 53), *лы́биться* 'усміхатися, посміхатися' (СРГО 2, 137), *лы́биться* 'посміхатися' (СРНГ 284), ще блр. діал. *лы́біцца* 'усміхатися' (СБГ 2, 694), яке відходить до східн.-слов. *лъбъ* 'чоло, череп' (Черных Оч. 188), тобто першопочатково 'вишкіряти зуби, як череп', що є експресивною лише східнослов'янською заміною старих дієслів зі значенням 'посміхатися'[176]. Слов'янські і позаслов'янські семантичні зв'язки значно ширші при укр. *лúбати очúма* 'мигати, кліпати' (Грінченко 2, 357) і діал. (черніг.) *лúбать*

---

[174] Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания о древнем Киеве. II. О древней Воздвиженской церкви в Киеве // Труды Киевской духовной академии. – 1904. – Кн. XII. – С. 677.

[175] Карта Киевской губернии 1784 г. Рукописна // НБУВ Відділ картографії, шифр 22099).

[176] *Трубачев О.Н.* [Рец. на кн.:] Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. М., 1956 // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1958. 25. – С. 106.

'мигати' (проте тлумачення останнього здається не абсолютно точним у зв'язку з наведеним там же прикладом: "Либай, може стане автобус" (Сенчук 141), де скоріше можна бачити значення 'махати, подавати знаки, вочевидь, помахами руки' чи под.), с.-хорв. *лȕбати* 'качатися, колихатися, коливатися' (Толстой 376). Тут видається вірогідним безпосередній зв'язок з рос. діал. (олонецьк.) *улыбчатый* 'вузькодонний, верткий, епітет човна' ("Какъ поѣхали по темному Онегу свирѣпому — На гнилой да улыбчатой соемкѣ"; Барсов XIX, 268), яке збереглося лише як епітет по відношенню до нестійкого хиткого човна (соїмки) і лише в ритуальному тексті плачу за потопельниками північноруського регіону. Можна припустити, що значення цього слова первісно було ширшим, реліктовий текст зберіг лише одне зі значень і те, вочевидь, у звуженому обсязі. Велика кількість значень збереглася для лат. *lūbricus* 'гладкий, слизький, вкритий слизом; рухливий, хитний, гнучкий, швидкий, текучий, стрімкий, швидкоплинний' (Дворецкий 601), що дозоляє тлумачити деякі семантичні явища у споріднених словах і слов'янських мовах. Відображенням значення, близького до 'бути хитким', є укр. *ли́бці* 'мотузка з прив'язаним м'ясом для лову риби' (Грінченко 2, 357), блр. діал. *лы́біла* 'пристосування для ловлі раків' (Бялькевіч 253), суть яких полягає, мабуть, у вільному русі у воді, коливанні або, скоріше в хапанні: адже в хапанні і полягає весь сенс цих нехитрих пристосувань. Слов'янські слова з цим значенням стикаються з німецькими, утвореними від герм. **lub-* 'вільно висіти' (Pokorny 964). Слід вважати, що значення 'коливатися' і 'терти', тобто виконувати дію шляхом одноманітних рухів, сходяться десь на значній глибині праслов'янського, а можливо, і індоєвропейського пласта, пор. таке слово, як укр. діал. *либа́дя* 'страва із розтертого пареного пшона і піджареного розтертого конопляного сімені' (Корзонюк 153). Сюди ж, вочевидь, можна віднести і значення 'гладенький' того ж латинського прикметника *lūbricus*, тобто властивість предмета, яка досягається в результаті тертя. Ідея самого тертя та його результатів (виходить, зокрема, обтесаний, відполірований предмет) виражена в блр. діал. *лыбази́на* 'дубець' (Крывіцкі 126), де мається на увазі не просто палиця, а виготовлена, обтесана палиця; сюди ж лит. *lubà* 'обтесана дошка' (LKŽ VII, 669) (також виріб, одержаний у результаті обтесування), *lupùs* 'той, що легко здирається' (Откупщиков 17). Близьке значення і.-є. **lūb-* виведено Врисом на основі матеріалу давніх германських мов північного

регіону — 'відщеплювати'[177]. Очевидно, з цим колом значень пов'язане і серб. *лȕбраст* 'худий, схильний до худорби' (РСХКЈ III, 202). У цьому плані цікавий семантично близький вираз рос. *спада́ть с те́ла* 'худнути' (ФСРЯ 448), що, можливо, хоча і з великим інтервалом, але семантично споріднюється з блр. діал. *лыбази́на*, лат. *lūbricus* та ін.

Сербохорватський вираз *либа вода* 'хитатися, коливатися' (Карацић 338), рос. діал. *лыбкое место* 'хитке, топке місце в болоті' (Маштаков 59), алб. *lubërtinë* 'бруд, твань' (WAD 288) передають ідею води, яка коливається, рухається, або болота. Ці вирази близькі за значенням до гідрографічних термінів і, як нам видається, найкраще пояснюються російським словом *трясина*, утвореним від *трясти́* (пор. укр. *трясовина́* 'т. с.'). Рос. діал. *сколибаться* ("На синемъ морѣ вода вдругъ сколыбалася"; Барсов 253) дуже чітко демонструє по суті те саме значення, але з більшою інтенсивністю (напевно, тут *с-ко-* префікси, а *-лыб-* той же корінь). Слід вважати, що укр. *ли́бати* 'повільно пастися' (Грінченко 2, 357), укр. діал. (карп.) *ли́бати*, *ли́мбати* 'повільно їсти, повільно ходити'[178], блр. діал. *лы́базіць* 'їсти повільно, не відчуваючи смаку, перебираючи' (ЛВС 35), болг. діал. *ли́бам* 'їсти неохоче' (Гутшмидт 74) — залишки давніх, ще праслов'янських, утворень. Здебільшого тут підкреслюється монотонність, повторюваність рухів. У всіх цих словах спостерігається тематичне суміщення значень 'гойдатися, коливатися, трястися' і 'вода, волога', кожне з наведених слів ясно пов'язане з обома ідеями. Дещо ізольоване на перший погляд укр. *ли́бати* 'пастися на росяній траві'(Грінченко 2, 357), яке, як видається, можна зближувати з ірл. *luib* 'трава', д.-сакс. *lubbi* 'сік' (Meid 122). Відоме ще укр. *ли́бати* 'добувати нафту' (Грінченко 2, 357)[179], яке вживається лише в західному варіанті української літературної мови. Воно дуже близьке за своєю семантикою, з одного боку, до укр. *ли́бати* 'пастися на росяній траві', а, з іншого — до таких, як *ли́бати* 'гойдатися, колихатися', укр. діал. *ли́бать* 'мигати' та ін. Тут ідеться про збір рідини взагалі — води, нафти як і в *ли́бати*

---

[177] *Vries J.* Altnordisches etymologisches Wörterbuch. – Leiden, 1962. – S. 367.

[178] Усне повідомлення В.В. Німчука.

[179] Пояснення цього процесу описане в одному з творів І. Франка: «Береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то тота ропа набирається на волосіно, а з неї рукою зсувається до коновки» (*Франко І.Я.* Зібрання творів. – К., 1952. – Т. VIII. – С. 348).

'пастися на росяній траві', за умови, що основний смисл виразу в тому, що збирається, окрім трави, і волога (в одному випадку, роса з трави чи разом з травою, в іншому — нафта з води). Сюди ж безпосередньо приєднується й блр. діал. *лы́баць* 'багато, спрагло пити, їсти' (Слоўнік 694), яке зводиться все до тої ж ідеї 'вживати вологу, пити'. Семантично близькі до цих утворень й укр. *ли́бець* 'жебрак, збирач милостині' й укр. *ли́бити* 'брати ?, збирати ?', подане у Грінченка під знаком питання, але значення беззаперечне: йдеться про торгаша (Грінченко 2, 357). Список слов'янської лексики, яка сягає і.-є. **lūb-*, можна було б розширити ще за рахунок спостереження Р. Шмітлайна, який в рецензії на книгу Е. Дікенмана "Studien zur Hydronymie des Savesystems" (Bd II. Heidelberg, 1966) відзначив наявність чергування в гідронімних основах *sab-* (*sav-*), *sam-*; *sub-* (*suv-*), *sum-*[180]. Досить яскравим прикладом тут може бути хоча б рос. діал. *лы́ба* 'трясовина' і *лы́ва* 'т. с.' (пор. також рос. *колеба́ться* й укр. *коливáтися* 'ритмічно розгойдуватися') та ін. Наведений матеріал дозволяє припускати існування у праслов'янській мові основи **lyb-* з одним із значень 'водойма із повільною течією'; слід думати, що **lyb-* залежно від суфіксального оформлення могло означати й заболочену місцевість. Проте можна приймати для старшої праслов'янської (скоріше за все і для індоєвропейської) основу **lyb-* із загальним значенням 'вода, волога', яке означало вологу всіх (чи багатьох) видів. Явище семантичного зв'язку між словами на позначення рідини, особливо часто простежується у давніх мовах, пор. д.-інд. *asram* 'сльоза' і 'кров'[181], інд. *payas* означає 'вода' і 'молоко', а *kṣīra* першопочатково означало лише 'молоко', пізніше набуло також значення 'вода'[182]. Слід припускати, що тут ми маємо справу з рідкісним збереженням давньої семантики, широких семантичних характеристик коренів та основ. Сліди цього явища збережені в багатьох мовах, тимчасом, тут особливо значущим є факт наявності його семантики у слов'янських мовах як спадщина індоєвропейського прастану.

Усі вказані слов'янські лексеми, утворені від основи **lub-*, можна відновити до праслов'янської мови, але при цьому достатньо чітко

---

[180] Revue internationale d'onomastique. – 1967. – № 1. – P. 69.

[181] *Иванов В.В.* Древнеиндийское *asram* 'слеза, кровь' и хеттское *ešḫaḫru* 'слезы' // Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. – София, 1957. – С. 477–483.

[182] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Санскрит. – М., 1960. – С. 127.

простежується їх діалектний характер: вони відносяться до східно- та південнослов'янських мов. Збереження лексем, які сягають і.-є. *lūb-*, як правило, в діалектній та застарілій лексиці сучасних слов'янських мов свідчить про незначну продуктивність основи і раннє її згасання. Слід зазначити, що всі лексичні та семантичні процеси, виявлені у східно- і південнослов'янських мовах, в основних рисах співпадають. Це дозволяє датувати все явище в цілому періодом максимальної близькості праслов'янських діалектів, які лягли в основу східно- і південнослов'янських мов. Цей період датується, як відомо, до середини першого тисячоліття нашої ери[183]. У світлі наведених фактів стає очевидним, що в основних значеннях слов'янських слів, що сягають і.-є. **lūb-*, спостерігаються спільні семантичні ознаки, які по суті зв'язують між собою всі наведені тут значення; це дозволяє бачити полісемантичність єдиної і.-є. основи **lūb-*, а не наявність кількох омонімічних основ **lūb-* в індоєвропейській і праслов'янській.

Проаналізована слов'янська лексика свідчить про те, що слов'янські мови успадкували з індоєвропейської широке коло значень для основи **lūb-*. Втім, індоєвропейська мова мала, певно, більш розгалужену семантичну систему для досліджуваної основи. Можна вважати, що значення індоєвропейської основи **lūb-*, пов'язані із семемою 'вода', були характерні лише для північних діалектів індоєвропейської мови пізнього періоду європейського розселення.

Суфікс має в літописі чотири варіанти написання — *Лыбедь* (ПСРЛ II, 56), *Лыбѣдь* (ПСРЛ II, 299, 326, 431, 432; XVII, 12; XX/1(1), 114), *Лыбед*(ь) (ПСРЛ I, 455), *Лыбядь* (повторюється у пізнішому джерелі вже у XIX ст.[184]). Наступні фіксації аж до наших днів (сучас. *Ли́бідь*) дозволяють вважати першопочатковою формою *Лыбѣдь*. Відомо, що в XIV ст. (час найдавнішого списку літопису, який дійшов до нас), ѣ вживався головним чином у залежності від традиційної орфографії, і фонематично не був однозначною величиною. Наведені форми назви демонструють варіантність суфікса, збережену і в інших гідронімах, пор. р. *Бобредь* (с. Глеваха Васильківськ. р-ну Київськ.

---

[183] *Ляпушкин И.И.* Некоторые вопросы из предыстории восточных славян // Краткие сообщения Института археологии. – 1965. – Вып. 100. – С. 117.

[184] Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1848. – Т. X. – Ч. I (Киевская губерния). – С. 16.

обл.) і *Бобрадь* (бас. Сули л. Дніпра; СГУ 59). Після літопису назва досить регулярно зустрічається в документах, починаючи з XV ст. (*Лыбедъ*, 1491 р.; АЮЗР VIII/4, 158). Слід зазначити, що з цього часу всі згадки гідроніма відомі з російських та польських джерел. Лише документ 1802 р. фіксує українську форму *Лыбидь* (ЦДІАК ф. 492, оп. 34, од. зб. 181), пор. суч. *Либідь*.

На українських теренах гідроніми із суф. *-ідь* (*-адь*) мають такі ареали: Закарпаття, Північна Буковина і Полісся; на Лівобережжі вони доходять до басейну Сули, в басейні Південного Бугу — лише одна назва (з повторенням в ойконімі)[185]. Українська апелятивна лексика з суфіксом *-ідь* (варіант *-адь*) малопродуктивна. Він відомий діалектній гідрографічній термінології, наприклад, карпатськ. *ве́ршьидь* 'верхів'я (верхній басейн) якої-небудь річки', *стро́мльидь* 'крутий берег річки' (Грицак 75, 79), *ти́хл'ад'* 'повільна течія річки' (Дзендзелівський 25) та ін. У російських говірках збереглося більше таких слів — *быстредь* 'швидка течія, глибоке місце зі швидкою течією на річці', *мокредь* 'болото', *низедь* "низьке місце"[186]. Відомо, що продуктивніший цей суфікс у південно- та східнослов'янських мовах. У праслов'янській мові суфікс **-ědь* утворював також слова абстрактного значення: **čьrnědь*, **gnilědь* та ін.[187] Ю.В. Откупщиков вважає, що слов'янська апелятивна лексика з суфіксом **-ědь* етимологічно прозора[188]. Проте, пам'ятаючи приклад *Лыбеди*, можна припустити, що слова з цим суфіксом, втрачаючи внутрішню форму, зникали з мови зовсім. У певний час історичного періоду в праслов'янській мові могло бути слово **lybědь* (можливо, воно й було синонімом псл. **mokrědь*). Зникнення **lybědь* слід відносити до найдавнішого періоду, оскільки всі відомості як про гідронім *Лыбѣдь*, так, і пов'язані з ним фольклорні тексти, відносяться не пізніше, ніж до середини першого тисячоліття нашої ери й свідчать про давню втрату внутрішньої форми. Слід гадати, що слова типу **mokrědь* як мотивовані утворення витіснили синонім **lybědь*.

---

[185] [Корепанова А.П.] Словотвір // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К., 1981, карта 7.

[186] *Азарх Ю.С.* Существительные женского рода с суффиксом *-ядь* в русском языке // Материалы и исследования по русской диалектологии. – М., 1961. – Вып. II. – С. 151–152.

[187] Studia indoeuropejskie. – Gdańsk, 1974. – S. 215–216.

[188] *Откупщиков Ю.В.* Из истории индоевропейского словообразования. – Л., 1967. – С. 153.

У певний історичний період у праслов'янській мові могло бути слово **lyběďь* (можливо, воно і було синонімом псл. **mokrěďь*), яке не збереглося в апелятивній лексиці, як і багато іншого. Зникнення **lyběďь* слід відносити до найдавнішого періоду, оскільки відомості як уже про гідронім *Лыбѣдь*, так і про пов'язані з ним фольклорні тексти відносяться не пізніше, ніж до середини першого тисячоліття нашої ери і свідчать про давню втрату внутрішньої форми. Слід припускати, що слова типу **mokrěďь* як мотивовані утворення витіснили синонім **lyběďь*. Цікаво, що рязанська річка *Лыбедь* (вона ж *Либедка* та *Лебедка*; п. Трубежу п. Оки п. Волги; Смолицкая 166; перенесена назва з Київської землі в часи Київської Русі) має ще місцеву назву *Рудка*[189] (зі значенням топооснови 'невелика річка', іноді 'заболочений струмок'). З усього сказаного вище видно, що київський гідронім *Либідь* за семантичними, лексичними та словотвірними елементами своєї гідрооснови входить у слов'янську апелятивну систему давнього періоду.

Помітний той факт, що гідронім *Либідь* чомусь не перейшов у *Лебідь*, хоча, як здається, для цього були певні умови: втрата внутрішньої форми назви, широка популярність фольклорних текстів та ін. Як вважають дослідники, засвідчена тепер поблизу Чернігова форма гідроніма *Лебідь* (СГУ 311) давніше відома як *Лыбедь*[190].

Крім виявлення етимона для гідроніма *Либідь*, важливе встановлення хоча б умовних хронологічних меж його появи. Виникнення назви *Либідь* можна відносити до того періоду, коли Середня Наддніпрянщина була заселена, очевидно, ще праслов'янами. В мові цих праслов'ян уже відбувся процес переходу *ū* › *y* (*ы*), а слов'янський нащадок індоєвропейського кореня **lū-*, суфігований губним *-b-*, мав ще значну продуктивність у діалектах, які лягли в основу східно- і південнослов'янських мов. Проте сучасний південнослов'янський регіон не знає гідронімії з досліджуваною основою, що можна пояснити послабленням її продуктивності в період відгалуження цих діа-

---

[189] Див.: *Милонов Н.П.* Значение топонимики для изучения истории края // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 34. Пор. також свідчення про те, що р. Волхов колись називалася Мутная (*Костомаров Н.* Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. – СПб., 1863. – С. 8).

[190] *Голубовский П.В.* Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – С. 13.

лектів від загального слов'янського масиву. Тому продуктивність топооснови **lyběd'* і споріднених вважається до часу переселення частини слов'ян на Балкани. Це був період ще активного топонімного процесу семантичного словотворення типу географічний термін — топонім. Функціонування суфікса **-ěd'*, відоме на праслов'янському рівні, проявилося також з явною активізацією на території східних діалектів слов'янського континууму. Все це дозволяє відносити назву річки *Либідь* до архаїчної слов'янської гідронімії Середньої Наддніпрянщини[191], ареал якої збігається з поширенням чорноліської археологічної культури, яка інтерпретується як слов'янська і датується X–VII ст. до н. е.[192]

У зв'язку з тим, що існує традиція ототожнення назви річки *Либідь* з ім'ям відомої за давньоруським літописом княжни *Лыбеди*, необхідно уточнити співвідношення цих двох назв. Відомо, що коментарі до літописної легенди про заснування Києва (де згадуються вперше обидва імені) створили велику спеціальну літературу. Між тим, залишаються невирішеними ще багато питань, серед яких деякі важливі для нашої проблеми з точки зору хронології досліджуваного гідроніма. З тексту легенди відомо, що три містечка братів розташовані відносно близько одне до одного, а сестра жила на значній віддалі від них на р. *Лыбеди* (в якій би частині цієї річки не уявляти собі її поселення). Сучасна археологія досить надійно довела, що на території Києва на відстані від Замкової гори (літописна Хоривиця) до Аскольдової могили (літописне Угорське) існувало кілька населених пунктів. Мабуть, у певний історичний період вони були об'єднані (насильно або добровільно) головним містом, відомим згодом під назвою *Київ*; кількість цих населених пунктів не встановлено[193] (археологічним дослідженням піддаються лише значні поселення з оборонними спорудами). Можна припускати, що до кількох "містечок" тяжіли ще інші невеликі поселення, так би мовити, сільського типу, розташовані на невеликій відстані одне від одного. Ріка *Лыбедь* обмежувала всю цю територію і була її природною прикордонною межею, тим самим набуваючи важливого значення для життя меш-

---

[191] *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины. Карта № 11.

[192] Див.: *Рыбаков Б.А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси (Тезисы) // История СССР. – М., 1981. – № 1. – С. 58.

[193] *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – К., 1963. – С. 43–44.

канців усіх названих поселень[194]. Очевидно, це було задовго до того часу, коли населення цього регіону змогло побудувати такі складні фортифікаційні споруди, як вали (так звані Змієві вали), рови тощо, зведення яких фахівці все ж схильні відносити до глибокої давнини і вважати, що Київська Русь лише удосконалила і посилила їхні стратегічні властивості[195]. Це можна вважати справедливим принаймні до лінії валів північніше р. Стугни. Між періодом використання з оборонною метою р. *Лыбедь* і засвідченого літописом будівництва уздовж р. Стугни валів та укріплених містечок князем Володимиром Святославичем (X ст.) минув, напевно, великий проміжок часу, мабуть, кілька століть. Можна припускати, що літописна легенда про заснування Києва відображає спогад про цей період. Очевидно, до легенди увійшли (поетично переосмислені) чотири найбільш значних (можливо, саме з оборонної точки зору) об'єкти київського регіону певного історичного періоду — три укріплених містечка і річка-кордон, своєрідна природна межа: за нею були вже "чужі" землі. За даними археології, південна межа розселення слов'ян на рівні Києва і його південних околиць спостерігається не пізніше III–IV ст. н. е.; слов'яни мешкали тоді між середньою течією Німану і південною частиною верхнього *Подніпров'я* на північ від українського лісостепу в Поліссі[196]. Цілком можливо, що й на берегах *Либеді* були розташовані невеликі сторожові пункти, в деяких з них могло бути навіть постійне населення. Одним із доказів існування в ті часи поселення й на р. *Либеді* є той факт, що в літописі скрізь *Лыбедь* згадується як київська річка, незважаючи на її локалізацію на значній відстані від засвідченої літописом найдавнішої частини міста. Найближчим до основного міста було верхів'я річки, тому літописне поселення слід шукати, цілком імовірно, саме там, на місці того давнього містечка на *Либеді*, яке увійшло в легенду як містечко княжни *Либеді*, було згадуване в літописі с. Передславине[197], місце якого, можливо спра-

---

[194] У літописі декілька разів розповідається про військові події біля цієї ріки і щоразу підкреслюється важливість цього рубежа.

[195] *Воронин Н.Н.* Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. I: Материальная культура. – М.; Л., 1948. – С. 441.

[196] *Мачинский Д.А.* К вопросу о территории обитания славян в I–VI веках // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – М., 1975. – № 17. – С. 51–70.

[197] *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии, разрушений и возобновлений. – К., 1834. – С. 5.

ведливо, ідентифікують у верхів'ї *Либеді*, на землях, що належали згодом Київському Михайлівському монастирю, де ще в XVI ст. була відома так звана *Владимирова груша*[198].

Абсолютно ясно, що особове ім'я легендарної княжни *Лыбеди* могло виникнути лише як вторинне стосовно гідроніма. Слід вважати, що це був своєрідний традиційний поетичний образ — назва річки — ім'я жінки, пор. ще царівна *Волхова́* ‹ р. *Волхов* (Новгородська земля)[199]. Показово, що і згодом в східнослов'янських писемних джерелах відсутній антропонім *Лыбедь*; топонімія цього регіону також не дає матеріалу для реконструкції особового імені. Слід зауважити, що й імена братів Щека та Хорива також не відображені в східнослов'янському антропоніміконі. Особове ім'я *Кий* зустрічається в східнослов'янському регіоні значно пізніше і дуже рідко.

Ареал гідронімів, які сягають псл. **lyb-*, продовжується на східнослов'янській території за межами України, пор. оз. *Лыбень* (Мінська обл. Білорусі), р. *Лыбанка* (Костромська обл. Росії), руч. *Лыбовська* (Псковська обл. Росії; Vasmer III, 150) та ін. Цей факт зайвий раз підкреслює автохтонність розглядуваних гідронімів поряд з апелятивною лексикою. Вивчення давнього прошарку топонімії певного регіону дає загальне уявлення про етнографічні та географічні взаємостосунки давнього населення[200].

Лукарець. Джерело й струмок у пониззі Либеді біля підніжжя Дівич-гори (Rulikowski OPK 51), як права притока Либеді (Лушников 62).

Назва споріднена з д.-руськ. *лукарево* 'звивисто, з багатьма поворотами' (XII ст.; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 301), пор. також схв. *lukar* 'ремісник, який виготовляє луки', слвн. *lukár* 'майстер, який виготовляє луки', ст.-чеськ. *lukař* 'майстер, який виготовляє луки', що сягають прасл. **lǫkъ* (див. ЭССЯ 16, 142, 148). Назва виникла як характеристика фізичної ознаки звивистого струмка.

Луком'є. На північній околиці Києва писемні джерела, починаючи з кінця XVI ст., фіксують: 1593 р., ур. *Овлуково* ("нивы и сѣно-

---

[198] Киевские губернские ведомости. – 1859. – № 6. – С. 44.

[199] Докладніше див.: *Желєзняк І.М.* Слов'янські антропоніми з гідронімною основою // Студії з ономастики та етимології. 2008 / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2008. – С. 43–51.

[200] Пор.: *Соболевский А.И.* Два слова о местных названиях // Известия Воронежского краеведческого об-ва. – 1925. – № 4. – С. 9.

жати въ Овлуковѣ урочищѣ"; ИТК 114), 1693 р., ур. *Влуково* ("во Влуковѣ урочищѣ"; Пам. II, 311), 1729 р., сінокоси *Овлуковскіе* ("грамоту... универсали... данные... на сѣножати Овлуковскіе зъ озерами"; ИТК 154), 1967 р., ур. *Лукомье* (на Почайні; НБУВ ІР ф. 49, № 89, арк. 2) та озеро в ньому — 1741 р., оз. *Авлуково* ("зъ Бѣлого озера и зъ Авлукова"; ИТК 149), 1854 р., оз. *Вовлукомье* (ПСУ; повторюється на плані м. Києва 1902 р. як зах. частина оз. Білого), 1861 р., оз. *Луковя* (можливо, помилка; ВТКР XXII, 7), 1887 р., оз. *Луково* (Похил. УКР, карта; 1890 р., Гошкевич, карта), 1913–1914 рр., оз. *Улуково* (Участок Днепра; на плані 1907–1910 рр., воно ж — *Улупка*, можливо, помилково; ПУРД). Словотвірні ознаки наведених топонімів свідчать про перебіг варіантів назв озера й урочища (місцевості). Ідентичні або однокореневі назви локально залежних географічних об'єктів на старожитніх слов'янських теренах зустрічаються досить часто. Л.Л. Гумецька, наприклад, нотує назви островів, похідні від назв озер (Гумецька 67). Цікаво, що те саме явище відбито в назвах з іншого регіону: поблизу с. Шабалинів (Коропськ. р-н Чернігівськ. обл.) експедицією 1962 р. засвідчено оз. *Влукове* й там само дещо пізніше оз. *Вовлуків* (напевно, один і той же об'єкт) (ОКІУМ) та оз. *Улуків* (у межах угідь того ж села; ОКІУМ), а також оз. *Авлуково* (х. Лутовський поблизу м. Коропа Чернігівськ. обл.; Лаз. Обозр. II, 365), оз. *Вовлуковое* (уздовж Сейму; с. Бояро-Лежачі Путивльськ. р-ну Сумськ. обл.; ОКІУМ), можливо, воно ж біля с. Бруски (там же) як *Олукове* (Череп. Микротоп. 204). Проте в цьому випадку фігурують назви лише одного об'єкта (озера), тоді як у Києві виступають у парі назви урочища й озера. На прикладі київських мікротопонімів виразно демонструється часовий інтерва́л між фіксацією і виникненням назви. Для наведених варіантів притаманні архаїчні слов'янські риси. За словотвірними та типологічними ознаками первинною слід вважати, очевидно, назву урочища *Лукомье*, хоч за часом фіксації вона наймолодша, а назву озера *Луково* — паралельною і досить архаїчною. Лексична та мотиваційна база топооснови прозорі, хоч і не однозначні. Урочище й озеро характеризуються тим, що знаходяться на вигині річки: пор. укр. *луковина* "вигин, дугоподібна звивина" (Грінченко 2, 381), ст.-рос. *лукавий* "звивистий" (XIV ст.; СлРЯ XI–XVII вв. VIII, 300), рос. діал. (новг.) *луковой* "лукова земля: земля біля вигину ріки, лугова земля" (СРНГ 12, 190). Лімнонім *Луково* сягає

праслов'янської гідронімної моделі *Lǫkovъ(jь), яка докладно описана В.П. Шульгачем (Шульгач ПГФ 164).

Запис назви урочища *Лукомье* має, очевидно, безпосередній зв'язок з укр. *лукомь* 'яр', можливо просто 'низьке місце' (М. Закревський з документу 1654 р. наводить згадку "о Дмитриевской Лукоми или овраге, находящемся в стороне Михайловской горы возле Хрещатика"; Закр. 294), рос. діал. *лукома* 'вигин яру' (Даль 2, 277), 'звивистий берег' (Північ; Мурзаев 1984, 351) тощо. Пор. сюди м. *Лукомь* ("Въ Лукоми зась, городѣ полку Лубенского"; 1662 р., Величко II, 22), воно ж *Лукомо* (1748 р.; въ... Лукомѣ ; Малама 11), оз. *Лукомъ* (НПК I, 591, 598), дер. *Лукомо* (НПК I, 598; V, 169), оз. *Лукомо* й р. *Лукомка* (поблизу м. Луги в Ленінградськ. обл.; Мурзаев 351), верх *Лукомской* (річки бас. Оки п. Волги; Смолицкая 63). Гідронім *Вовлукомье* виразно вторинний щодо названої вище форми. Словотвірна назва урочища *Лукомье* сягає праслов'янського архетипу на *-ьje-* (< і. -є. *-jo-*) на означення просторових понять, як **ǫdolje*, **potorьje* та ін.

Лядські ворота. Пд.-сх. в'їзд у давній Київ, у р-ні сучасного Майдану Незалежності[201] або як у верхньому валу на Іванівській дорозі, що вела на Печерськ із Старого міста; навпроти них, у нижньому валу, були (до 1820 р.) Печерські ворота[202], залишки яких відкопано 1981 р. Назва *Лядські ворота* не мала задовільного пояснення. Назва воріт відома з літопису: 1151 р. "**Борисъ оу Лѧдьскихъ воротъ**" (ПСРЛ II, 427), "**а Борисъ Городцкій у Лятскыхъ воротъ**" (ПСРЛ VII, 52); "**дрꙋзии противоу Лѧдьскимъ воротомъ на пѣсцѣхъ бьѭхоутсѧ**" (ПСРЛ II, 432); 1240 р. "**подълѣ вратъ Лѧдьскихъ**" (ПСРЛ II, 785); **Постави же пороки къ городу подлѣ врата Лятскаа** (ПСРЛ VII, 145); 1523 р. *лядскіи* ворота (КС 1882, XI, 358).

Традиційно пов'язувалася назва воріт з етнонімом *лахъ*, власне, **ладъ*, припускаючи тут квартал, у якому жили поляки[203]. Імовірніше, це релятив на-*ськ*- від *лада* (*ладина*) 'розчищена лісова галяви-

---

[201] *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 91.

[202] *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – С. 156–157.

[203] *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – С. 156; *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 439; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. – М., 1959. – Т. III. – С. 39; *Довнар-Запольский М.В.* Старый Киев // В Киев! Что делали, видели и слышали в Киеве подписчицы и подписчики "Вестника Знания", съехавшиеся на праздник своего единения (11–12 июня 1911 г.). – СПб., 1911. – С. 60.

на'[204]; укр. *ля́да* 'місце в лісі,оброблене й зоране під посів хліба (слово задесенське)' (Білецький-Носенко 216), *ля́до* '1. бугор у лісі, зарослий сосною, 2. поляна в лісі' (Марусенко 1968, 236), 3. 'підвищене місце в лісі' (с. Млинок Олевськ. р-ну Житомирськ. обл.; ОАІУМ); ст.-рос. *ляда* 'угіддя, сіножать, рілля або розчисть, зарослі лісом', *лядина*, *ляд* 'угіддя'; *лядина травная* (Кочин 184), рос. діал. *лядина*, *лядь* 'болото, поросле кущами; низовинне місце' (Маштаков 59), *ляди́на*, *ляди́нка* 'низьке місце, поросле лісом' (Герасимов 53), *лядина* 'чаща дрібного лісу' (Барсов 94) < псл. **lęd-*[205].

Мишалівка, с. поблизу Києва; з 1923 р. у межах міста (між просп. Науки, вул. Китаївською та Голосіївським лісом; прилягає до місцевостей Багринова Гора, Голосіїв, Китаїв, Корчувате та Пирогів; К. 64). Назва відома з 1619 р.; село належало Києво-Печерській лаврі (Шамрай 185), 1686 р. *Мышаловка* (АЮЗР VII/1, 544), 1720 р. *Мишаловка* ("... въ маетностяхъ селища Садмарскаго построена вновь Слободка Мишаловка и мельница на рѣчкѣ Любкѣ..."; Оп. КПЛ 299), 1781 р., дер. *Мишаловка* (Въ деревнѣ Мишаловкѣ; ОКН 92), 1784 р., *Мишаловка* (рукописна карта; НБУВ, Відділ картографії, № 22099), 1785 р., р. *Мышаловка* ("вершину имѣетъ за пустыней Голосеевской, а впадаетъ ниже деревни Мышаловки"; ОКН 167), XIX ст., с. *Мышаловка* (RGN VI/1, 31), 1811 р., рівчак *Мышеловскій* (п. Дніпра; ДАКО ф. 1542, оп. 1, од. зб. 292). Л.І. Похилевич вважає, що с. Мишалівка знаходиться на місці літописного міста *Предславино*[206].

Назва походить від антропоніма *Мишал*, пор. укр. прізвище *Мишалов* (бандурист із Канади), *Мишалова* (Черкаси; 1997 р.; ЩТД 213), блр. *Мышáлаў* (Бірыла 291), хорв. *Mišal* (LPH 437), пол. *Miszał* (Rymut II, 105), *Myszał* (SN VI, 393), чеськ. *Mišalko* (ЧПГЧР 357), а також похідні ойконіми — сс. *Мишалы*, *Мишалы Дальние* (кол. В'ятська губ. Росії; RGN V, 618), с. *Мишалева* (кол. Олонецька губ. Росії; RGN V, 618) тощо.

З часом назву викривлено з наближенням до апелятива *мишоловка*, хоч семантично вони не узгоджуються. На основі цього факту

---

[204] *Юрченко П.О.* О происхождении названия Лядских ворот в Киеве // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – Т. II. – С. 59–61.

[205] *Лер-Сплавинский Т.* Польский язык. – М., 1954. – С. 45.

[206] *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева // Похилевич Л. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 265.

було висловлено декілька фантастичних версій щодо походження назви. В топонімі *Мишалівка* слід звернути увагу на голосний *а* в другому складі в усіх давніх фіксаціях — 1618, 1686, 1719, 1784 рр. Суфіксація *-ал* у власних іменах має незначну продуктивність, проте збереглася в усіх слов'янських мовах на апелятивному та онімному рівнях, пор. антропоніми серб. *Budal*, чеськ. *Optal*, *Šibal* та апелятиви чеськ. *nosal*, пол. *nogal*. У чеській антропонімії, як правило, фіналь *-al* мають особові назви вербального походження.

Правильне написання за нормами української мови без лінгвістичного пояснення подано в праці С. Шамрая — *Мишалівка*[207] — відантропонімне утворення на *-івка*, продуктивне в XVI–XVII ст. (аналогічно до *Іванівка*, *Петрівка* тощо).

Надово. Озеро південніше давнього Києва; пізніше в передмісті Шулявщина (Шулявка), за Либіддю (Закревский Лет. 174); тепер не простежується. Назва відома з літопису: 1146 р. "**и приидє Изѧславъ ко валови идєжє єсть Надово ѡзеро оу Шелвова боркоу**" (ПСРЛ II, 325), "**и нѣльзѣ бы имъ доѣха Надовомъ ѡзеромъ. и поидоша на верхъ ѡзера. и тоу быша имъ пророви ѿ ѡзера. а дроузии исъ Соухоѣ Лыбеди**" (т. ж. 326).

Існують припущення про походження назви від і.-є. основи **ned-* / **nod-*[208], відомої в гідронімії Центральної Європи, через балтійське посередництво, набувши вокалізму *nad-*[209]. С.В. Фролова вбачає в назві озера відантропонімний посесив на *-ов-*[210], пор. ще українські прізвища *Надич* (1890 р.; с. Кривка кол. Боринськ. р-н Дрогобицьк. обл.; ОКІУМ), *Надок* (Горпинич, Корнієнко 158), рос. *Надан* (1545 р.; Новгород; Веселовский 212), серб. *Над*, *Надислав* (XIII ст.), *Надихна*, *Надиша*, *Надомир* (Грковић 143) тощо.

Неводичі. З фіскального документа 1613 року достеменно відомо, що місцевість між Печерським і Видубицьким монастирями в

---

[207] *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтвознавства, вид. Академічна комісія історії Києва / Заг. ред. М. Грушевський. – К., 1930. – Зб. І. – С. 185.

[208] *Krahe H. Nette / Netze* und Unverwandtes // Beiträge zur Namenforschung. 1956. – Bd 4. – H. VII. – S. 1–8.

[209] *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – С. 197.

[210] *Фролова С.В.* Древнерусские топонимы-посессивы с суффиксом *-ов* // Ономастика Поволжья. 2 (Материалы III Поволжской конференции). – Горький, 1971. – С. 113.

Києві звалася *Неводичі*: "дѣялосе на месцу рожницъ, тамъ, где делится долина Зверинская Неводичи, зъ озерка поточкомъ зъ ровчакомъ въ затонъ идучимъ"[211]. М.О. Максимович на основі ще додаткових даних уточнював, що «северная часть этих возвышений, отделяемая от Печерской горы Неводицким потоком, называлась исстари Неводичами»[212]. Зараз у Неводицькій долині прокладено *Староводницьку* вулицю та кінцеву частину бульвару *Дружби Народів*. Усі пізніші письмові свідчення аж до нашого часу фіксують, як правило, лише похідні назви від топоніма *Неводичі*. М.В. Закревський пояснював, що від первісної назви *Неводичі* «долина и озеро в ней и выходящий оттуда поток, и возле него идущая дорога — называются Неводницкими»[213]. Втім, слід припускати, що внутрішню форму топоніма *Неводичі* на кінець XVII ст., з якого маємо писемну згадку, було вже повністю втрачено, оскільки в документі 1694 р. цю назву вже записано як *Нево[д]ничы* (пор. у Чигиринському полку Бужинській сотні козак Василь *Неводничий* – 1649 р.), але водночас із збереженням словотвірної структури. На сучасній карті, що відтворює Київ та його околиці в X–XIII ст., у цій місцевості позначений лише потік *Неводничі*. Правильність запису форми *Неводичі* підтверджує ще антропонім, пор. *Мазало, отаманъ Неводицкий* (м. Київ, 1545 р.; АЮЗР I/6, 44). Усі відомі нам історичні писемні джерела, в яких описано місцевість, що збігається з визначенням місцини *Неводичі*, свідчать про урочище, долину, тобто певним чином обмежену місцевість під назвою *Неводичі*. Про поселення тут не згадується в жодному документі. Водночас із даних літописів та археологічних досліджень останніх десятиліть встановлено, що на одному з пагорбів цієї місцевості був розташований *Красний Двір* князя Всеволода Ярославича, що згадується в Лаврентіївському літописі під 1096 роком (ПСРЛ I, 233). Це була не лише заміська резиденція князів, а й важливий оборонний пункт, який захищав Видубицький монастир, переправу через Дніпро й підступи до центральної частини міста[214]. Поблизу Красного Двору не виключається наявність поселення. Роз-

---

[211] *Максимович М.А.* Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 244.

[212] Там же.

[213] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 235.

[214] *Мовчан І.І.* Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 80–107.

копками в цій місцевості віднайдено сліди життя упродовж кількох історичних епох. Найдавніші матеріали датуються кінцем III тисячоліття до н. е.; вони були залишені племенами пізньотрипільської культури. Тут виявлено кілька господарських ям, заповнених фрагментами кераміки, глиняними грузилами від рибальських неводів, кремінні засоби праці. Крім давньоруського матеріалу, на мисі виявлено насичений культурний шар XIII–XIV ст. Археологічними розкопками доведено, що в післямонгольський час уся територія городища була густо заселена. Населення займалося ремісництвом, про що свідчать сліди залізоплавильного, гончарного, деревообробного та ін. ремесел[215].

Була спроба пояснити назву від слова **неводник*, пор. "озеро и ручей *неводничьи*"[216]. Вважаємо, що назва *Неводичі* походить від слова *неводичь* 'рибалка', відомого з апостольського послання за списком 1220 р. (Miklosich 42; Срезневский II, 361; СлРЯ XI–XVII вв. XI, 50). Слід гадати, що вже в XIII ст. це слово було рідкісним для східнослов'янського мовного терену, оскільки в інших писемних джерелах не зустрічається. Апелятив *неводичь* за словотвірною будовою відповідає давній слов'янській моделі творення слів — назв особи за видом діяльності, пор. ще д.-руськ. *биричь* 'посадова особа, до обов'язків якої входило оголошувати різні укази та розпорядження' (992 р.; ПСРЛ I, 122), *погоничь* 'той, хто дає роботу; наглядач за роботою' (Срезневский II, 1015), слвн. *ribič* 'рибалка' (Хостник 261) тощо. Топонім *Неводичі* має форму pluralia tantum, таку як, наприклад, відомі ойконіми в Україні *Бондарі* (села в Житомирськ., Одеськ., Полтавськ., Рівненськ., Сумськ. та Чернігівськ. областях), *Гончарі* (села в Запорізьк., Львівськ. та Полтавськ. областях) тощо. Судячи зі структури топоніма *Неводичі*, можна стверджувати, що первісно цю назву було надана поселенню, де мешкали рибалки (*неводичі*). І це також може підтверджувати думку про наявність там поселення. Втім, логічно, оскільки тут поряд була місцевість *Звіринець* — місце для полювання князів, а також вирощування та утримування звірів для мис-

---

[215] *Мовчан И.И.* Древние Выдубичи. – К., 1982. – С. 13–17.

[216] *Каманин И.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). – К., 1914. – С. 60; *Купчинський О.А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981. – С. 48.

ливських потреб. Тут же, звичайно, було поселення, що зберігалося також під назвою *Звіринець* аж до XX ст., коли влилося в межі міста (назва району *Звіринець* зберігається дотепер, а також вулиця *Звіринецька*, *Звіринецький* провулок). Поряд могло бути поселення рибалок. Слово *неводичь* уже для XIII ст. було маловживаним, витісненим словами *рыбарь* (1057 р.; СлРЯ XI–XVII вв. XXII, 269), *рыбитвъ* (XII ст.; СлРЯ XI–XVII вв. XXII, 269), *рыболовъ* (1434 р.; Срезневский III, 208), а пізніше *рыбить*, *рыбитьникъ*, *рыбьникъ* (XIV ст.; Срезневский III, 208–209) тощо. Напевно тому в живому мовленні всі похідні слова від *Неводичі* почали набирати викривленої форми, оскільки зникла лексична апелятивна підтримка для первісного ойконіма. Поселення під такою назвою зникло; вочевидь, злилося із Звіринцем, назва якого перемогла (слід припускати, що Звіринець був більшим поселенням). Пор. ще похідні: оз. *Неводницкое* (1567 р.)[217], *Неводницкій берегъ*, *Неводницкій взвозъ* (1720 р.; Оп.КПЛ 291), ур. *Неводницкое* (1756 р.; Ист. мат. I, 36), *Неводницкая пристань* (1765 р.; АЮЗР III/3, 744), пізніше — *Неводницкий холм*, *поток*, *ручей* в XIX ст. Назва сприймається як похідна від слова *неводний* з невідомою для нас семантичною мотивацією — від *невод* чи *вода*.

Водночас руйнація природного зв'язку з етимоном (з причини давнього зникнення апелятива *неводичь*) продовжувала наростати, з'явився ще варіант *Наводницькый*, пор. "почавши отъ рѣки Днѣпра уверхъ озера Затона, а зъ того озера въ долину Глубокую, ровчакомъ и поточкомъ Наводницкимъ простуючи до колодезей у вербъ граничныхъ" (1568 р.; АЗР III, 146), який активізувався особливо в XIX та XX ст. Навіть такі знавці історії Києва, як М. Тарановський (*Наводницкая* ул.)[218], І.П. Новицький (ровчак *Наводницкий*)[219], М.Ф. Наркевич (*Наводницкая пристань*)[220], М.В. Шарлемань (*Наводницкий мост*)[221] та ін. вживали лише варіант *Наводницький*. Це приз-

---

[217] *Максимович М.А.* Собр. соч. – К., 1878. – Т. II. – С. 244.

[218] *Тарановский Н.* Киев и его окрестности. – К., 1884. – С. 26.

[219] *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 532.

[220] *Наркевич Н. Ф.* Памятка для Г.г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества. 1914 р. Машинопис // НБУВ ІР, шифр І.1146, арк. 2.

[221] *Шарлемань Н.В.* Речка Почайна прежде и теперь. 1967 р. Рукопис // НБУВ ІР, шифр Ф. 49, № 89–90, арк. 7.

вело до того, що тепер маємо в Печерському районі *Старонаводницьку* вулицю, *Новонаводницький* провулок, у "Словнику гідронімів України" (СГУ 381–382) *Наводницький* ручай, в енциклопедичному довіднику "Київ" (К., 1981. С. 412) окрему статтю "*Наводницький міст*" тощо. Проте й у сучасній літературі трапляється форма *Неводницький*, пор. *Неводницька переправа*, *Неводницький струмок* у книзі П. Жура "Шевченківський Київ".

Отже, назву *Неводичі* треба виводити від слова *неводичь* 'рибалка'. Це первісний ойконім (назва поселення), похідний прикметник від нього *Неводицький*. Сучасні назви, що походять від ойконіма *Неводичі*, слід виправити — вул. *Староневодицька*, колишній міст, струмок *Неводицький* тощо.

Пасинча бесіда. У договорі князя Ігоря з греками 945 р. зустрічається згадка про місцевість у Києві *Пасинча бесіда* (*Пасынча бесѣда*). Свідчення всіх списків Повісті минулих літ, де записаний цей договір, щодо її топографії абсолютно однакові ("**а хр҃стьѧную Русь водиша ротѣ въ цр҃кви ст҃го Ильи иже єсть надъ ручаємъ конець Пасынчѣ бесѣды и Козарѣ**"; ПСРЛ І, 54). Основний орієнтир — церква св. Іллі, яка, за даними археології, знаходилася на Подолі, на тому місці, де й сучасна Іллінська церква[222]. За літописом, церква св. Іллі стояла в кінці Пасинчої бесіди, над ручаєм, там, де остання межує з іншим районом міста (чи урочищем) *Козара*. Як правило, дослідники ототожнюють літописний ручай з річкою Почайною. Слід зауважити, що пониззя Почайни в ті часи було київською гаванню для значної кількості човнів із Смоленська, Чернігова, Любеча, Вишгорода та ін.[223] Отже, Почайна в нижній течії була досить широкою, тому важко уявити, щоб літописець назвав її струмком (ручаєм). Для того, щоб довести власноіменний характер назви *Ручай* (вважати засвідчену форму народноетимологічним переосмисленням), бракує матеріалу. Можливо, струмок (або невеличка річечка), який згадується в договорі князя Ігоря з греками та в літописі під 988 р. ("**Перуна же повелѣ привѧзати къ коневи хвосту и влещи с горы по Боричеву на Ручаи**"; ПСРЛ ІІ, 102) — це один і той самий об'єкт. Він мав виток

---

[222] *Остромыслинский Е.А.* Исследование о древнейшей Киевской церкви св. Ильи. – К., 1830. – С. 29.

[223] *Константин Багрянородный.* Об управлении государством // Изв. ГАИМК. – М.; Л., 1934. – Вып. 91. – С. 8.

десь біля початку сучасної вулиці Андріївський узвіз[224], проходив повз церкву св. Іллі й впадав у Почайну з правого боку. Сучасні дослідження археологів підтвердили, що *Пасинча бесіда* дійсно була на північ від Іллінської церкви, включаючи сучасну Волоську вулицю[225]. На південь від церкви, тобто вниз за течією Почайни, знаходилася, очевидно, *Козара*. Обидва об'єкти не мають у літописі певної топографічної характеристики, вони згадуються як добре відомі сучасникам. Можливо, це підтверджує думку Б.О. Рибакова про те, що перший Київський літописний звід було складено ще в 996–997 рр.[226]

Мікротопонім давнього Києва *Пасынча бесѣда* вже розглядався дослідниками, проте трактування назви лишається неповним. Так, свого часу О. Дювернуа, пояснюючи літописну назву *Пасынча бесѣда*, тлумачив лише перше слово як 'privignus' ('пасерб'), назву в цілому не висвітлював[227]. М.М. Тихомиров д.-руськ. *пасынокъ* у цій назві пояснює як 'дружинник', що походить від *пасати* 'опоясувати мечем'. Це сягає, на його думку, обряду посвячення в дружинники за аналогією до західноєвропейських лицарських обрядів[228]. Слово *пасынокъ* у значенні військового чину в давній Русі засвідчене літописами лише стосовно XII ст., пор. у Лаврентіївському літописі під 1177 р. "**он же приѣха Ростову совокупивъ Ростовци и болѧре гридьбу и пасынкы и всю дружину, поѣха к Володимерю**" (ПСРЛ I, 380), або в Никонівському літописі під тим же роком — "**Тоѣ же осени князь Мстиславъ Ростиславичь Ростовскій созва боаре своя, и пасынки своя и всю дружину свою, и начя совѣтовати на князя Всеволода Юрьевича Владимерскаго**" (ПСРЛ X, 2), чи в Тверському літописі — "**Онъ же прiйдє къ Ростову, и съвъкупи Ростовци, бояре и гридбу и пасинкы, и поидє къ Володимерю**" (ПСРЛ XV, 260). І.І. Срезневський пояснює *пасынъкъ* як 'княжий дружинник' (Срезневский II, 887–888), аналогічно тлумачить його і Ф.П. Сороколєтов, додаючи ще з старо-

---

[224] Ще в XVI–XVII ст. тут було болото, яке підходило до самої церкви Миколая Доброго (див.: *Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николая Доброго (Историко-археологический очерк). – К., 1892. – С. 12–13).

[225] *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1976. С. 83–84. Проте М.І. Петров припускав, що Пасинча бесіда йшла за нижньою течією Глибочицького струмка, від Дніпра приблизно до церкви царя Костянтина в Плоскій частині міста (див.: *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 47).

[226] *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 173.

[227] *Дювернуа А.* Материалы для Словаря древнерусского языка. – М., 1894. – С. 131.

[228] *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956. – С. 19–20.

руського документа XV ст. такий приклад: "А на тъ люди Иванъ соцкой, Борисъ Левковъ, Оксѣнтый *пасынокъ*", де семантика слова *пасынокъ* із цим значенням досить сумнівна[229]. Підсумовуючи весь наявний матеріал, "Словарь русского языка XI–XVII вв." для слова *пасынокъ* подає два значення '1. пасинок; 2. князівський дружинник' (Вып. 14, с. 169). Пізніші дані російських говірок друге значення (або близьке) не фіксують (СРНГ 25, 270–271). Г.Є. Кочин слово *пасынъкъ* не тлумачить, лише наводить уривок з літопису[230], що свідчить про сучасне його значення 'пасерб'. Що стосується ойконімів с. *Пасынково* поблизу Галича Мерського (1425 р.; ПСРЛ XXXIV, 164) та с. *Пасынкова* (1686 р.) у Псковській землі[231], дер. *Пасынокъ* (у Новгородській землі (НПК V, 318), тут не виключається припущення про відбиття давньоруського слова *пасынъкъ* у значенні військового чину. Проте можна погодитися з думкою А.І. Лебедєвої, що ці ойконіми походять від терміна спорідненості[232]. Це стосується й антропонімів, пор. *Тимошка Мишуков Пасынков* (1563 р.; ПКОП 206) тощо. Слід зауважити, що всі міркування, наведені з приводу слова *пасынокъ*, висловлювалися на основі київського мікротопоніма *Пасынча бесѣда* та єдиної згадки в літописі. На жаль, для відновлення географії давньоруського слова *пасынъкъ* бракує матеріалу.

Свого часу Ф.П. Філін підкреслював сталість військової термінології у східних слов'ян, на відміну від інших шарів лексики (географічної термінології тощо)[233]. Проте відома також думка Б.Д. Грекова про своєрідність військової термінології, наприклад, у Новгороді. Це зауваження вченого стосується таких слів, як *гридь*, *гридьба*[234]. Заслуговує на увагу той факт, що в наведених з літописів уривках слово *пасынъкъ* стоїть поруч із словом *гридьба*. Це дає підстави

---

[229] *Сороколетов Ф.П.* История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. – Л., 1970. – С. 63.

[230] *Кочин Г.Е.* Материалы для терминологического словаря древней России. – М.; Л., 1937. – С. 230.

[231] *Иванов П.* Обозрение писцовых книг по Нову-городу и Пскову. – М., 1841. – С. 244.

[232] *Лебедева А.И.* Лексико-семантический состав названий населенных пунктов Псковской области (Анализ названий, отражающих систему подсечного хозяйства) // Мовознавство. – 1959. – Т. 15. – С. 100.

[233] *Филин Ф.П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (По материалам летописей) // Учен. зап. ЛГПИ им. Герцена. – 1949. – Т. 80. – С. 166.

[234] *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Л., 1953. – С. 345.

припускати не лише спільну семантику (пор. *гридь*, *гридень*, *гридин* ‘дружинник князя’; Кочин 74), а й географію цих слів.

Друга частина мікротопоніма *Пасынча бесѣда*, що сягає праслов’янського періоду[235], засвідчується в давньоруській мові (*бесѣда* ‘седалище, місце для сидіння’; Срезневский I, 83), пор. ще слова Іоанна Златоустого про релігійні відправи “на бесѣдахъ и на оулицахъ града”[236], староукраїнській — (*бесѣда* ‘Розмова, переговори. Торговий центр’ — XVII ст. (ЛСЛ 426), ‘товариські посиденьки, з застіллям’ (Тимченко I, 87–88), *бесѣда знамєнитаѧ* ‘гощенїє’ — XVII ст.; СС 99) та сучасній українській мовах — *бисі́да*, *бесі́да* ‘бесіда, гості’ (Білецький-Носенко 56), *бе́сіда* ‘розмова; пир, пирушка; товариство гостей’) (Грінченко 1, 53). Однак найближчим за семантикою до давньоруського є російське діалектне (архнг.) *беседа* ‘місце для сидіння’ (СРНГ 2, 263) та (карел.) ‘приміщення для розважальних зібрань молоді’ (СРГК 1, 68), а з ширшим значенням *беседа* — ‘особливе місце під наметом для сидіння на судах’ (Барсов II, 816). В.А. Никонов припускає існування давньоруського географічного терміна *бесѣда* у значенні ‘місце сходів, народного віча’[237], що доповнюється костромським *беседа* ‘натовп’ (СРНГ 2, 262).

Давньоруське *бесѣда* відбите в ойконімах України: с. *Бесіди* (Жовквівськ. р-н Львівськ. обл.), с. *Бесідки* (Славутськ. р-н Хмельницьк. обл.), с. *Бесідка* (кол. *Мнихова-Бесѣдка* — АЮЗР III/1, 743, Ставищенськ. р-н Київськ. обл.). Подібні назви є й на російських теренах, напр.: с. *Бесида* під Новгородом Великим на Никитському запіллі (1572 р.; ПСРЛ III, 169), с. *Беседы* під Москвою (1598 р.; ПСРЛ XXXIV, 200) та ін. Отже, мікротопонім *Пасынча бесѣда* — це давньоруська назва, мотивація топооснови якої уявляється як певна територія, де жили й навчалися пасинки, нижчі чини давньоруського війська[238], ймовірно, новгородського, що супроводжували новгородські човни до Києва та далі по Дніпру.

Як уже зазначалося, на околиці Пасинчої біседи стояла Іллінська церква. У згаданому договорі князя Ігоря сказано, що “ѯрстьѧнꙋю

---

[235] Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М., 1974. – Вып. 1. – С. 211.

[236] *Аничков Е.В.* Язычество и древняя Русь. – СПб., 1914. – С. 84.

[237] *Никонов В.А.* Краткий топонимический словарь. – М., 1966. – С. 53.

[238] *Сороколетов Ф.П.* Зазнач. праця. – С. 71.

Русь водиша въ цр҃квь ст҃го Ильи ... сє бо бѣ сборнаѧ цр҃кви мнози бо бѣша варѧзи хр҃тьѧни" (ПСРЛ II, 42), що дає підстави припускати існування значної кількості християн у Києві в X ст., на кошти яких могла бути зведена церква св. Іллі. Можливо, що церква св. Іллі стояла поблизу кварталів міста, де мешкали християни, тобто біля Козари й Пасинчої бесіди.

Літописець окремо підкреслює велику кількість християн і серед варягів (дружинників князя Ігоря), хоч, як відомо, варягів у війську давньої Русі була меншість[239]; проте не рахуватися з ними, як видно з літопису, князі вже не могли. Слід зазначити, що дослідники в літописних варягах вбачають етнічно досить строкатий прошарок населення східнослов'янського регіону. Безсумнівне лише те, що в Київ варяги потрапили з півночі, з Новгородської землі. В X ст. у Києві правила династія новгородських князів, нащадком одного з яких був князь Ігор (для нашої розвідки це має принципове значення). Як свідчить літопис, у XII ст. новгородці, що мешкали в Києві або приїздили сюди надовго, мали свою церкву св. Михайла на Подолі, яку ще називали Новгородською божницею (1147 р. — "**и повелѣ Лазарь взѧти тѣло Игорѧ и понести и в цр҃квь ст҃а Михаила в Новгородьскую Божницю**"; ПСРЛ I, 318). Сучасними археологічними дослідженнями доведено, що церква св. Михайла, або Новгородська божниця, стояла на території сучасної садиби № 20 по вул. Волоській[240]. Поблизу цієї церкви знайдено також залишки житлових будівель, які належали новгородським купцям[241]. Та місцевість, де в XII ст., за свідченням літописця, стояла Новгородська божниця і жили новгородці ("**наоутрѣа же шедше** [в Новгородську божницю] **Новгородци повѣдаша митрополитоу**"; ПСРЛ II, 354), збігається з Пасинчою бесідою, відомою лише у X ст. Очевидно, в X, а також XII ст. у районі давнього Києва, який нас цікавить, містилася колонія новгородських купців. Можна припускати зв'язок між Пасинчою бесідою X ст. і Новгородською торговою колонією XII ст. у Києві на Подолі на терені від церкви св. Іллі приблизно до Глибочицького струмка.

---

[239] *Арциховский А.* Русская дружина по археологическим данным // Историк-марксист. – М., 1939. – Кн. 1 (71). – С. 193.

[240] *Толочко П.П.* Древний Киев. С. 84. М.І. Петров місце цієї церкви вбачав біля південно-східного рогу гостиного двору (див.: *Петров Н.И.* Зазнач. праця. – С. 187).

[241] *Толочко П.П.* Древний Киев. – С. 83.

Пенні Лози, урочище на л. бер. Дніпра поблизу с. Позняки; тепер у межах міста. Згадується в документі 1694 р. ("... тою убедью, отъ Шаломинъ по конецъ Урлева гради, отъ Урлева въ Пенные лозы, отъ Пенныхъ лозъ въ Довгушку озеро..."; ИТК III, 112), який засвідчує межі володінь Київського братського монастиря. В пізніших писемних джерелах не простежується, пор. лише дер. *Пенное* (Новгородська земля; НПК I, 753). Назва походить від ст.-укр. *пенный* 'заборгований' (1492 р.; ССУМ II, 132), *пенный* 'позовний; спірний' (XVII ст.; Тимченко II, 90), укр. *пенный* 'закабалений; закладений під заставу за борг' (Білецький-Носенко 275), *пенное имѣнье* 'спірний маєток, про який ведеться справа в суді, маєток, обтяжений боргами' (Горбачевский 252).

Відсутність мікротопоніма в інших документах дозволяє припускати також секундарність назви урочища (ділянки землі, заростої лозою). У такому випадку виникає сумнів у наявності топоніма; проте в публікації грамоти *Пенные Лозы* подано як власну назву (див. Пам. КК II, 482).

Перепелич-долина. На околиці давнього Києва, між Звіринцем і Либіддю[242], відома з писемної пам'ятки 1568 р. *Перепеличь долина:* "отъ вербъ граничныхъ и колодезей, тоюжъ долиною Наводницкою, ровчакомъ и поточкомъ на озеро, которое въ долинѣ межи лѣсомъ стоить, а съ того озера на борокъ, оть борочка на Перепеличь долину и чрезъ гостинець Триполскій, тою долиною простуючи въ Лыбедь" (АЗР III, 146). Ця місцевість належала Видубицькому монастиреві[243], до XIX ст. її назва вже давно була забута[244].

Походження назви прозоре: кваліатив - посесив на *-jь* – від *перепели́ца* 'перепілка', пор. укр. *перепели́ця* 'перепілка' (Ніковський, 545), рос. діал. *перепели́ца* (про молоду дівчину: "Здравствуйте, девицы перепелицы! Удалые добрые молодцы!"; СРНГ 26, 182). Імовірно, топонім утворено через посередництво антропоніма *Перепелица*, пор. Григорей Микитинъ сынъ *Перепелицина* (1518 р.; Тупиков 689), Анъдрус *Перепєлица* (1649 р.; Брацлавський полк, Чернавецька сотня; Реєстр 263), Григорий *Перепелица* (1876 р.; м. Київ; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 18203), Ирина *Перепелицына* (м. Київ; Оп. КПЛ 97).

---

[242] *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 328.

[243] *Максимович М.А.* Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 244.

[244] *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 239.

Особі з таким іменем могла належати ця місцевість або вона мешкала на Перепелич долині.

Слов'янська мова успадкувала від спільноіндоєвропейської суфікс прикметників **-jo-*, який був продуктивним і дав багато нових утворень. У праслов'янський період він був особливо продуктивним, оскільки утворював прикметники зі значенням належності окремій особі[245]. Багато таких утворень засвідчено пам'ятками старослов'янської мови, зокрема серед похідних від іменників на *-іса* < *-ika* та *-ьса* < *-ĭka* (*ovьca* – *ovьčь*, *děvica* – *děvičь* тощо)[246]. Цей тип посесивних прикметників успадкувала й давньоруська мова, пор. *ластовичь* (< *ластовица*) 'ластівчин' (Срезневский II, 12), *небрѣгомичь* (< *небрѣгомица* 'нелюбимая жена') 'належний небрегомиці' (Срезневский II, 358), *младеничь від младенець* ("Из усть младеничь... съвръшилъ еси хвалу", 1057 р., Остром. ев.; СлРЯ XI–XVII вв. IX, 184), *птичь хвостъ* (ПСРЛ XXIII, 166). Так утворено й слов'янські топоніми, наприклад, ойконіми м. *Галич* (Івано-Франківськ. обл.) від *Галица* < *галица*, с. *Добрыч* (Гомельськ. обл. Білорусі; Рапан. Гом. 61), с. *Птичь* (кол. Мінська губ.; RGN VII, 428), р. *Птичь* (л. Прип'яті п. Дніпра; Машт. Дн. 150), ур. *Игначь Крестъ* (Новгородська земля; 1238 р.; ПСРЛ VI, 298), двір *Ptič* (поблизу м. Краловець у Чехії; 1785 р.; Profous III, 500). Проте онімне утворення на *-jь* може бути не від nomina agentis, пор. у Болгарії узвишшя *Голем Полич* від болг. *поли́ца* 'рівнина на схилі гори' (Заимов 142). С.Б. Бернштейн вважав, що такі слова, як *дѣвица*, *вьдовица* в давньоруській мові були запозичені зі старослов'янської і, відповідно, посесивні форми від них того самого походження[247]. Р. Мароєвич зауважив, що доказ автентичності розглядуваних форм — їх наявність, зокрема, в російському фольклорі та діалектах[248]. Водночас українські говірки зберігають ці слова, безперечно, як праслов'янське надбання, пор., зокрема, укр. діал. *вдовица* 'вдова' (Горбач 256). Наявність топонімів у формі посесива на

---

[245] *Мейе А.* Общеславянский язык. –М., 1951. – С. 286–287.

[246] *Brodowska-Honowska M.* Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewnosłowiańskim. – Kraków ; Wrocław ; Warszawa, 1960. – S. 35–36.

[247] *Бернштейн С.Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. –М., 1974. – С. 315–316.

[248] *Марojевић Р.* Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развитку и данас). – Београд, 1983. – С. 15.

-jь на теренах слов'янських мов свідчить про те, що це питома для них структура, оскільки географічні об'єкти люди називали так, як говорили (як було в живій мові), а не як були написані церковні книги. Топоніми на *-jь* характерні для всіх слов'янських регіонів і саме з твірною основою на *-іса / -ьса*. Зокрема, посесивні утворення від антропонімів на *-ица* наявні в Болгарії: с. *Николич* (‹ *Николица;* Заимов 133), с. *Добрич* (‹ *Добрица;* Заимов 99), дж. *Радотич* (‹ *Радотица*; Заимов 149); у Чехії — с. *Libič* (‹ *Libica*; RI 68), с. *Dobřič* (‹ *Dobrica*; RI 68). Посесивне утворення в складних словах спостерігається, наприклад, у болг. м. *Игнажден* (зі старого *Игнащь* — Молошная 189). Досліджуючи слов'янські посесивні прикметники, М.С. Трубецькой дійшов висновку, що *j*-ові конструкції характерні лише для певного обмеженого семантичного кола слів, в основному пов'язаного з язичницькими уявленнями про світ[249].

Активність посесивного суфікса *-jь* у слов'янських мовах повністю спала до XIII ст. Наприклад, у болгарських грамотах XIII–XIV ст. переважають посесивні форми на *-ин*, *-ов*, *-ев*, хоч окремі вирази та топоніми з *-jь* ще зустрічаються: с. *Дїача весь* (Ильинский ГБЦ 104) та ін. У давньоруській мові існувала омонімічна конструкція на *-чь* зі збірним значенням, пор. "птичь бо радуется веснѣ" ("Моління" Даниїла Заточника), правильне пояснення якого не відразу ввійшло в науковий ужиток[250]. У цьому зв'язку цікава назва кутка с. Ротичі Чорнобильського р-ну Київської області *Дьяволочь* (Похил. УКР 277). У результаті морфологічного перерозподілу в посесивних прикметниках з *-jь*, які походять від іменників на *-іса*, виділяється суфікс *-ич*, омонімічний до суфікса *-ич*, який утворював особові назви — *дѣдичь, мѣстичь* тощо. Але розрізнення їх ще можна спостерігати, пор. *кормиличичь* (1202 р.; ПСРЛ, II, 718), яке утворено від *кормилица* + *-jь* › *кормиличь* + *-ич* › *кормиличичь*. Пізніше розрізнення цих суфіксів не простежується. Посесивні форми на *-jь* від іменників nomina agentis на *-іса* — це лише фрагмент багатогранної архаїчної моделі вираження присвійності в слов'янських мовах за допомогою суфікса *-jь*.

---

[284] *Трубецкой Н.С.* О притяжательных прилагательных (possessiva старославянского языка) // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 221–222.

[285] *Ларин Б.А.* Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М., 1975. – С. 187.

Особливо архаїчні топоніми (та апелятиви), що походять від форм посесивних прикметників на *-jь* без родових закінчень, пор. *Перепелич долина* та *Дівич-гора* в Києві. Як зазначав М.С. Трубецькой у своїй доповіді на Першому з'їзді славістів, архаїчну характеристику слова слід шукати не лише в його формі, у значенні (або значеннях), а й у його географії. Якщо топонім *Перепеличь долина* ізольований на терені Києва, який входить до спільнослов'янського ареалу похідних від посесивів на *-jь*, то назва *Дівич-гора* — це вже елемент двох ареалів — того самого, що й попередня назва, та ареалу, де зафіксовано місця язичницьких відправ спільнослов'янського жіночого божества — *діви*.

Полікуклово, урочище поблизу або в межах Звіринця, тепер у межах Києва. В грамоті Петра I 1720 р. згадується місцина *Поликуклово*, що належить Печерському монастиреві – "... жители Печерскаго Мѣстечка ихъ Монастырскіе подданные живутъ нынѣ вкругъ той Крѣпости на ихъ Печерской землѣ, а имянно въ урочищѣ Звсринцѣ, Поликукловѣ..." (Оп. КПЛ 291). На це саме джерело посилається й М. Закревський без додаткових коментарів (Закр. Лет. 175). В інших джерелах назва *Полікуклово* не згадується. Словотвірна модель дозволяє припускати відантропонімне походження, втім відповідного особового імені нами не виявлено. Тому виникає думка про хибне прочитання рукописного оригіналу грамоти з огляду на те, що в цьому самому районі (на Печерську) відомі назви — слобідка *Поликъ*, засвідчена в описах маєтностей Київського полку 1729–1731 рр. (Петров 59) та 1781 р. ("Въ слободкѣ Поликѣ"; ОКН 92), ур. *Поликъ Печерскій* (Петров 59–60), слобода *Микільський полик* (1723 р.; Шамрай 325).

В Україні відомі ще хут. *Полик* (Ківерцівськ. р-н Волинськ. обл.; Богородчанськ. р-н Івано-Франківськ. обл.; АТПУ 1947, 97, 499), хут. *Поликн* (Козинськ. р-н Рівненськ. обл.; АТПУ 1947, 451), у Росії дер. *Поликъ* (НПК V, 452), у Польщі сс. *Polik* (відомі з XVI ст.; SG VIII, 594), у Словаччині гірська вершина *Polik* (Stanislav II, 358) тощо.

На основі наведеного матеріалу видається можливим розуміти мікротопонім *Поликуклово* як **Полик Уклов*. На користь цього свідчать додаткові факти. Відомий грунт *Ukoł* (суч. Бобровицьк. р-н Чернігівськ. обл.; 1597 р.; АЮЗР VII/1, 345; укр. переклад — РМ 485), р. *Укла* (РФ, Якутія; Кусов 528), річка та пустище *Уколовка* (Замосковний край; Кусов 193), пор. ст.-укр. *уколъ* 'селянська повинність або обов'язок з лагодження панських палаців та ставків' (Горбачев-

ский 371), рос. діал. *уколъ* 'міра землі, грунт, поділ' (Дилакторский 523). Не виключається зв'язок другої частини згаданого топоніма **Полик Уклов* з антропонімом *Укол/Вукол*, хоч прізвище від нього *Уколов*, пор. рос. Никифор Павлович *Уколов* (м. Бельов; 1625 р.; Веселовский 331), пол. *Ukołów* (SN X, 12) тощо.

Почайна. Прийнято вважати, що найдавніший гідронімний пласт Києва становлять літописні назви річок *Дніпро*, *Либідь*, *Почайна* та *Сітомля*. Ця теза може бути перевірена лише після суцільного етимологічного вивчення гідронімікону Києва. В результаті таких досліджень може виявитися, що назви, засвідчені письмовими документами на кілька століть пізніше літописних, мають хронологічно глибші мовні зв'язки. Проте зараз можна говорити лише про давніші фіксації зазначених вище назв київських річок, і тому дослідження гідронімів київського регіону слід починати поки все ж з літописних, як імовірно давніших; крім того, *Либідь* і *Почайна* — найзначніші за розмірами та важливістю у житті міста після Дніпра. Стратиграфічне вивчення київського гідронімікону (на сьогодні нам відомо понад 50 назв річок та струмків сучасного міста) обіцяє цікаві лінгвістичні висновки, які мають розширити наші знання про особливості розвитку мови давніх слов'ян у Середній Наддніпрянщині, уточнити контакти з іншими неспорідненими мовами і, можливо, пояснити деякі пізніші процеси в мові східних слов'ян[251], дозволить виділити, що особливо важливо, хронологічні зрізи всередині єдиного етнолінгвістичного пласта гідронімів. Правильне з'ясування окремих зрізів особливо всередині слов'янського масиву гідронімів Києва дасть можливість визначити та хронологізувати додавньоруський (праслов'янський) період життя гідронімікону досліджуваної території. Особливий інтерес становлять річкові назви, гідрооснови яких — синоніми з однаковою етнолінгвістичною характеристикою. Такі назви потребують особливо ретельної хронологічної атрибутації. Як правило, вони виникають не паралельно, не одночасно і демонструють різночасову лексичну активність гідрооснов. Екстралінгвістичні висновки, звичайні в ономастичних розвідках, дозволять уточнити відомості, які стосуються історії досліджуваної території, характеру міграційних процесів та ін.

---

[251] Пор.: *Трубачев О.Н.* Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 10 та ін.

Однією з доволі цікавих лінгвістичних загадок до цього часу залишається гідронім *Почайна*. Ця назва відома від давнішого літопису (під 955 р.) до сьогодення. Отже писемна історія гідроніма хронологічно збігається з давньоруським літописанням. Проте абсолютно очевидно, що назва виникла задовго до її фіксації в письмовому джерелі.

Одна з давніших частин Києва, Поділ, з обох сторін (півночі та сходу) омивалася річкою *Почайною* (деякі дослідники вважають її правим рукавом, старицею Дніпра[252]; інші — річкою, що витікала з Іорданського озера[253])[254], яка мала виняткове важливе значення в житті всього міста. Історичні документи свідчать про те, що *Почайна* тривалий час служила кордоном міста, таким, як, наприклад, Золоті ворота: "на одну сторону до Золотыи ворота, а на другую сторону по *Почайну* рѣку" (1499 р.; АЗР I, 195). Відомо, що низовина *Почайни* упродовж кількох століть використовувалася як гавань, навіть у XVIII ст. в *Почайні* зимували барки з товарами, звідси вся ця місцевість отримала назву *Притика*[255]. Дехто з дослідників вважає, що нижня частина ріки протікала паралельно і дуже близько до пізнішої (і сучасної) вулиці *Почайнинської*[256]. Верхня і середня частини ріки текла через заливні луки з безліччю озер, які з давніх часів служили міським пасовиськом. У південній частині цих луків, ближче до міста, як припускають, стояв ідол Волоса (Велеса), так званого скотарського бога. Вважається, що він стояв на тому місці, де в 1718 р. була побудована Введенська церква[257] на місці згорілої давнішої церк-

---

[252] Див.: План участка реки Днепра у г. Киева. Составлен по съемкам 1907–1910 г. [Без м. і р. вид.]; План города Киева и предместий. Составлен в 1914 г. по последним сведениям киевскими городскими землемерами. Киев; *Шарлемань Н.В.* Речка Почайна прежде и теперь. 1967 г. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 89–90, арк. 4.

[253] *Захарченко М.М.* Киев теперь и прежде. – К., 1888. – С. 271; *Бублик В.Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1890. – С. 23; Путеводитель по Киеву / Под ред. П.М. Морозова. – К., 1896. – С. 40.

[254] Очевидно, кожний гідрографічний опис ріки відображає її стан лише в певний період часу.

[255] Див.: *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – I. – С. 316.

[256] *Бублик В.Д.* Указ. соч. С. 23. Пор. ще прізвище *Надпочаенко* (Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 г., октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. – М., 1875. – С. 64).

[257] *Чернышев Н.* Памятная книжка Киевской губернии. – К., 1857. – С. 10.

ви на честь св. Власія. Якщо вірити цій версії, кумир Волоса стояв дуже близько від берега *Почайни*, оскільки відомо, що Введенська церква знаходилася на розі *Почайнинської* та Ярославської вулиць. Наскільки ідея скотарського бога Волоса в Києві прив'язана саме до річки *Почайни*, видно також з житія великого князя Володимира Святославича, відомого в списку XV–XVI ст. Автор цього твору розширює повідомлення літопису про те, що Володимир після введення християнства наказав скинути язичницьких ідолів у Дніпро. В житії Володимира події відбуваються також на р. *Почайні*, і в неї кидають саме Волоса, тобто бога, асоційованого з цією річкою, її берегами[258]. Пізніша південноруська редакція житія XVII ст. пов'язує знищення ідола Волоса з полями зрошення поблизу середньої течії *Почайни*, які існували аж до XX ст.: "а волоса балвана (котории был мяноваными быдлячии и лесныи богъ) казал в выход посполитыи вкинуть и внечистостях утопит"[259]. У житії кн. Володимира на другому місці йде інформація про Перуна, відома з літопису. Пам'ять про Волоса і місцевість з ним пов'язану, зберігалася багато століть у мікротопонімах цієї частини Києва, наприклад, вулиця *Волос'єва* (1849 р.)[260], сучасна *Волоська* (у певний період забудови міста, що йшла за його межі), існування якої відносять до епохи Київської Русі[261]; вулиця *Бидлогінна* (з XVIII ст. вона називалася Введенською, з 1928 р. — *Ратманського*), саме цією вулицею начебто проганяли худобу на оболонське пасовище і для жертвоприношення кумиру Волоса[262].

Гідрографічна історія р. *Почайни* пов'язана із загальним збіднінням рік, а також з не завжди обачною діяльністю людини. Літописні відомості говорять про *Почайну* як про досить велику річку, принаймні в її нижній частині, оскільки тут була гавань. Відомо, що іще в середині XVII ст. річка була значною: "въ Днѣпрѣ и въ Почайнѣ многіе потонули" (1659 р.; Величко 385). Проте, унаслідок неправильних інженерних розрахунків і прориття в 1712 р. з Дніпра в *Почайну*

---

[258] Див.: Обычное житие св. Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 26.

[259] Южнорусское житие св. Владимира XVII в. // Киевская старина. – 1889. – Февраль. – Приложение. – С. 16.

[260] Киевские губернские ведомости. – 1849. – № 7. – С. 60.

[261] Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1981. – С. 116.

[262] *Новгородцев В.И.* Географическое описание города Киева // Сборник материалов для исторической топографии Киева. – К., 1874. – Отд. II. – С. 154.

каналу її більшу частину за короткий час поглинув Дніпро[263] (у 1729–1731 рр. ще зазначався "грунтъ ... на Крещатику надъ самою *Почайною*" біля самого гирла річки[264]), коса, яка відділяла *Почайну* від Дніпра, остаточно зникла в XIX ст.[265]

Дехто з дослідників ототожнює *Ручай*, який згадується в літописі: "а крьстьѣнꙋю Рꙋсь водиша ротѣ в цр҃квь ст҃го Ильи ѣже есть надъ рꙋчаемъ" (під 945 р.; ПСРЛ I, 54), з р. *Почайною* (ця традиція йде ще від М. Берлинського[266]), інші — зі струмком *Хрещатик*[267], який в дійсності впадав у *Почайну* в самому її гирлі, а витікав з гори, перетинаючи місцевість під назвою Хрещатик, сучасна Поштова площа[268] (перша версія здається нам сумнівною)[269].

Найдавніший запис гідроніма належить до найстаршого Лаврентіївського списку літопису під 955 р. у формі *Почайна* (такоже постоиши оу мене в Почаинѣ ѣкоже азъ в Сюдꙋ то тогда ти дамь; ПСРЛ I, 63), який варіювався лише орфографічно в наступних списках — у деяких з них з'являвся *й*, що, власне, нічого не змінювало. Така ж форма повторюється майже в усіх наступних списках літопису та інших писемних джерелах пізнього середньовіччя[270]. Львівський літопис (список XVI ст.) поряд із загальновизнаною формою *Почайна* в одному місці дає ще *Почая* ("поидите на рекꙋ Почаю креститися"; ПСРЛ XX/1, 80); цікаво, що ця форма з'являється саме в пере-

---

[263] *Шероцкий К.В.* Киев. – К., 1917. – С. 167.

[264] Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1731 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Кн. 7. – С. 44.

[265] Все це призвело в свою чергу до досить швидкого занепаду решти річки: в десяті роки XX століття верхня частина річки являла собою два озера (з яскравими ознаками заболочуваності), з'єднані вже досить вузькою протокою (пор.: *Шарлемань.* Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. – К., 1916. – С. 24), проте в 20-ті роки в середній частині *Почайни* (яка тепер стала гирлом), в районі урочищ Наталка та Оболонь, її переїжджали ще човном, а в 30-ті роки — переходили вже в брід, тепер ця частина ріки зникла зовсім, і лишився тільки незначний її відтинок біля самого витоку у вигляді невеликого струмка та озера. Притоки *Почайни* Глибочиця, Западинка, Сирець, Коноплянка, Курячий Брід та ін. або засипані землею, або взяті в колектор.

[266] *Берлинский М.* Краткое описание Киева. – СПб., 1820. – С. 139.

[267] Пор.: Путеводитель по Киеву. – С. 39.

[268] Пор. у XVIII ст. назва пристані в цьому місці *Крещатская* («мимо крещатской пристани»; Акты и документы, отн. к истории Киевской Академии. – К., 1904. – Отд. II. – Т. I. – Ч. 1. – С. 375).

[269] Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К.,270 Зокрема, див.: Обычное житие св. Владимира. – С. 26.

дачі прямої мови, це може давати підставу для припущення існування такої форми в усному мовленні. Холмогорський літопис (список XVII ст.) фактично повторює в цьому уривку Львівський, це відбивається й у записах гідроніма. Слід зазначити, що в першому уривку, де у Львівському літописі фігурує форма *Почайна*, в Холмогорському — *Почана* (в *Почане*; ПСРЛ XXXIII, 20, 28), що можна розцінювати взагалі як похибку переписувача. Проте в Пролозі 1383 р. також засвідчена форма *Почана* (“**и снидоша на почаноу рѣкоу все множьство моужь и женъ**”)[271] і в XVII ст. знову повторюється ця ж форма[272]. Не раз цей гідронім виступав і в формі повного прикметника *Почайная* (пор.: “аще кто не будетъ уставленна времени на рѣцѣ *Почайной*, ... той будетъ Господу Іисусу Христу и мнѣ противѣнъ”[273]; “шлы всѣ часу назначоного на рѣку *Почайную*”[274]) у писемних пам’ятках XVII ст. Вже значно пізніше зафіксована форма *Почайня*[275]. І.П. Новицький називає цю річку ще *Пичаня*[276] (пор. оз. *Пичаня*[277], *Пичня*[278], *Печанъ*[279] у верхів’ї цієї ріки, можливо її частини), є варіант і *Пачаня*[280], на сучасні місцеві назви цієї ріки *Опічань* і *Пічань* вказує також М.В. Шарлемань[281]; останні пояснюються як пізнє утворен-

---

[271] Проложное житие св. Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2, отд. II. – С. 29.

[272] Подольская часть г. Киева в 1695 г. // План Киева, составленный в 1695 г. – К., 1893.

[273] Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князей богоспасаемого града Киева. – К., 1836. – С. 69.

[274] Южно-русское житие св. Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – Отд. II. – С. 41.

[275] Карта “Київ з передмістями”. – К., 1918.

[276] *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 653.

[277] *Гошкевич В.* Замок князя Симеона Олельковича и лотописный Городец под Киевом. – К., 1890, карта.

[278] План гор. Киева и его окрестностей. Рукописний. Після 1918 р. // НБУВ, Відділ картографії, шифр 15093.

[279] *Пачкова С.П.* Територія Києва на рубежі нашої ери // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 202.

[280] План сенокосам, состоящим в границах города Киева по правую сторону реки Днепра. Составлен в 1848 г. Рукописний // НБУВ, Відділ картографії, шифр 22260.

[281] *Шарлемань Н.В.* К вопросу о топонимике р. Почайны и попытка реалистического толкования былины “Добрыня и Змей”, 1965. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 34. С. 2.

ня. У деяких документах річка називається *Большая Почайна* (1785 р.)[282], *Пещаная Почайна* (до *Почайны* речки *пещаной* — 1713 р.)[283], а її притока — *Кривая Почайна* (1699 р.)[284]. Російський фольклор знає також назви *Пучай*, *Почай-река*[285], *Почев-река*[286], які достатньо надійно ідентифікуються з київським гідронімом *Почайна*. Як в Україні, так і на інших слов'янських теренах однойменні назви не виявлено. Відома р. *Почайна* (м. Нижній Новгород) у бас. Волги — явно перенесений гідронім з Києва[287]. Такі топоніми, як м. *Почаїв* (Тернопільська обл.), поблизу якого було с. *Рудня-Почаївська* й озера *Велике* й *Мале Почаївське* (Швець 31), с. *Почаевичи* (Чашникськ. р-н Вітебськ. обл. Білорусі; АТДБ 74) відантропонімного походження (припустима форма особового імені **Почай*). Назва річки *Почаевка* (п. Пісочні п. Снєжеті л. Десни л. Дніпра; Машт. Дн. 1913, 191), мабуть, вторинна щодо ойконіма.

Зібраний достатньо повний фактичний матеріал може вказувати на вторинне утворення із суфіксом **-на*, хоча сам цей факт ще не вирішує справи. Словотвірна структура кореневої частини слова може розглядатися все ж подвійно (*Поч-ай* і *По-чай*) з рівноцінною аргументацією. Варіант морфемного поділу *Поч-ай-на* дозволяє зближати гідрооснову зі слов'янською апелятивною лексикою, хоча вона демонструє доволі обмежений матеріал, пор. д.-руськ. *потъ* 'випарина, піт' (Срезневский II, 1301), укр. *пі́т* 'піт', рос. *пот*, болг. *пот*, с.-хорв. *пồт*, слвн. *pôt*, чеськ., слвц. *pót*, в.-луж. *pót* 'піт'; укр. *потак* 'прилад для мазання' (Ніковський 609), можна, хоча дещо умовно, виводити з самої ідеї рідини; рос. *пóтина* 'сирість на стінах, осад вологи' (Даль 3, 356), рос. діал. *потъ* 'піт, випарина; сира гниль в дереві' (Даль 3, 356), вочевидь, безпосередньо пов'язані зі словом *пот*,

---

[282] Описание Киевской губернии вообще и по уездам: Рек, озер, болот и гор. Рукопис // ЦДІАК ф. 193, оп. I, од. зб. 2863, арк. 6.

[283] Протокол действий Межевой комиссии, назначенной для решения спора о границах между Межигорским монастырем и киевскими мещапами // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 145.

[284] *Щербина В.* Документи до історії Киева 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. – К., 1926. I. – С. 24.

[285] Древнейшие российские стихотворения, собр. Киршею Даниловым. –М., 1977. – С. 87, 440, 453.

[286] Былины. – Л., 1954. – С. 186.

[287] *Ключевский В.О.* Курс русской истории. Ч. I // Ключевский В.О. Сочинения в 8 т. – М., 1956. – Т. I. – С. 289.

при цьому їхня семантична похідність з останнього вказує на пізніше утворення; рос. діал. *поча* 'калюжа, болото, старе русло ріки' (Куликовский 91), (арханг.) *поця* 'калюжа, болото' (Барсов I, XV), *потча* 'річкова чи озерна затока, затон, губа річкова чи озерна' (Маштаков 89) виразно пов'язані з ідеєю води. Вся наведена лексика доволі чітко зводиться до єдиної семеми 'волога'. У зв'язку з цим цікава назва струмка *Потный* поблизу Пчевжи неподалік Тихвіна (Новгородська обл.) і р. *Потнянка* (пр. Лютої, бас. Дону) поблизу Єпіфані в Тульській обл. (WRG XXII / 9, 772). Інші індоєвропейські мови, зокрема латинська, розширюють семантичні зв'язки досліджуваної основи, пор. лат. *pōtōbilis* 'придатний для пиття; той, що містить питну воду', *pōtus* 'сеча', *pōto* (поет.) 'жити на березі ріки' (Дворецкий 788–790). Сюди ж можна віднести лат. *pōculum* особливо у значенні 'водопій' (інші значення — 'келих, чаша; питво; пиятика'; Дворецкий 778–779), яке А. Вальде порівнював з д.-інд. *patram* 'посудина', д.-ірл. *ōl* 'напій, питво' з і.-є. **potlom*, приймаючи, проте, його основне значення 'келих, чаша' (Walde LEW 595), тобто 'вмістилище вологи'. Пор. ще етрус. *puto* 'кухоль', яке сягає і.-є. **potto* 'посудина' (Carnoy 141). Тут спостерігається цікавий семантичний зв'язок між поняттями 'волога, рідина' і 'посудина для рідини', причому зв'язок цей, напевно, дуже давній. Ясно видно переплетіння цих значень на прикладі лат. *pōculum* < **pot-*. Ця обставина дозволяє реабілітувати етимологію слов. **potъ*, запропоновану О. Відеманом ще в 1903 р. Як відомо, він порівнював псл. **potъ* з гр. πόταμος 'річка', Ποσειδῶν, які сягають і.-є. **pet-* : **pot-* 'бути мокрим, текти'[288]. А. Вальде, слідом за іншими дослідниками, заперечував це значення і.-є. **pet-*: **pot-*, наводячи при цьому континуанти лише для **pet-*; гр. ποταμός 'річка' семантично пов'язував з поняттям 'водоспад'[289]. Існує ще думка, що першопочатково словом ποταμός позначалися лише гірські ріки[290], проте цю думку не можна вважати доведеною. При всьому цьому на захист версії О. Відемана стає все ж семантична стрункість наведеного ним лексичного ряду, який доповнюється тепер ще слов'янським мате-

[288] *Wiedemann O.* Etymologien // Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. – Göttingen, 1903. – Bd XXVII. – S. 256.

[289] *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / Hrsg. und bearb. von J. Pokorny. – Berlin und Leipzig, 1927. – Bd II. – S. 19.

[290] *Frisk H.* Griechisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1966. – Lief. 17. – S. 585.

ріалом. Тут слід вказати також на вразливість саме семантичної мотивації у визнаній зараз етимології слов. **potъ* < і.-є. **pek-tos* 'пекти'[291], яка, тимчасом, переконлива щодо структури реконструйованих утворень. Відомо, що піт не обов'язково гарячий і зовсім не асоціюється з чимось гарячим; піт — це перед усім волога, пор., зокрема, пояснення В. Даля — 'випарина, волога, яка виходить з живого тіла і осідає краплями на шкіру' (Даль 3, 356), українські фразеологізми *вижимати піт*, *кривавий піт* та ін. У цьому ж семантичному ряду основ стоїть гідронім *Ślęza* (л. Одеру), який Т. Лер-Сплавинський тлумачить, як відомо, від і.-є. **sleng-* 'мокнути'[292].

Після того, як намічено імовірний зв'язок назви ріки *Почайна* з і.-є. коренем **pot-*, можна окреслити доступний для нас східнослов'янський гідронімний контекст: потік *Потець* (п. Апшиці п. Тиси л. Дунаю; с. Ґрушеве Тячівськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 455), р. *Пот* (бас. Півн. Двіни; Вологодська обл. РФ; WRG XXII/9, 770), оз. *Потцо* (поблизу р. Великої неподалік м. Опочки Псковськ. обл. РФ; WRG XXII/9, 775), р. *Потья* (п. Вялки л. Оки п. Волги; кол. Калузька губ.; ВСОРИ 10), р. *Потица* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 46), р. *Почица* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая, 32), р. *Почна* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 90), р. *Поч* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 102)[293].

Весь набір значень репрезентантів і.-є. **pot-* дозволяє припускати існування семантичної та словотвірної кореляції — речовина (продукт, предмет та ін.) і вмістилище для нього (посудина та ін.); у цьому випадку вода (волога) і відповідно природна посудина для неї,

---

[291] Пор.: *Zupitza E.* Wortdeutungen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Hrsg. von A. Kuhn und J. Schmidt. 1899. – Bd 35. – S. 266; *Meillet A.* Études sur l'etymologie et le vocabulaire du vieux slave. – Paris, 1902. – I. – P. 297; *Brugmann K.* Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1906. – Bd II/I. – S. 410, *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – S. 386; *Преображенский А.Г.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – Т. II. – С. 117–118; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – Т. III. – С. 342–343 та ін.

[292] *Lehr-Spławiński T.* Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych // Rocznik Slawistyczny. – 1960. – T. XXI, cz. 1. – S. 11.

[293] М. Фасмер тлумачить північноросійські гідроніми *Поча* (бас. Пінеги), *Почезеро* (поблизу Пудожа), *Почега* (поблизу Вологди) як угро-фінські утворення від гідроосновн з семантикою 'північний олень' (*Vasmer M.* Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde. – Berlin, 1971. – Bd I. – S. 437, 439).

тобто водойма, ≈ 'водопій', якщо зауважити, що на річці це завжди лише певна її ділянка, до певної міри якась замкнена територія. Слід зазначити, що всі давні гідроніми мають напрочуд просту мотивацію гідрооснови. Руйнування внутрішньої форми гідрооснови, як правило, відбувається за рахунок лексичних втрат і появи спорадичних зв'язків із живою апелятивною лексикою. Якщо вдається правильно встановити лексичні відповідники, то в результаті виникає доволі чітка семантична побудова, яка підтверджує загальне правило про те, що всі давні назви річок так чи інакше пов'язані з поняттям 'вода, волога' і вже лише як пізніші утворення пов'язуються з номінацією гідрооб'єктів за вторинними ознаками.

Виникнення засвідчених форм досліджуваного гідроніма — це результат тривалої еволюції. Очевидно сучасна форма гідроніма *Почайна* акумулювала в собі гідронімні словотворчі процеси принаймні трьох періодів, які мають етнолінгвістичну та хронологічну відмінність. Первісною можна вважати форму **Pota* на підставі фіксації варіанту *Пота* гідроніма *Поть* < **Пьть* в бас. Росі (СГУ 442) та свідоцтв про стародавню відому індоєвропейську двоскладову форму гідронімів на *-а* як-от *Lupa*, *Rura* та ін.[294] Семантично гідрооснова гідроніма **Pota* могла співвідноситися зі значенням 'волога, вода'. Чи існував безафіксний або ускладнений *-а* (**pota*) апелятив від і.-є. основи **pot-* зі значенням 'вода, волога', сказати складно. Словотворча структура досліджуваного гідроніма *Почайна* підказує його реальну первісну форму **Pot-jajь* (найдавніша форма гідроніма *Почай* і *Пучай* засвідчена в одному зі списків літопису і в фольклорі). Імовірно і.-є. **pot-* у слов'ян було реалізовано і на апелятивному рівні в суфіксальній формі **pot-jajь* 'щось, що містить воду; вмістилище води; водойма', яка пізніше, можливо, стала співвідноситися зі значенням 'русло' (вище згадувалося особове ім'я **Почай*, яке є омонімом до розглядуваних тут слів). Проте незрозумілим залишається суф. **-jajь*, до якого важко підібрати аналоги в апелятивній лексиці, що не дозволяє отримати однозначну відповідь стосовно походження назви ріки *Почайна*. Форма з суф. *-на* (*Почай-на*) вже вторинне ад'єктивне утворення[295] зі всіма східнослов'янськими ознаками. *По-*

---

[294] Див.: *Krahe H.* Unsere ältesten Flussnamen. – Wiesbaden. 1964. – S. 99.

[295] Пор.: *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 145.

чайна виникла, очевидно, під дією семантики гідрооснови **pot-jajь*, пізніше сформувалася як результат інноваційних процесів, викликаних втратою її внутрішньої форми (апелятив **pot-jajь* слов'янськими мовами не засвідчено). Тут можна припускати активізацію семантичного потенціалу гідрооснови, переосмисленого під дією язичницьких уявлень, пов'язаних з конкретним його явищем. Мабуть, назва в певний період була тісно пов'язана з номенклатурним словом 'ріка' і сприймалася як 'водопійна ріка' (пор. згадуване вище лат. *pōculum*, одне зі значень якого було 'водопій'), що відповідало як її господарському значенню, так і глибокій язичницькій традиції.

Запропонована етимологічна версія дозволяє звернути увагу на зв'язок історії гідроніма *Почайна* з давнішою міфологічною традицією східних слов'ян і, зокрема, скотарським богом Волосом, який безпосередньо контактує в Києві з річкою *Почайною* та пасовиськом на її берегах. Взагалі характерна атрибутація цього бога — місцезнаходження біля річки[296], яка через це також ставала складовою частиною культу. Тому можна припустити, що ріка *Почайна*, пов'язана з богом Волосом, могла бути також священною. Цікавою подробицею є епізод у билині "Добриня та Змій", в якій мати забороняє Добрині купатися в *Пучай-реке* (її ідентифікують з рікою *Почайною* в Києві), бо йому там загрожує небезпека[297]. Коментуючи цей уривок билини, спеціалісти зазвичай акцентують увагу на типовій фольклорній функції змія-господаря водної стихії[298]. Між тим можливі, мабуть, й інші пояснення. Так, М.В. Шарлемань намагався пов'язати це місце билини з конкретною історією Києва. Він припускав, що *Почайна* в племінний та ранньовеликокняжий період була прикордонною рікою, її лівий берег належав уже древлянам; на його думку, в билині зображено характерний для того часу двобій киянина (Добрині) з гореничанином (Змієм Гориничем, жителем Гореничів). Сюди ж він залучав літописну звістку про вбивство у 975 р. на березі *Почайни* сина київського воєводи Свинельда — Люта[299]. Таке пояснення не позбавлене, як здається, підстав. Утім, у билині, напевно, знайшли відоб-

---

[296] Див.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М., 1965. – С. 27.

[297] Онежские былины, записанные А.Ф. Гильфердингом. – М.; Л., 1950. – Т. II. – С. 55.

[298] Див., наприклад: *Путилов Б.Н.* Русский и южнославянский героический эпос. – М., 1971. – С. 39.

[299] *Шарлемань Н.В.* К вопросу о топонимике р. Почайны. – С. 7.

раження поняття, пов'язані з міфологічною традицією. Очевидно, в билині мати не велить Добрині купатися в *Почайні* (в одному із записів тої ж билини "Добриня та Змій" вже дівчата "беломойницы и портомойницы" не радять Добрині купатися в *Пучай-реке*, нібито застерігаючи його від Змія) з тієї ж причини, що ця річка була священною, вона належала Волосу (за пізнішими давньоруськими джерелами це покровитель худоби; раніше він виступав і в інших іпостасях), богу, який, за свідченням твору кінця XVIII ст. (заснованому на більш давніх творах)[300], "страхи мнози твори"[301], тобто може карати непокірних.

На берегах *Почайни* відбувалися якісь ритуали, очевидно, жертвоприношення[302], ця річка (можливо, лише її середня частина) була доступна лише худобі. Все це знайшло відображення в дуже давньому, до речі збереженому досі, народному повір'ї, за яким у воді (річці чи її частині), призначеній для напування худоби, людині купатися не слід. Джерелом цих більш пізніх гігієнічних традицій було, вочевидь, язичництво. Ці дані відповідають запропонованому вище тлумаченню гідрооснови **počajьna* як 'водопійна', пор. наведену вище форму *Почайная*. На прикладі гідроніма *Почайна* прослідковується безпосередній зв'язок семантичної структури топооснов з давніши-ми релігійно-міфологічними уявленнями. На важливість і плідність розкриття таких зв'язків для історії слов'ян звернено особливо пильну увагу дослідників[303].

Оскільки викладене тлумачення назви річки *Почайна* не претендує на остаточність, видається доцільним повернутися до можливого морфологічного членування гідроніма *По-чай-на* і припустити його генетичний зв'язок зі слов. **pokojь*: **počiti*, укр. *спокій* 'спокій', *спочивати* 'відпочивати, покоїтися, спочивати', *коїти* 'творити, вироб-

---

[300] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* К реконструкции образа *Велеса/Волоса* как противника громовержца (на основании вторичных источников) // Тезисы докладов IV Летней школы по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1970. – С. 48.

[301] Сказание о построении града Ярославля // Краеведческие записки. – Ярославль, 1960. – Вып. 4. – С. 90.

[302] Детальніше ритуальний бік культу Волоса показано в "Сказании о построении града Ярославля".

[303] Пор.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография. – М., 1976. – С. 109.

ляти, витворяти, пустувати', рос. *покой*, болг. *покой* 'спокій', пол. *pokój* 'мир; тиша; кімната', серб. *покој* 'спокій, заспокоєння, упокоєння', н.-луж. *pokoj* 'спокій, тиша, відпочинок, мир', д.-руськ. *чаяти* 'чекати, сподіватися' та ін. при аблауті *о* : *е* : *ē* (пор. д.-руськ. *косити* : *чесати* : *часъ*). Семантичне тлумачення гідрооснови при цьому може бути 'тиха, з повільною течією', пор. р. *Покійня* (л. Копичівки л. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; Ємильчинськ. р-н Житомирськ. обл.; СГУ 434), р. *Покой* (л. Остра л. Сожа л. Дніпра; Машт. Дн. 117), р. *Покой* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 26). За умови прийняття такого пояснення мотивація найменування може відновлюватися, з одного боку, як констатація фізичних властивостей річки, з іншого, знову пов'язуючи цю річку з культом Волоса, її назва, виражена в магії слова, могла бути і побажанням (вона повинна бути спокійною). Можливо, до певної міри гідронім виник і як контраст з бурхливим, повноводним Дніпром, що протікає зовсім поряд. Близька до цього міркування думка О.М. Трубачова, який пов'язував цю назву із слов'ян. **čajati* 'чекати', але коментував це у зв'язку з повідомленням літопису про відповідь княгині Ольги візантійським царським послам про можливість для них очікування прийому в Почайні (в лодіях), як вона свого часу чекала прийому в затоці під Цареградом[304]. Проте заселення київського Подолу відбулося набагато раніше, й сумнівно, щоб ця річка до цього часу лишалася без назви. Водночас, на Балканах відомі річки *Mesečaj* (п. Топлиці; Dickenmann II, 38), *Očajno* (Хорватія; Dickenmann II, 55), останню автор виводить від назви рослини *očaj*, а також ойконіми *Dragočaj* (Боснія і Герцеговина; Im. m. 147), *Dragočajna* (Словенія; Im. m. 147).

Запропонована етимологія гідроніма *Почайна*, а також тлумачення таких київських гідронімів, як *Либідь*[305] і *Сѣтомлѧ*[306], дозволяє встановити в київському регіоні гідронімію, яка сягає ранньої праслов'янської мови. У зв'язку з тим, що існування праслов'янської відносять зараз до III–II тис. до н. е., деякі гідроніми Києва поглиблюють

---

[304] *Трубачев О.Н.* Заметки по славянской ономастике // Onomastica Jugoslavica. – 1982. – Vol. 9. – С. 162.

[305] *Желєзняк И.М.* Репрезентанты и.-е. **lĭ(b)-* в украинской апеллятивной и гидронимной лексике // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1981. – М., 1983. – С. 84–101.

[306] *Желєзняк І.М.* Похождення давньоруського гідроніма *Сѣтомлѧ* // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 24–29.

свою історію. Той факт, що ці назви збережені часом (особливо слід звернути увагу на дописемний період) і відомі нам через дві-три тисячі років, свідчить насамперед про безперервність населення в цьому місці. Якби тут у цей період існувало лише спорадичне населення і не передавало б з покоління в покоління всю свою культурну спадщину, в тому числі й географічні назви, ми б сьогодні не мали про них уявлення, як про ті назви річок і населених пунктів, які існували на півдні України, де кілька разів проходила зміна етносів, причому кожного разу шляхом повного (чи майже повного) витіснення попереднього і часто з тимчасовим, але, напевно, тривалим повним обезлюдненням регіону.

Пунище. До урочища (потім хутора) *Берківці* зі сходу безпосередньо примикає ур. *Пунище*, місцезнаходження якого В.Б. Антонович визначає так: «По правую сторону Сырца от его начала до ручья Борок лежала земля Пунища, принадлежащая Кирилловскому монастырю» (КА). Цей топонім відомий з писемних пам'яток — 1539 р., ур. *Пунисче* («отець архимандрытъ въ ниву Кирилскую и въ сеножати на Пунисчахъ уступуется»), нива *Лунисчьская* («подле нивы Пунисчъское»), сеножати *Пунищские* (АЮЗР I/6, 27–28), 1602 р., сіножать *Punisczа* (ИТК 55), 1715 р., грунти та сіножаті *Пунійские* (ИТК 152). У Білорусі І.Я. Яшкін наводить у трьох населених пунктах назви урочищ *Пунище*[307], а В.А. Жучкевич у трьох районах ойконім *Пунище* пояснює від назви сільськогосподарської будівлі *пуня*[308]. Назву *Пунище* можна пов'язувати з укр. діал. *пу́ня* '1. невеликий сарайчик для снопів, полови і т.ін.; 2. клуня з плетеними лозовими стінами' (Лисенко 179), а також блр. *пу́нішча* 'місце, на якому стояла пуня (хлів); велика пуня' (Яшкін 158), рос. діал. *пуня* 'сарай, сінник' (СРГП 266).

Радосынь, ур., на лівому березі Дніпра, навпроти давнього Києва; М. Барсов вважав, що це річка[309], В.І. Гошкевич припускав цю назву первісною пізнішої р. *Радуні*[310]. Назва відома з літопису: 1111 р. "тꙋ бо бѣше Володимерь в Радосыни" (ПСРЛ II, 268), "въ Радосы-

---

[307] *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы. – Мінск, 1971. – С. 158.

[308] *Жучкевич В.А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974. – С. 313.

[309] Очерки русской исторической географии: География Начальной (Нестеровой) летописи / Исслед. А.П. Барсова. – Варшава. 1874. – С. 22.

[310] *Гошкевич В.И.* Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городец под Киевом. – К., 1890. – С. 22.

ни" (ПСРЛ VII, 22), 1146 р. "**совокупи Всеволодъ братью свою. на Радосыни. и сложи путь с Бориша дѣи на Володимера**" (ПСРЛ I, 312–313); пор. також: 1766 р. оз. *Радосинь* біля с. Погреби суч. Броварського р-ну Київської обл. (РОКП), 1918 р. оз. *Радусень* (Київ з передмістями. К., 1918).

За походженням це посесив на **-j(ь)* від антропоніма **Радосынъ*; пор.: (1666 р.) Олешка *Радисиня*; смт. Сосниця Чернігівськ. обл.; ПК 410); серб. *Радосинь* (кін. XIII – поч. XIV ст.; Miklosich MS 60), *Радосинь* (ОКІУМ), с. *Radosin* (Сербія; Im. m. 365), болг. *Радоси́нка* (ж. р.), *Радоси́нович* (Илчев 417)[311].

Серховиця. Лише один раз і тільки в Іпатіївському списку літопису під 1171 роком зустрічається мікротопонім околиць стародавнього Києва *Серховиця* ("**и стоташа ѣ дѣи оу города и снидоша всихъ кіязи дружина Серховцею и ринушас к ним доловъ оу задъ Мьстиславу начаше стрѣлати**" (ПСРЛ II, 544). Виходячи з даних тексту літопису, *Серховця* — це один з ярів (очевидно, з прилеглою до нього територією, що складає ціле урочище), які у великій кількості спускаються на плоску частину Києва, прилеглу безпосередньо до Дніпра. М.І. Петров ототожнював *Серховицю* із сучасною *Юрковицею*, або *Юрківською вулицею*[312]. П.П. Толочко уточнює, що *Серховиця* з'єднувала Лису гору (на його думку, історичну *Хоревицю*) з Подолом і тепер відповідає сучасній вулиці *Верхня Юрковиця*[313]. Місце, куди спустилося об'єднане військо давньоруських князів, знаходилося за подільським укріпленням (столпієм), що проходило приблизно за р. Глибочицею, яка тоді впадала з правого боку в Почайну (пізніше вона стала правою притокою Дніпра; тепер цієї річки не існує). Відомо, що «нагірна площа, зайнята верхньої Юрковицею, розділена з боку Кирилівської вулиці кількома ярами дуже давнього походження, утвореними стоком атмосферних і підґрунтових вод; на плані цей край площі має вигляд кількох мисів, що вдаються в долину Дніпра»[314]. Майже всі природні спуски з київських гір до Подолу — це

---

[311] Про походження антропоніма *Радосинъ* див.: Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 65–69.

[312] *Петров Н.И.* Историко-топографическое описание древнего Киева. – К., 1897. – С. 44.

[313] Він пропонує й пояснення топоніма *Серховица* як "Се Хоревица" (*Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1976. – С. 38).

[314] Киевская старина. – 1899. – Т. LXV (июнь). – С. 168.

розмиті струмками і невеликими річками яри, конфігурація яких, очевидно, до певної міри змінилася за майже тисячу років, що відділяють нас від літописної фіксації мікротопоніма *Серховиця*.

Одиничність назви в давньоруських писемних пам'ятках завжди залишає місце для сумнівів щодо правильності написання. Тим паче в нашому випадку, оскільки пізніше найменування цього урочища *Юрковиця* дозволяє припускати графічну близькість. І.П. Новицький[315] і ототожнював назви *Серховиця* та *Юрковиця* (зафіксовано в такій формі, за нашими даними, не раніше XV ст. як назва річки і в 1816 р. як назва урочища, але заселене воно було вже з XVII ст.)[316]. У цій же місцевості документи згадують *Юрковъ ставокъ* (1539 р.; АЮЗР I/6, 29) або *Юрковъ прудокъ* (1699 р.; Щербина 29), *Юрковиця* і *Юрків ставок* слід вважати тотожними територіями і варіантами тої самої назви. Що стосується *Серховиці*, то незважаючи на дуже близьку, можна навіть вважати спільну локалізацію, впевнено ідентифікувати її з *Юрковицею* і, отже, існування топоніма *Серховиця* слід вважати помилкою переписувача (у цьому випадку назва *Серховиця* було б топонімічною фікцією) необгрунтовано. Тому ми зобов'язані приймати назву *Серховиця* у формі, засвідченій текстом літопису.

Як показує матеріал, яким ми володіємо, топооснова назви *Серховиця* мало продуктивна на слов'янських теренах. В Україні, топонімія якої нам краще відома, зафіксовано лише с. *Сереховичі* (Старовижівськ. р-ну Волинськ. обл.; 1502 р.)[317], маєток *Серховъ* (суч. с. Серхів Маневицьк. р-ну Волинськ. обл.; 1551 р.; АЮЗР VIII/3, 25), с. *Serchow* (колишній Кременецьк. повіт; Źr. dz. XIX; 30), сюди ж можна віднести і р. *Шерехів* (пр. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; с. Моквин Костопільськ. р-ну Рівненськ. обл.; СГУ 620). У Білорусі відомо лише поле *Серхаво* (Мінська обл.; МБ 220). Зафіксовані окремі назви в Польщі — с. *Sercha* (Згожелицький пов.; SG X, 437), у Чехії — с. *Srch* (на північ від м. Пардубиц; 1436 р.; Profous IV, 453),

---

[315] *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 917.

[316] *Закревский Н.* Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г. К., 1868, план третій; В губернском городе Киеве. План Плоской части. 1816 г. Рукопис // НБУВ, Відділ картографії, шифр 22262; *Захарченко М.М.* Киев теперь и прежде. – К., 1888. – С. 68.

[317] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. We Lwowie, 1887. – T. I. – S. 148.

ойконіми *Srhinje* — в Боснії та Герцеговині; Im. m. 405), *Srh* (R.-I. 428), оронім *Серха* (на південний схід від Штіпа в Македонії; Mladenov 49). А. Профоус і Я. Свобода чеський ойконім *Srch* пояснюють як похідне від особового імені і наводять записаний у 1391 р. антропонім *Marssonis Srch* (Profous IV, 153), між іншим, тут можна бачити і зворотний зв'язок. Для деяких українських ойконімів швидше можливо припускати відантропонімне походження, проте східнослов'янською антропонімією ця теза не підтверджується.

Як було зазначено, імовірнішим слід вважати, що *Серховиця* — це урочище, що складається з яру і струмка, який протікає по його дну. Це має принципове значення для спроби етимологізування назви і відновлення первинної залежності двох однойменних назв. Слід зауважити, що зазвичай слов'янські гідроніми, в складі яких є корінь **ser-*, зводяться до і.-є. **ser-*'текти, струменіти' (Walde II, 497) (що й відповідає семантичній типології гідрооснов) і пояснюються в межах конкретних індоєвропейських мов залежно від їхньої хронології, мовного оточення та інших особливостей гідроніма[318]. В Україні є кілька назв річок, які можна пов'язувати з вищезгаданим коренем — р. *Серéт* (л. Дністра; Тернопільська обл.; СГУ 498), р. *Серетéль* (п. Малого Серету п. Серету л. Дунаю; Чернівецька обл.; СГУ 499), *Серилівка* (п. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; с. Розтоки Путильськ. р-ну Чернівецьк. обл.; СГУ 499), р. *Серúтул* (с. Білі Ослави Надвірнянськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; СГУ 499), р. *Сертéя* (л. Уборті п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ 499) та ін. Як відомо, *Серéт* тлумачать як фракійську назву, яка близька до ареалу іллірійських гідронімів, генетично близьких[319]. О.І. Соболевський взагалі всі слов'янські гідроніми, в складі яких є поєднання *-rx-*, співвідносить з санскр. *sar* 'річка, озеро' і гідронімами Індії *Sarayū*, *Sarasvatī*[320]. Б. Симеонов, усупереч С. Младенову, стверджує, що гідронім *Серава* (Болгарія) виник семантичним шляхом від апелятива *серава* < *сер*[321].

---

[318] *Rospond S.* Baza onomastyczna pie. **ser-//*sor-//*sŗ-//*sre-* (*Sarmaci* i *Serbowie*) // Lingua Posnaniensis. – 1965. X. – S. 15–29; *Duridanov I.* Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. – Wien, 1975. – S. 87.

[319] *Трубачев О.Я.* Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 219.

[320] *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды (окончание) // ИОРЯС. – 1924. – Т. 27. – С. 276.

[321] *Симеонов Б.* Топонимията и историята на българския език // Изв. на Ин-та за български език. – 1962. – Кн. VIII. – С. 169.

Словотвірна характеристика мікротопоніма *Серховиця* вводить його в гідронімний деривативний тип (пор. назви річок в Україні *Баговиця, Торговиця, Бобровиця, Бодовиця* та ін.). Однак слід зазначити, що жоден з українських гідронімів на **ser-* не має ускладнення в корені *-х-*. Якщо назву *Серховиця* також розглядати як гідронім, то він повинен входити і за семантичними ознаками гідрооснови в зазначений ряд українських назв річок. Більшість дослідників вважає, що топоніми семантики не мають, однак для правильної етимології назви необхідно розібратися і в семантиці його топооснови. Синонімічний ряд і взагалі вся лексика, що відноситься до того ж кола уявлень, — необхідний об'єкт вивчення для встановлення семантичної історії слова[322]. При цьому відновлюються всі семантичні зв'язки близькоспоріднених апелятивів і, як зазначає Е. Бенвеніст, описуються вживання слова, оскільки семантичні категорії «важко піддаються об'єктивації та особливо формалізації, включені в екстралінгвістичну "субстанцію", вимагають насамперед опису вживань, які тільки й дозволяють визначити дане значення»[323].

А. Вальде розглядає індоєвропейський полісемантичний корінь **ser-* з п'ятьма основними значеннями: 1. 'текти, струменіти'; 2. 'захищати, охороняти'; 3. 'червоний, рудуватий'; 4. 'плести, зв'язувати, ставити в ряд'; 5. 'серп, гак'[324]. Усі ці значення наче зовсім не пов'язані між собою, проте їхні семантичні зв'язки в певному контексті може показати лише спеціальне дослідження. І тут, мабуть, той випадок, коли «оцінка семасіологічних відносин дозволяє вирішити, чи маємо ми справу з випадковою близькістю або генетичною близькістю, етимологічною спорідненістю»[325]. Семантична структура індоєвропейського кореня **ser-*відбилася, мабуть, не в повному обсязі як у праслов'янській, так і в окремих слов'янських мовах. Проте генетичні зв'язки і.-є. **ser-* зі слов'янською лексикою, яка, очевидно, безпосередньо може порівнюватися з досліджуваним топонімом, представлені досить широко. Причому тут особливо слід звернути увагу на ті слова, в яких корінь **ser-* ускладнений *-х-*, як в мікрото-

---

[322] См.: *Покровский М.М.* Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С. 75.

[323] *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 346.

[324] *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. – Berlin und Leipzig, 1927. – Bd II. – S. 497–505.

[325] *Трубачев О.Н.* "Молчать" и "таять". О необходимости семасиологического словаря нового типа // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 100.

понімі *Серховиця*. Давньоруська мова має кілька лексем, які свідчать про досить багаті лексико-семантичні групи слів з коренем **ser-* (і його варіантами) – д.-руськ. *серехъкыи* 'шорсткий, нерівний', *сърхъкыи, серхъкыи, срьхъкыи* 'шорсткий, суровий', *сърхъльство, срьхльство* 'жорстокість, грубість', *сьрша, сьршенъ* 'шершень', *серенъ* 'мерзлий сніг' (Срезневский III, 340, 884, 885, 339) та ін. Цікаво відзначити, що Ф. Міклошич перекладає старослов'янське *срьхъкъ* грецьким та латинським словами, які мають безліч значень, пор. гр. τραχύς 'шорсткий, шершавий, колючий, гострий, жорсткий, уривчастий, скелястий, кам'янистий, нерівний, патлатий, зарослий шерстю, грубий, бурхливий (про річку)' (Дворецкий ДГРС II, 1640–1641) та ін. і лат. *aspĕr* 'шорсткий, нерівний, горбистий, жорсткий, колючий, дикий, лютий, важкий, скрутний, небезпечний' (Петрученко 55) та ін. Які саме значення цих слів мав на увазі Ф. Міклошич, сказати важко, оскільки деякі з них досить близькі (синоніми). Можна припустити, що це були перші (очевидно, поширеніші) значення 'шорсткий, нерівний'[326], які й засвідчені пізніше давньоруським словником І.І. Срезневського.

Українська мова, продовжуючи основні тенденції давньоруської мови в розвитку наведеної групи слів, демонструє нові лексеми зі значенням, яке явно представляє загальний напрям у розвитку семантики цієї лексичної групи — *шерехáтий, шерхкúй* 'шорсткий'; *шерсткий* 'жорсткий, шорсткий', *шерхнути* 'покриватися кригою', *шéрех, шéрешенъ, шéрешінь* 'дрібна крига на річці' (Грінченко 4, 492–493), *ширех* 'дуже тонка льодова кірка', *шерéш* 'крига', *шéрженъ* 'іній' (Желеховский II, 1087), укр. діал. *зашéрхла водá* 'тонка крига на поверхні води' (Ніковський 118), укр. *сéрен* 'ожеледь' (Пискунов 235), *сéрен, сéренъ, шерéн, шереньъ* 'іній; ожеледь; дрейфуючий лід' (Желеховский II, 861, 1087), *серéн* 'замерзлий твердий сніг' (Грінченко 4, 115). Російські діалекти також своєрідно розвивають основну лексему — рос. діал. (череповецьк.) *серхнутъ*, 'дерев'яніти, втратити чутливість в якій-небудь частині тіла' (Герасимов 81), (псковськ.) *серпнет* '(про воду) холодно, морозити; коли вона покривається тонкою кригою, кажуть, що вона серпне' (Маштаков 100), рос. *серен, серень* 'снігова кірка, яка проламується, голощік на снігу; відлига, від якої сніг став крупкуватий, скрипучий і потім ще й покрився кіркою на

[326] *Miklosich F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. – Vindobonae, 1862–1865. – S. 877.

морозі' (Даль 4, 178), зах. рос. і блр. *серен* 'сніговий покрив, гололід; іній, сніжна кірка після відлиги, твердий зимовий покрив, по якому зручно ходити на лижах' (Мурзаевы 202).

У близькому, але дещо іншому, напрямку йшов розвиток семантичних характеристик у південнослов'янських мовах, що можна звести ще до діалектних особливостей праслов'янської мови. П. Лавровський подає серб. *срх* 'край, кут, вістря, жах' (Лавровский 662), новіші словники сербохорватської мови ці значення слова *срх* не фіксують, пор. схв. *sr̂h* 'тремтіння, озноб' (SHPR II, 876), *cr̂x* 'l. тремтіння, яке охоплює людину від холоду, страху або приємного чи неприємного збудження; мурашки; 2. а) ледь помітний прояв чого-небудь, легкий подих, подув вітру; б) ледь помітне хвилювання морської поверхні', *срхнути* 'легко хитати, турбувати' (РСХКJ V, 979), *sršiti* 'куйовдити волосся' (Machek 468). У слвн. *srh* 'тремтіння; srh gre po méni — у мене по тілу мурашки пішли (= шкіра зробилася шорсткою)', *srhovina* 'щось шорстке' (Хостник 287), *sŕhek* 'шорсткий, розтріпаний, наїжений, скуйовджений' (Tomšič 599), *sren* 'снігова кора' (Janežič 202), *sršati* 'наїжитися, розпатлатися' (Machek 468). Західнослов'янські мови також фіксують подібність і відмінність у словотвірних і семантичних структурах лексем, які сягають і.-є. **ser-*, пор. д.-чеськ. *sršatý* 'лютість' (Machek 468), чеськ. *srch* 'шершень' (Jungmann IV, 267), *srchký* 'твердий, терпкий, крихкий, сипкий' (Machek 468), 'шерсткий, розтрісканий' (SSJČ IV/29, 503), *sříň* 'купа льоду' (Rank II, 42), слвц. *srchký* 'неродючий', *oršňaveť* 'зхуднути', *sršatý* 'злий' (Machek 468), пол. *nasierszały* 'наїжачений' (Machek 468), *śrzon* 'ожеледиця, іній' (Linde V, 422).

Позначення вовни в слов'янських мовах генетично пов'язане з досліджуваної групою лексики (наприклад, д.-руськ. *сьрстъ, сьрьстъ, серстъ, серестъ* 'шерсть, шерстяна тканина'Срезневский III, 884 та ін.), проте ближче всього до структури нашого топоніма пол. *sierchl* 'шерсть' (фіксація 1500 р.; SSP VIII / 3 (50), 191 і пізніше; Linde V, 262; Karłowicz VI, 100), яке зберегло праслов'янське *-*x*-. Той факт, що вже в пізній праслов'янській була спільна для всіх діалектів лексема з похідним значенням, свідчить про глибоку історію всієї лексичної групи.

Зазначимо, що словотвірний тип з *-*x*- ускладненням кореня **ser-* засвідчено в усіх групах слов'янських мов, що може характеризувати явище загалом як праслов'янське. Слід підкреслити, що слов'янські

утворення від одного кореня з *-х-*, *-n-* і *-р-* ускладненням становлять єдину словотвірну систему, пор., наприклад, укр. *терти* ‘терти, молоти; потирати, втоптувати, згладжувати’, *терх* ‘в’юк на верховому коні’, *терен* ‘росл. Prunus spinosa L., терен’, *терпіти* ‘терпіти, зносити’ (Грінченко 4, 258, 256, 257) та ін.

Гніздо слів від і.-є. **ser-* у слов’янських мовах має розгалужену семантику, кожне значення слова може мати ще свої відгалуження. За спостереженнями Р.М. Козлової, псл. **ser-х-* недостатньо відбито в апелятивній лексиці слов’янських мов, багатший матеріал зберігається в онімній. Дослідниця подає в основному слов’янський гідронімікон, а також без додаткових коментарів невелику кількість антропонімів[327]. Проте, залучаючи матеріал більшості слов’янських мов, можна констатувати, що виразно споріднені форми відрізняються одна від одної своєрідними різновидами значення. Відомо, що слова однієї генетичної групи завжди знаходяться в певних семантичних відношеннях, чим визначається усіляка семантична структура. Крім того, значний інтерес становить діахронічна динаміка значень, виражених досліджуваною лексикою. Для слов’янскої лексики, яка сягає і.-є. **ser-*, основним є, вочевидь, значення ‘шорсткий, нерівний’ (д.-руськ. *серхъкыи*, укр. *шерехáтий*, чеськ. *srchký*), об’єднаних в окрему семему, втілену в географічних термінах і словах, близьких до них (укр. *сéрен*, *шéрех*, *шерхнути*, укр. діал. *зашéрхла вода*; рос. діал. *серен*, *серпнуть*), головна ідея нерівності проходить через значення всіх слів, які вважаються вже вторинними. Близьке, очевидно, значення ‘вістря, кут, край’ (серб. *срх*) та ‘грубий, жорсткий, твердий’ (укр. *шерсткий*, чеськ. діал. *srchký*, *srchly*, *šršlavý*), а також ‘розпатланий (розпатлатися), розсипчастий’ (слвн. *sŕhek*, *sršati*, чеськ. діал. *srchký*). Цей тип значень можна вважати центральним і таким, що сягає безперечно праслов’янського періоду. Окремо стоять слова, пов’язані з поняттям *шерсть* у значенні ‘настовбурчитися’ і як похідне ‘злий, лютий, жорстокий’ (слвн. *sŕšati*, чеськ. діал. *naršit se*, *srchňaty*, в.-луж. *seršć*, *seršćowe* та д.-руськ. *серхъкъ*, д.-чеськ. *sršatý*, слвц. *sršatý*), а також ‘жах’ (серб. *срх*). Цілісну групу складають також слова, об’єднані єдиною чи близькими семами: ‘терпкий’ (чеськ. діал. морав. *srchký*), ‘нежирний’ (чеськ. діал. *srchký*), ‘схуднути’ (слвц.

---

[327] *Козлова Р.М.* Славянская гидронимия. Праславянский фонд. – Минск, 2006. – Т. IV. – С. 133.

oršňaveť), 'неврожайний' (слвц. *srchký*); тут можна припускати і метафоричне значення; проте слід застерегти, що метафоричне вживання слова часто буває гаданим. Генетично споріднені слова, далекі за своїм значенням, як правило, мають спільне джерело, вже втрачене мовою, відновлення якого потребує спеціального дослідження[328]. Слов'янські апелятиви дають розгалужену мережу значень, деякі з них далеко відійшли від своєї семантичної основи. Значення споріднених слів, які здаються несумісними, можуть виявитися одним із варіантів значення, не кажучи вже про семантичну субституцію, тобто про заміну форм з вторинною функцією формами з тою самою первинною функцією. Вірогідно, в нашому випадку основна слов'янська сема кореня **ser-* 'нерівний, шерехатий' (очевидно, тут могло бути і значення з вищим ступенем ознаки, типу 'гострий з виступами' і под.) — результат складних семантичних перетворень у прото- і праслов'янській мові і.-є. **ser-* 'серп, гачок' (Walde II, 500), що постає як протиставлення варіантів значення, їхня нейтралізація, семантизація одного з варіантів, тобто перетворення його в семему (самостійне значення).

На основі сказаного вище можна припустити зв'язок мікротопоніма *Серховица* з розглянутою лексикою слов'янських мов. Ускладненість кореня **ser-* консонантом *-х-* у мікротопонімі *Серховица* свідчить на користь безпосереднього (скоріше вторинного) зв'язку з д.-руськ. *серхъкыи*, проте слід визнати його не абсолютним. Як правило, топоніми, утворені від прикметників на *-ъкъ, зберігають цей суфікс. Тому тут можна припустити прямий зв'язок топоніма *Серховица* з реконструйованим словом **серховица*, можливо, також зі значенням 'нерівна, уривчаста місцевість' чи близьким. Тоді реконструйоване слово входить до словотвірного ряду таких слів, як укр. *кошовиця* 'мокра заболочена низина', *мáковиця* 'вершина гори'[329] і т. п. З'ясувавши, що мікротопонім *Серховица* походить від давньоруського слова, яке означає щось нерівне (можливо, дорогу, спуск) у значенні якості поверхні (пор. 'шереткий'), можна порівняти його і зі значенням 'незручний' (пор. такі значення грецького і латинсько-

---

[328] Ср.: *Откупщиков Ю.В.* Из истории индоевропейского словообразования. – Л., 1967. – С. 204.

[329] *Марусенко Т.А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М., 1968. – С. 233, 236.

го перекладу старослов'янського слова, як 'уривчастий, скелястий, кам'янистий, пагорчастий, складний' та ін.). Можливо, в давньоруській мові існували апелятиви **серхъ* і **серховица*, близькі за значенням до географічної номенклатури. Проміжною формою могла бути **серховье* — збірний іменник. Тут можна ще припустити, що в тексті літопису слово *Серховица* вжито як апелятив, проте довести це важко; з тексту літопису з'ясувати апелятив це чи топонім не можна (згодом, як ми знаємо, ця місцевість мала власне ім'я). Можна зробити висновок, що первинною була, ймовірно, назва яру (спуску, проходу), яка потім вже перейшла на все урочище, а може, і струмок (пор. також ст.-сл. *сръхъкъ* – τραχύς 'бурхливий (про ріку)'. У цьому плані цікавий топонімічний контекст досліджуваної назви, який складають, зокрема, такі київські гідроніми різночасової фіксації, як р. *Глибочиця*, руч. *Западинський*, р. *Курячий Брід*, р. *Пробитець*, у семантиці топооснов яких також можна побачити близьку ідею. Слід вважати, що це був незвичайний шлях, ймовірно, незручний, незвичний, чим і може бути пояснена відсутність згадок про нього в інших зв'язках і документах. Викладені міркування з приводу етимології мікротопоніма *Серховица* можуть свідчити про те, що запис літопису правильний, назва за всіма параметрами відповідає топонімічній системі східнослов'янських мов.

Наведені на початку статті топоніми слов'янських земель у порівнянні з досліджуваним (*Серховица*) хоча й виявляють генетичні зв'язки, але водночас мають окремі семантичні відмінності топооснов, що безпосередньо пов'язано з мотивацією називання об'єкта. Давні зв'язки походження, які забуваються в комунікації, латентно живуть і періодично маркуються у слововживанні, в різних стилях мовлення[330]. Таким прикладом можуть бути топоніми, утворення яких в часовому відношенні є маркуванням семантичних ознак апелятива. Деякі дослідники повністю заперечують зв'язок семантичної характеристики топооснови з суто географічними особливостями об'єкта. Проте така категоричність зайва. При реконструкції значення топооснови необхідно враховувати і розрізняти значення і позначення (денотат)[331]. Назва географічного об'єкта часто повністю по-

[330] *Трубачев О.Н.* Реконструкция слов и их значений // Вопросы языкознания. – 1980. – № 3. – С. 11.

[331] *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 343.

в'язана з його географічними характеристиками, при цьому, звісно, слід обов'язково враховувати історичні фактори, безпосередньо пов'язані з рівнем цивілізації, психологією людей певної епохи та ін. У полісемантичній основі вибірковість у плані продуктивності на топонімному рівні відбувається, як правило, у бік фізичної характеристики об'єкта. Коли полісемантичне слово досягає рівня топонімної номінації, в ньому підсилюється одна із семантичних ознак. Одна з типологічних ознак семантичної характеристики топоосновів – їх безпосередній зв'язок з географічною номенклатурою і словами, близькими до цієї групи лексики. Ця теза справедлива насамперед для давньої топонімії, в якій ця особливість прослідковується найбільш чітко. Весь проаналізований матеріал показав, що семантика топооснови може безпосередньо залежати від географічної характеристики самого об'єкта.

Сирець. Річка (п. Почайни п. Дніпра), тепер впадає в одне з озер гідро-системи Опечень. Назва відома з початку XVII ст. — 1607 р. "na gruncie *Syreckim*" (Żr. dz. XXI, 117), 1616 р. "na rzecce *Syrcu*" (АЮЗР VII/3(2), 39), 1617 р. "nad rz. *Syrcem*" (Żr. dz. XXI, 593), 1618 р. "земля *Syreczcyzna*" (Żr. dz. XXI, 274), р. *Syrecz* (Żr. dz. XXI, 273), 1624 р. "do dóbr *Syrec*" (Żr. dz. XXI, 380), 1659 р. "отъ *Сирца* рѣчки" (ПКК II, 450), 1672 р. "далъ ... хуторъ ..., на *Сирцѣ* лежащой" (ПКК II, 479), 1693 р. "грунтъ запустѣлій на *Сирцѣ*" (ПКК II, 483), 1767 р. *Сирецъ* (ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 4484, арк. 13) тощо. Назва прозора, пор. укр. *сирець* 'сира земля' (Ніковський 710), рос. *сырец* 'що-небудь сире, необроблене; пряжа' (Даль 4, 376). Досліджуючи всю заплаву річки Сирець, В.І. Вишневський свідчить про проходження особливо однієї частини річки в досить глибокому і мокрому (сирому) яру, що пояснює назву річки.

Сітомля. Гідрографічну характеристику гідроніма *Сѣтомлꙗ*, зафіксованого давньоруським літописом під 1064 р. поблизу Києва, чітко видно з самого тексту: "**ѡвии бѣгающе топꙗху вы Ситолми инѣи же во инѣхь рѣкахъ**" (ПСРЛ II, 139). Проте М. Сементовський пояснював її як назву урочища між гирлом Почайни й Дніпром, де ще в XIX ст. був міський випас худоби, а рибалки сушили свої сіті[332]. М. Закревський ідентифікував цю річку з пізнішою за фіксацією

[332] *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1871. – С. 225.

Юрковицею (її нижньою частиною)[333], а П.Г. Лебединцев відносив Сітомлю навіть в інший приміський район Києва й ототожнював з одним із ставків на Либеді, який у XIX ст. звався *Кадетським* (поблизу суч. Повітрофлотського мосту)[334]. Приблизно в тій же частині міста бачив цю річку й І.П. Новицький[335]. За текстом Іпатіївського літопису річка Сітомля мала бути недалеко від Олегової Могили: "**придє Володимеръ Галичьской къ Олговѣ могылѣ, такоже и Дюрги прнѣха к немѹ ... и тѹ ся цѣловаша не сьсѣдаюче с коний, ѹ Сѣтомля, на болоньи**" (Ип. лет. 280). Тимчасом місцезнаходження Олегової могили й досі лишається спірним, але більшість дослідників локалізує її на горі Щекавиці[336]. Це дозволяє і Сітомлю локалізувати в нижній частині приміського терену, луків, які прилягали з півночі до Поділля, на Оболоні, й припускати, що вона була правою притокою Почайни[337]. У пізніших історичних документах гідронім *Сітомля* на терені Києва не зустрічається[338].

Більшість списків давньоруського літопису нотує гідронім *Сітомля* двічі у зв'язку з подіями середини XI ст., лише Іпатіївський літопис згадує цю річку ще раз під 1150 р. Записи XI ст. у літописах мають деякі різночитання – 1036 р. "**тонѫхѹ въ сѣтомли**" (ПСРЛ I, 151), 1064 р. "**бысъ дѣтищь ввержнъ в Ыстомль**" (ПСРЛ I, 164), 1037 р. "**топѫхѹ вы Ситолми**" (ПСРЛ II, 139), "**быс дѣтище вьвержено вь Сѣтомлє**" (ПСРЛ II, 153), "**выняша из Сѣтомлѣ дѣтищь**" (ПСРЛ XXVII, 131, 317), "**выняша в Киевѣ из Сѣтомля дѣтище**" (ПСРЛ XXVIII, 22, 176; XX 1, вип. 1, 92), "**бысть дѣтище вверженo в Сѣтомль**" (Новг. I, 184), "**ови истопоша Сетомли**" (ПСРЛ XXXIV, 63), "**въверженo бысть дѣтищє вь Сетомль**" (ПСРЛ XXXIV, 66; XXXIII, 36), "**выяша из Стимля**" (ПСРЛ, XXIII, 22), "**ови стопоша в**

---

[333] *Закревский Н.* Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г. – К., 1868. План третий.

[334] *Лебединцев П.Г.* Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. 1. – С. 16.

[335] *Новицкий И.Р.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 790.

[336] Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славено-российского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. – К., 1836. – С. 29; *Сементовский Н.* Зазнач. праця. – С. 226.

[337] *Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 41

[338] Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1981. – С. 546.

Сѣтомли; вверженъ бысть дѣтищъ в Сѣтомлье" (ПСРЛ XXV, 376, 380), "**ини топляхоу в Ситомле; въвѣрженъ в Сѣтомъ**" (ПСРЛ IV/1, вып. 1, 121). Наведений літописний матеріал свідчить про порушення первісної форми гідроніма. Навіть найдавніший, Лаврентіївський, список літопису (1377 р.) демонструє помилкове написання *в Ыстомль* (ПСРЛ I, 164)[339] та нерегулярність парадигми. Як відомо, останнє явище властиве давньоруській мові й було пов'язане з хитаннями граматичного роду. Оскільки розглядуваний гідронім відомий лише в непрямих відмінках, називний відтворюється. В Лаврентіївському списку двічі згадується назва, що нас цікавить; один раз у давальному відмінку від вихідної форми жіночого роду *Сѣтомлѧ* (въ сѣтомли) та в знахідному відмінку від форми чоловічого роду (вверженъ в Ыстомль) (ПСРЛ I, 151, 164). В Іпатіївському літописі (список XV ст.) давальний відмінок утворено від форми *Сѣтомлѧ*, а знахідний уже демонструє зрушення в граматичному роді в бік середнього роду, що можна, очевидно, пояснювати змішуванням відмінкових закінчень: "**быс дѣтище вьвержено вь Сѣтомле**" (ПСРЛ II, 153). За іншими літописними списками того ж XV ст. поновлюється форма *Сѣтомлѧ* (1493 р.; ПСРЛ XXVII, 231), *Сѣтомль* (1495 р.; ПСРЛ XXVII, 317; 1497 р.; ПСРЛ XXVIII, 22), а також одиничний випадок *Сѣтомлье* (*-ие*) (ПСРЛ XXV, 380). Пізніші списки давньоруського літопису в основному повторюють форми *Сѣтомлѧ* і *Сѣтомль*. У кількісному відношенні перевага на боці форми жіночого роду. Тому на основі спостережень парадигми досліджуваної назви слід, певно, відтворити форму називного відмінка *Сѣтомлѧ*. Пізніші дослідники відновлювали назву цієї річки по-різному. Так, М. Сементовський реконструював її як назву урочища *Сетомля* або *Сѣтное*[340], О.І. Соболевський — як *Сѣтомлѧ*[341]. На два варіанти в давньоруських джерелах вказує і П. Арумаа[342]. В сучасних вітчизняних описах давнього Києва найчастіше вживається форма *Сітомль*.

---

[339] Як відомо, чернець Лаврентій переписував літопис з трухлого примірника, внаслідок чого іноді не міг розібрати окремі слова; тому Лаврентіївський список рясніє помилками й пропусками (*Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. – М., 1962. – С. 35).

[340] *Сементовский Н.* Зазнач. праця. – С. 225.

[341] *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды (окончание) // ИОРЯС. – 1924. – Т. 27. – С. 284.

[342] *Arumaa P.* Die ostslavischen Gewässernamen mit *l*-epentheticum // Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag. Wiesbaden, 1956. – S. 52.

Цікаво, що в Новгородській землі, за документом 1434 р., відома назва річки (можливо й урочища, за текстом грамоти не зрозуміло) *Сѣтомлꙗ* (*на Сѣтомлѣ*; Акты 18). Для припущення про перенесення назви відсутні будь-які матеріали. Тотожної назви на інших слов'янських теренах не виявлено. Корінь *Сет-/Сіт-* з іншими суфіксами представлений у східнослов'янських гідронімах р. *Сіткарів* (с. Пасіка Свалявськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 505), р. *Сітна́* (л. Знобівки л. Десни л. Дніпра; с. Ситне Середино-будськ. р-ну Сумськ. обл.; СГУ 505), пот. *Сітни́й* (1. пр. Зеленици п. Бистриці-Надвірнянської п. Бистриці п. Дністра; с. Зелена Надвірнянськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; 2. л. Чорної Тиси п. Тиси л. Дунаю; с. Кваси Рахівськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 505), пот. *Сіто́чний* (л. Ягодичного л. Боржави п. Тиси л. Дунаю; с. Керецьки Свалявськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 505), брід *С'ém'іща* (с. Сирниця Овруцьк. р-ну Житомирськ. обл.; запис 1964 р.; ОКІУМ), р. *Сѣтица* (л. Іловиці п. Габ'ї п. Десни л. Дніпра; Машт. Дн. 178), р. *Сѣтовка* (бас. Дніпра; Горецьк. пов. Могильовськ. губ.; Машт. Дн, 228), бол. *Sietołka* (1560 р.; поблизу с. Копище Олевськ. р-ну Житомирськ. обл.; АЮЗР VIII/5, 486), р. *Сетунь* (поблизу м. Москви, 1605 р.; ПСРЛ XXXIV, 207), р. *Сетунка* (поблизу м. Москви, 1610 р.; ПСРЛ XXXIV, 255)[343], р. *Сетуха* (1. л. Однолука л. Березуя л. Оки п. Волги; 2. п. Річиці л. Оки п. Волги; 3. п. Паникульця л. Зуші п. Оки п. Волги; Смолицкая 24, 28, 55)[344]. Пор. ще інослов'янські гідроніми р. *Setina* (п. Елешки ріки пр. Црни бас. Вардару; Duridanov 239), р. *Setnik* (пр. Шуйці біля Доброви, Словенія; Bezlaj II, 183), р. *Sietesza* (у бас. Сяну п. Вісли, Польща HW, 112), р. *Sietnica* (1. або Sietniczanka, Sitanka, Rasławski Potok; бас. Вісли, Польща; HW 57). Усі наведені назви слов'янського континуума споріднені й сягають праслов'янської основи **sět-*, яка на гідронімному рівні мала досить розгалужену сітку дериватів, що може свідчити про її значну продуктивність. В інших індоєвропейських мовах теж відомі гідроніми, які можна вважати близькими за походженням до

[343] Очевидно, в назвах, похідних від **sět-*, рано відбулося затемнення внутрішньої форми, через що вже на початку XVII ст., коли орфографічна традиція написанням з *ѣ* ще повністю зберігалася, такі назви іноді писалися без *ѣ*. Проте пор. дер. *Спас-Сстунь* на вже названій річці Сетунці в XIX ст. (*Семенов Р.* Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1873. – Т 4. – С. 712).

[344] Слід зазначити, що в басейні Оки є значна кількість гідронімів, які можна вважати спорідненими досліджуваному.

давньоруської назви річки *Сѣтомлѧ*: прус. *Seytvnet* (Топоров 94), р. *Сетова* (в Повонденській волості; Спрогис 293), р. *Сетува* або *Ситова* (Там само; Спрогис 290), р. *Sėtikės úpė*, р. *Setikis* (LUEV 145). Іллірійська та фракійська топонімія має назви, які можна пов'язувати з наведеним рядом споріднених слів — *Setovia* (біля Котоуч поблизу Штрамберка; Šimek 47), іллір. Σετονία в Далмації (Хорватія)[345], фрак. Σειτη, Σειτος, Σετης (Топоров 94). О.І. Соболевський літописну назву річки *Сѣтомлѧ* вводив у дещо інший ряд гідронімних утворень — *Несета*, *Ресета* (при *Р-еста*), *Бесѣдь* та *Сетунь*, *Сетуха* тощо і вважав її скіфською за походженням[346].

У слов'янських мовах фіксується апелятивна лексика з коренем **sĕt-*, зокрема: ст.-сл. *сѣть* 'вид тенет, які зроблені з ниток і служать для ловлі риби і птиці' (СЦПРЯ IV, 555), д.-руськ. *сѣть* 'сіть, сітка, тенета' (Срезневский III I, 902), ст.-укр. *сѣтникъ* 'невід, рибальські сіті', *сѣть* '(риболовна) сіть' (ССУМ II, 412), *сѣтникъ* 'ситовое', *сѣтка* 'сѣть, мрежа, тѣнє(т), сило' (СС 160), *сѣть* 'мрежа', *сѣть звѣрей* 'Rete animalium', *сѣтный рабъ* 'куплений раб, купець' (ЛСЛ 517), укр. *сіть*, укр. діал. *сі́тнік*, *сі́точко* 'сітка, яку надівають на голову, коли ходять біля бджіл' (Лысенко 50), *сітни́к* 'рибалка, що ловить рибу сітками' (Нагін 53), *сі́тка* 'велика в'язана хустка' (Сенчук 230), блр. *сець* 'сіть', блр. діал. *сетно́* 'дрібнопористе полотно для рибальських сітей', *се́тка* 'рибальська тристінна сіть; сіткове полотно' (Кривицкий 172), *сетка* 'брижа', 'решітка в коряку' (Шаталава 159), рос. діал. *сеть* 'сітка для ловлі риби' (Миртов 291), *сетни́чать* 'ловити рибу сіттю' (СРСГ 137), ст.-чеськ. *sieť*, чеськ. *síť*, слвц. *sieť*, пол. *sieć*, *siatka*, в.-луж. *syč*, н.-луж. *seš* (Фасмер III, 614). Значна кількість утворень ілюструє семантичні розгалуження основного значення 'сіть', одне з яких — подібність певних ознак предмета до сіті, пор. укр. діал. *с'ітка* 'дві загнуті дугою лозини, переплетені навхрест мотузкою для носіння соломи, трави і под.' (Трійняк Гов. 48), рос. діал. *сѣтка* 'клітка, в яку саджають співочих птиць; в питних будинках: відгородка, де продаються напої' (ДООВС 263)[347], *сѣтникъ* 'улаштування з увіткнених у

---

[345] *Vasmer M.* Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde. – Berlin, 1971. – Bd II. – S. 549.

[346] *Соболевский А.И.* Как исследовать местные названия? // ИОРЯС. – 1919. – Т. 23. – Кн. 1. – С. 186; *його ж:* Русские местные названия и язык скифов и сарматов // Русский филологический вестник. – 1910. – Т. 64. – № 3/4. – С. 182.

[347] Пор. і в сучасних російських говорах — *сетка* 'пташина клітка' *(Мельниченко* 183).

землю кілків з прив'язаними до них у горизонтальному положенні жердинами, на які вішають для просушки невід та інші рибальські сіті' (ООВС 225), *сеть* 'павутиння' (СРГО 3, 137), *пáвкова сѣтка* 'павутиння' (Подвысоцкий 170), *сѣтникъ* 'павук' (ДООВС 263)[348], *сетка* 'ліска, яка заплуталася в удочці' (Миртов 291), *сѣтево* 'козуб, з якого сіють хлібні зерна' (ООВС 225)[349], укр. діал. *си́тови* 'трухлявий, ситоподібний' (Никончук 90), рос діал. *сетуха* 'дрібний дощ' (Маштаков 100), *сѣти́ще* 'тріщини в глиняному посуді, які перехрещують одна одну за різними напрямами', *сѣтаться* 'про глиняні жбани: тріскатися, отримувати тріщини' (ООВС 225). Вищий ступінь абстракції виявляється в номінації за подібністю у таких, наприклад, словах, як цсл. *сѣть* 'замір, таємне хитрування з будь-ким' (СЦРЯ 555), яке семантично безпосередньо пов'язане з українським виразом *обплести павутиною* 'ставити кого-небудь у скрутне або безвихідне становище' (СУМ VI, 8), укр. діал. *сітра* 'хитра, пронизлива людина, наклепник; гуляща, розпутна жінка' (Ващенко 89) тощо.

Наведена лексика слов'янських мов сягає псл. **sĕt-*; вона значною мірою збережена в слов'янських мовах, що допомагає відновити первісні лексичні й семантичні зв'язки гідрооснови назви *Сітомля*. Наведений лексичний матеріал дозволяє реконструювати для псл. **sĕt-* значення 'плести, зв'язувати' тощо. Отже, досліджуваний гідронім *Сѣтомлꙗ* пояснюється на основі слов'янської лексики, проте не має засвідченого відповідника серед слов'янських апелятивів. Але тут можна навести інші слова ідентичної структури: укр. діал. *сухо́мл'а* 'худа, суха людина', *старо́мл'а* 'дрантя, лахміття; доросла, розсудлива дитина' (Никончук 91) тощо — густо представлені в лексиці однієї архаїчної поліської говірки. Навіть ці приклади та давньоруський гідронім *Сѣтомлꙗ* дозволяють припускати існування принаймні в давньоруській мові апелятивів на *-омля*.

Архаїчну дериватину характеристику *-омля*[350] мають і інші українські гідроніми. На Україні гідронімів цієї словотвірної групи, за

---

[348] Пор. у сучасних російських діалектах *сетни́к* 'паук' (СРГО 3, 137), а в інших говірках 'рибалка, який ловить рибу сіттю' (СРГНО 496).

[349] Пор. у сучасних російських говірках *сетево, сетиво* 'кругла корзина, в якій несуть зерно в момент посіву' (Мельниченко 183), *се́тево* 'козуб із зерном для ручної сівби' (СРГНО 496).

[350] Див.: *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – С. 103; *Смолицкая Г.П.* Картографирование гидронимии Поочья // Топонимия Центральной России. – М., 1974. – С. 60.

"Словником гідронімів України", небагато: крім уже названого літописного гідроніма *Сѣтомлѧ*, ще відомі кілька назв — р. *Боромля* (1. п. Ворскли л. Дніпра; м. Охтирка Сумськ. обл.; 2. пр. Чаші л. Сейму л. Десни л. Дніпра; с. Зінове Путивльськ. р-ну Сумськ. обл.; СГУ 64), р. *Буромля* (або *Бурімка*; л. Сули л. Дніпра; Чорнобаївськ. р-н Черкаськ. обл.; СГУ 77), р. *Віжомля* (або *Ожомля*; л. Скла п. Сяну п. Вісли; сс. Віжомля, Мужиловичі, Рогізне Яворівськ. р-ну Львівськ. обл.; СГУ 107), рук. *Ідеромля* (п. Дніпра; Херсонськ. обл.; СГУ 220), р. *Радомля* (л. Боромлі п. Ворскли л. Дніпра; Тростянецьк. р-н Сумськ. обл.; СГУ 455), р. *Хотомля* (л. Сіверськ. Дінця п. Дону; с. Хотімля Вовчанськ. р-ну Харківськ. обл.; СГУ 593), р. *Хотомелька* (п. Хотомлі л. Сіверськ. Дінця п. Дону; СГУ 593), р. *Хохомля* (л. Хухринки л. Ворскли л Дніпра: Охтирськ. р-н Сумськ. обл.; СГУ 593) та назва р. *Тихомель* (с. Юр'єве Путивльськ. р-ну Сумськ. обл.; СГУ 565) та ін. Всі вони знаходяться в основному в північній частині України. Лише *Буромля* дещо виходить за межі цього ареалу (середнє лівобережне Подніпров'я) та зовсім виняткова *Ідеромля* — назва, яка, ймовірно, взагалі лише формально може бути віднесена до розглядуваного типу назв. Український ареал гідронімів на *-омля* — це лише частина і південна межа східнослов'янського континуума гідронімів на *-омля*; слід підкреслити, що він значно розріджений порівняно з північним ареалом цих назв. Як свідчить досліджуваний матеріал, суфікс *-омля* не в усіх назвах виступає топотвірним формантом, пор., наприклад, р. *Сыромля* (л. Проні п. Оки п. Волги; Смолицкая173) та укр. діал. *сыро́мл'а* 'сирість, щось сире' (Никончук 91), де він повністю належить апелятиву, або іноді топотвірним у подібних назвах є лише *-ля*, пор. р. *Хотомля* (СГУ 593) та р. *Хотомка* (п. Каритки л. Угри л. Оки п. Волги; Смолицкая 39). Деякі гідроніми на *-омля* мають варіанти на *-омль*, пор. р. *Хотомля / Хотомль* (СГУ 593), проте серед назв річок виразно панують форми на *-омля* і не тільки на території України[351]. Всі викладені вище спостереження дозволяють реконструювати давньоруський гідронім у формі *Сѣтомлѧ* (сучасна укр. *Сітомля*) та пов'язувати його з псл. **sět-* 'плести, зв'язувати'. На гідронімному рівні утворення лексеми слід відносити до слов'янського архаїчного шару, основним характеристикам якого — нерегулярності,

[351] Пор. *Топоров В.Н., Трубачев О.З.* Зазнач. праця. – С. 103.

непродуктивності структури або без чітких апелятивних зв'язків у відомій східнослов'янській лексиці[352], — відповідає назва *Сѣтомлѧ*.

Скоморох. Відомо, що виникнення гідроніма ніколи не збігається в часі з його першою письмовою фіксацією. Яскрава ілюстрація цього — назва київської річки *Скоморох* (л. Либеді п. Дніпра), яка письмово засвідчена в пізніх джерелах (План 1894; План 1900–1910). В. Ляскоронський ототожнює її з літописною *Сухою Либіддю*[353], але ця думка лишається проблематичною. Починалася річка поблизу сучасної вул. Овруцької, а гирло мала між Повітрофлотським мостом і пл. Перемоги[354]. Гідрографічна характеристика Скомороха істотно змінилася, коли в кінці XVIII ст. почала забудовуватися його основна водозбірна площа, засипалися навколишні улоговини[355]; тепер річку остаточно засипано[356]. Верхня частина річки текла яром (суч. вул. Білоруська), який називався *Скаморогъ* (1799 р.; Генплан), *Скоморохи* (1868 р.; ДАКО ф. 110, оп. 1, од. зб. 45) або *Скоморогский* (Шарлемань Поч. 6), а міст через яр і річку, що знаходився за Житомирською заставою (поблизу суч. Лук'янівського ринку на початку вул. Пархоменка; ЦДІАК ф. 692, оп. 1, од зб. 6733), називався *Скомороха* (пор.: "смета на починку моста, именуемаго Скомороха, отправлена", 1835 р.; ДАКО ф. 19, оп. 1, од. зб. 1458, арк. 1). У Києві була ще вул. *Скомороська* (План 1914; суч. Павла Пестеля), яка проходила майже паралельно гирлу, від залізниці до Жилянської вулиці.

Повертаючись до основного об'єкта вивчення — гідроніма *Скоморох,* – можна припускати в його основі слово *скоморох* саме в значенні 'волхв, жрець'. Одним із аргументів може бути й безпосередня близькість язичницького капища, що, як і всі інші, обслуговувалося, звичайно, волхвами-жерцями, котрі після офіційного знищення язичництва переслідувалися. Виникнення назви припадає на той час, коли на Русі з'явився новий прошарок населення — скоморохи, які,

---

[352] *Трубачев О.З.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 170.

[353] *Ляскоронский В.* Основные черты двух военных операций под Киевом в половине XII столетия, по летописным данным // Военно-исторический сборник. – 1914. – № 2. – С. 25.

[354] *Добровольский Л.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 177.

[355] Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1981. – С. 553.

[356] Климат Киева / Под ред. Л.И. Сакали. – Л., 1980. – С. 21.

очевидно, почали селитися подалі від густо заселених районів міста й околиць у придатному для житла яру[357], поблизу, можливо, вже знищеного капища. Тому нижня хронологічна межа появи гідроніма може визначатися XI ст. В Україні скомороство в пізніші часи мало дещо інший характер, ніж у Росії, і його стосунки з церквою були не такими загостреними. Як відомо, в Україні, починаючи з XIV ст., увесь час велася боротьба з католицизмом, що послаблювало всі інші внутрішні релігійні проблеми (пор., наприклад, боротьбу навколо никоніанства в Росії і майже її відсутність в Україні). Після XIV ст. скомороство в Україні входить у народну обрядовість навколо християнського культу. Очевидно, саме з цим пов'язана відсутність у народній українській мові слова *скоморох* (*скоморошество*). Отже, верхня хронологічна межа виникнення гідроніма *Скоморох* у Києві — XIV ст.

Річку *Скомороха* (п. Стоходу п. Прип'яті п. Дніпра; Любешівськ. р-н Волинськ. обл.; СГУ 507) можна вважати одноіменною до київської, проте історія її виникнення вимагає спеціального вивчення. Закінчення *-а* могло виникнути як узгодження в роді з номенклатурним словом *річка* (але пор. назву моста *Скомороха*). Інші відомі нам споріднені гідроніми східнослов'янського регіону демонструють лише суфіксальні форми: б. *Скоморошина* (п. Кальміусу; СГУ 507), верх *Скамарохов* (на р. Дубці бас. Оки п. Волги; Смолицкая 83), р. *Скомороховка* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 112), р. *Скоморошка* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 28), стр. *Скоморошной* (п. Кременця п. Оки п. Волги; Смолицкая 48) та виток *Скоморошной* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 153). Зважаючи на іншу долю самого скомороства як явища й, відповідно, слова *скоморох* у Росії, ці гідроніми, вочевидь, пізнішого та хронологічно різного походження.

Про язичницькі ритуали на місці мольбищ знаємо небагато, але основні риси нам відомі: жертвоприношення, ритуальні співи, танці, гра на музичних інструментах тощо. Найбільш докладний опис цих ритуалів знаний із "Сказания о построении града Ярославля", хоч там ідеться в основному про святилище Волоса[358] (очевидно, в способах моління різним богам було багато спільного). За цим описом відомо, що культ певного бога обслуговували волхви, які стежили,

---

[357] *Добровольский Л.* Зазнач. праця. – С. 5.

[358] Сказание о построении града Ярославля // Краеведческие записки. –1960. – Вып. 4. – С. 90–92.

крім усього іншого, за підтриманням вічного священного вогню біля ідола; вони здійснювали там у призначений час ритуальні обряди — танці, співи, гру. Знаменно те, що після 988 р. суворого переслідування зазнавали на Русі не лише представники культу — волхви, а взагалі всі, хто грав на музичних інструментах, співав. Язичницькі волхви існували ще довго, проте форми їхнього буття докорінно змінилися. Виродженими представниками язичницького культу, на думку І.Д. Бєляєва, були скоморохи, які з'явилися на Русі лише в поязичницький період[359]. Скоморошество — це досить складне соціальне явище, яке корінилося ще в дофеодальному середовищі й зазнало під час переходу до феодалізму рішучої кризи[360]. В XI–XII ст. відбулося розшарування скоморохів, більша частина опустилася до становища вуличного або базарного блазня; інші стають творцями нової феодальної пісні, "ідуть у літературу"[361]. Скоморохи кілька віків лишалися носіями язичництва (пор. вказівку в пам'ятці XIII ст. Повчання зарубського чорноризця Георгія: "**бѣгая лиχаго скомороχа ... нѣ оуведи оу домъ свои глума ради, поганьско бо то ксть а не крѣтьѧньско**"[362]); у церковних проповідях XI–XII ст. головними темами було переслідування ігрищ, позорів, скоморошества[363]. Скоморохи ще в XVI ст. утримувалися у волості й з ними уряд і церква вели запеклу боротьбу; як стан вони існували до середини XVII ст.[364] Мотив співця-волхва відомий із давньоруських пам'яток писемності. Так, у Житии Нифонта (список XIII ст.) "сопельникъ" зветься ще "старейшина жрецовъ", а в пізніших списках — "скоморохъ"[365], у російському фольклорі Соловей-розбійник був жерцем Перуна, який підбурював народ проти християнства[366]. Близькість скомороха і вол-

---

[359] *Беляев И.Д.* О скоморохах // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских. – 1854. – Т. 20. – С. 72.

[360] *Воронин Н.Н.* Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке // Краеведческие записки. – 1960. – Вып. 4. – С. 82.

[361] *Веселовский А.Н.* Разыскания в области духовного стиха // Записки имп. Академии наук. – 1883. – Т. 45. – С. 128–182.

[362] *Срезневский И.И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – СПб., 1867. – С. 56.

[363] *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – С. 101.

[364] *Фаминцын А.С.* Скоморохи на Руси. – СПб., 1889. – С. 188.

[365] *Веселовский А.Н.* Зазнач. праця. – С. 205–206.

[366] *Протопопов Я.Е.* Исторические замечания о г. Муроме // Владимирские губернские ведомости. – 1843. – № 21. – С. 83.

хва (жерця) видно з писемної пам'ятки 1555 р., де наказувалося "скомороха, или волхва, или бабу ворожею, бивъ да ограбивъ да выбити изъ волости вонъ" (Акты 267), в олонецьких говірках російської мови лишилося значення *скоморох* 'чародій' (Куликовский 108). Українська народна мова слова скоморох не знає, воно існує в ній лише як книжне. Проте в м. Холм (ще західніше Києва) відома вул. *Skomorosza* (1583 р.; АВК XIX, 292).

Разом з тим в Україні відомі села *Skomorochy* (кол. Житомирськ. пов.; 1780 р.; АЮЗР I/4, 638), *Skomorochi* (кол. Тернопільськ. округ.; 1758–1765 рр.; АЮЗР I/4, 548, 639) виразно відантропонімного походження, пор. Микулка *Скоморохъ* (1496 р.; ПКОП 3), Боричъ *Скоморохъ* (1545 р.; НПК II, 591), *Скоморох* (Чорнобильськ. р-н Київськ. обл.; ОКІУМ) тощо. Щодо розглядуваної назви річки в Києві відантропонімне походження неприйнятне.

Со́вка. Річка, п. Либеді п. Дніпра; в с. Совки (тепер у межах Києва). На карті XVIII ст. вона позначена як л. Сичівки л. Либеді п. Дніпра (КСЗ). Річка Совка починается в яру біля "Турецького селища" і, перетинаючи кол. сс. Совки, Деміївку та Забайків'я, впадає в р. Либідь (Київ 96). Перша згадка подана Л. Похилевичем з документа XV – поч. XVI ст. — "даемъ му при Кіевѣ, дворъ нашъ Володымерку обапулъ Совки рѣчки" (Похилевич 191), далі 1621 р. "nad r. Sowką" (Źr. dz. XXI/2, 604), 1664 р. ("на рѣчкѣ Совцѣ"; Петров ОРС III, 634), потім 1686 р. ("А въ рѣчку Лыбедь впала рѣчка Совка, а на той рѣчке деревня Совка Софійскаго монастыря"; АЮЗР VII/1, 643), на плані Києва 1695 р. (Кусов 247), 1785 р. ("Вершину имѣетъ в деревни Совкахъ"; ОКН 167). Назва поселення з належними йому землями під назвою *Совка* відома з 1604 р. ("względem dóbr w wojew. kijow. Nowosielicy i Sowki ... w sprawie m. ks. Zbaraskimi a Makarowiczem o szkody"; Źr. dz. XXI/2, 503–504), потім 1612 р. ("на вѣчное владѣніе добрами, названными Совка"; НБУВ ІР шифр II.42, арк. 1), 1617 р. згадується як "деревня" або ґрунт *Совскій*, 1628 р. — село (НБУВ ІР шифр II.42, арк. 1-2), але пізніше знову має статус "деревни" (пор. 1767 р.; ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 5232, арк. 1), 1923 р. с. *Совки* приєднане до Києва (Держ. архів Жовтневого р-ну ф. 2, оп. 1, спр. 608). За нашими матеріалами, з 1767 р. назва села фіксується в множині — *Совки* (ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 5232, арк. 1).

Гідронім *Совка* засвідчений також у басейні Оки (Смолицкая 129), р. *Sówki* в Польщі (NWP I, 275), ур. *Совка* ("надъ болотомъ отъ

Совцы", 1606 р.; поблизу с. Ружин Володимирськ. пов.; АЮЗР VI/1, 331), фільварок у кол. Гродненській губ. (RGN VIII, 409) тощо.

Р.О. Агеєва, щоправда з певним застереженням, вважає гідронім *Совка* (бас. Оки) пізнім, пов'язаним з назвою птаха. Водночас вона наводить значний матеріал із балтійського, іллірійської та слов'янських топоніміконів і, врешті, лишає питання походження цієї (та інших) назви відкритим[367]. Це припущення справді викликає певний сумнів. О.П. Карпенко розглядає гідронім *Совка* в контексті топонімів гнізда **o(b)sovъ* ‹ **o(b)sovati*, у якому засвідчено кілька географічних термінів у східнослов'янських мовах. Для гідроніма *Совка* вона відновлює праформу **sovъka*[368].

Російський дослідник Ю.В. Откупщиков запропонував новий підхід до виявлення й вивчення праслов'янських прикметників із суфіксом *-ъkъ*. На його думку, всі вони походять від давніх прикметників *u*-основ. До нього прикметники з суфіксом *-ъkъ* (**lupъkъjь*, **kovъkъ(jь)*, **davъkъ(jь)* тощо) вважалися похідними від дієслів за винятком кількох лексем[369]. У більшості випадків така залежність справді підтверджується фактичним матеріалом, пор., наприклад, псл. **katъkъ(jь)* ‹ **katati*, **kolъkъjь* ‹ **kolti* (ЭССЯ 10, 162), **drъgъkъjь* ‹ **drъgati* (ЭССЯ 5, 138), **krěpъkъjь* ‹ **krěpiti* (ЭССЯ 12, 135–136) та ін. Попередники Ю.В. Откупщикова (М. Трубецькой, Ф. Шпехт, А. Мейє, П. Арумаа, С.Б. Бернштейн, Р. Еккерт, Г.І. Нікулін та ін.) обмежували поле дослідження похідних від *u*-основ незначною, нібито надійною кількістю лексем, при цьому кожний з них додавав до матеріалу попереднього дослідника два-три приклади з обґрунтуванням обмеженості явища. Оскільки критерії відбору матеріалу не були абсолютно чіткими та кожний окремий випадок перевірявся в контексті доступного матеріалу інших індоєвропейських мов, група прикметників із суфіксом *-ъkъ* у слов'янських мовах, які можуть бути віднесені до індоєвропейських *u*-основ, не була стабільною. Ю.В. Откупщиков визначив майже сотню прикметників давніх *u*-основ у праслов'янській мові лише на матеріалі сучасних східнослов'янських мов та їх діалектів. Виділення цієї групи лексики

---

[367] *Агеева Р.А.* Проблема межрегионального исследования топонимии балтийского происхождения на восточнославянской территории // Балто-славянские исследования. 1980. – М., 1981. – С. 150.

[368] *Карпенко О.П.* Гідронімікон Центрального Полісся. – К., 2003. – С. 47.

[369] Див., зокрема: *Грищенко А.П.* Прикметники в українській мові. – К., 1978. – С. 128.

здійснювалося шляхом порівняння слов'янських прикметників з суфіксом *-ъkъ* з відповідними литовськими словами без ускладнення будь-яким дериватом із закінченням *-ùs*[370]. Це дозволило створити досить стрункy систему відповідників і пояснити походження значної кількості праслов'янських прикметників із суфіксом *-ъkъ* як дериватів форм *и*-основ. Проте автор оминув питання можливості існування випадку, коли для наявного східнослов'янського слова відповідної структури був би з будь-якої причини відсутній факт у литовській мові (втрачена лексема, брак фіксації діалектної форми тощо). Видається, що саме ця обставина створює нішу для подальшого уточнення списку слов'янських прикметників, похідних від давніх *и*-основ. Залишається відкритим питання про природу тих прикметників із суфіксом *-ъkъ*, які не мають литовських відповідників, наприклад, рос. діал. (новосиб.) *ка́ткий*, *-ая*, *-ое* 'той, що легко звалюється в обробці, високого гатунку (про вовну)', *ка́ткой*, *-ая*, *-ое* 'абсолютно гладкий; слизький' (ЭССЯ, 9, 165), гелонім *Катковець* (с. Підбереззя Горохівськ. р-ну Волинськ. обл.; СМУ, 45), *да́ўкі* 'терпкий, в'яжучий' (Расторгуев 89) та ін. Слід зауважити, що архаїчні форми прикметників *и*-основ збереглися в сучасній онімній лексиці, частіше в композитах; українське прізвище *Ширий*, російське *Широглазов*, ст.-укр. *Редобородъ* та ін.[371]

У цьому контексті певний інтерес становить псл. **sovъky* < **sovъkъ(jь)* з обмеженою ареальною характеристикою. Усіх необхідних ознак, за моделлю Ю.В. Откупщикова, ця форма не має — литовського відповідника, однокореневих топонімів із рідкісним у слов'янських мовах суфіксом *-men-*, але відомі топоніми з суфіксом *-упь / -уп'а* в Хорватії — р. *Sovinjak* (1. п. Крапини пр. Птуя; 2. п. Глаговця л. Орляви пр. Пожеги; Dickenmann II, 116). За В. Махеком, цей прикметник, який походить від дієслова, існував у давньочеській мові, проте в новій уже втрачений, через що автор наголошує на його винятковій давності. В. Махек відтворює гніздо кореня **sov-* у межах прикметника **sovъky* на основі лише чеської мови[372], дані інших сло-

---

[370] *Откупщиков Ю.В.* Балтийские и славянские прилагательные с *и*-основой // Baltistica. – 1983. – XIX (1). – С. 23–39.

[371] Див.: *Шульгач В.П.* Реконструктивні можливості антропонімії // Актуальні питання антропоніміки: Зб. матеріалів наук. читань пам'яті Ю.К. Редька / Відп. ред. І.В. Єфименко. – К., 2005. – С. 251–258.

[372] *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – S. 465.

в'янських (зокрема східнослов'янських) не залучає. Водночас наведений ним матеріал підтверджує активність прикметника **sovъky* в праслов'янській мові. Спостерігається також його існування у східнослов'янських мовах, пор. рос. *со́вкий*, *-ая*, *-ое*, *-вокъ*, *-вка́*, *-о* 'той, що втручається в усе без розбору, за все береться' (СЦРЯ III, 355), *совкій* 'охочий всюди втручатися; метушливий, необачний' (Даль 4, 254), *со́вкий* 'той, хто втручається в усе; метушливий, неспокійний (совкий характер, норов)' (ССРЛЯ XIV, 87)[373]. Семантичної своєрідності набули лексеми префіксальної структури без суфіксації, пор. мікротопоніми в Чернігівсько-Сумському поліссі: бол. *Осо́ве,* ур. *Осова́*, сінокісне угіддя *Осови́* (Череп. Микротоп. 207) тощо. Це гніздо в східнослов'янських мовах демонструє досить розгалужену семантику: ст.-рус. *совка* 'частина клобучка, яка надягається на очі ловчому птаху' (1656 р.; СлРЯ XI–XVII вв. XXVI, 51), рос. діал. *со́вень* 'черевик' (Даль 4, 254), *на́совень* 'сорочка' (Варбот 202), укр. *со́вка* 'довгоносик буряковий звичайний; Bothynoderes punetiventris', *со́вка* 'равлик' (Дейниченко 87), укр. діал. *совка* '1. довга лава в селянській хаті; 2. канапа зі спинкою для сидіння' (Аркушин 2, 161) тощо. В центрі гнізда — дієслова д.-руськ. *соватисѧ* 'битися, метушитися' (1151 р.; Срезневский III, 437), *совати* 'метати' (XIII ст.; Срезневский III, 457) звідки *совь* 'метальний спис?' (1234 р.; Срезневский III, 458), укр. *совати* 'рухати' (Пискунов 242), *осо́ви́ще* 'хвороба худоби: ствердіння й опухання вим'я' (ЕСУМ 4, 224), рос. діал. *совки́* (від *совать*) 'штовхани, поштовхування' (Добровольский 855), можливо, сюди ж укр. *совна́* 'швидка течія води (на камінні або якійнебудь іншій перешкоді)'[374], пол. діал. *sowa* 'льодовий кожух, який відривається від дна річки' (NW 148).

Слід зайвий раз нагадати про залежність віку географічної назви від дати її писемної фіксації. Тільки в новітні часи, коли з'явилися регулярні переписи земельного майна, можна сподіватися на більшменш адекватний зв'язок між фіксацією топоніма з фактичним його виникненням. До цього часу топоніми з'являлися в документах лише

---

[373] У кол. Нижньогородській губ. М.О. Добролюбов записав приказку "Совок, да не ловок; спешлив, да смешлив" (Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков. – М.; Л., 1961. – С. 131).

[374] *Никончук Н.В.* Эндемическая лексика Полесья // Этимология. – 1984. – М., 1986. – С. 170. Автор коментує це слово так: "Належить до групи лексем, які поки що не мають ніяких генетичних зв'язків".

за практичної потреби в будь-якому конкретному описі місцевості (межування, судові позови й т. ін.). Отже, назва якоїсь місцевості, незначної річки й навіть населеного пункту могла існувати століттями й не бути письмово зафіксованою. Особливо це стосується, звичайно, малих географічних об'єктів. Водночас дата першої фіксації топоніма лише дуже умовно може вважатися датою його народження, а також, на жаль, абсолютно правильною, викривлені назви не є великою рідкістю.

Вірогідним видається зв'язок гідроніма (топоніма) *Совка* з прикметником **sovьky* < **sovьkъ* (*jь*), зумовленим граматичним родом номенклатурного слова *ріка* (*річка*). Прикметник **sovьky* походить від дієслова **sovati*, словотвірна парадигма якого представлена виразніше в східнослов'янських мовах. За цієї умови слід припускати глибоку історію для гідроніма *Совка*, в процесі еволюції якого відбулася субстантивація прикметникової форми, про що свідчить відсутність ад'єктивної парадигми в найдавніших фіксаціях (не раніше XVI ст.). Зазвичай топонімні прикметники входять до складу двочленних назв у ролі означень і, засвідчені в сучасних мовах, належать до розряду назв молодих. Тому етимологічно такі топоніми абсолютно прозорі. Це можна бачити, зокрема, на прикладі польської гідронімії[375]. Давні гідроніми ад'єктивного походження, як правило, зазнали явища субстантивації. Щодо семантики апелятива, який міг лягти в основу гідроніма, можна висловити припущення, що первісно назва виникла стосовно джерела, з якого починається річка ('джерело, з якого виштовхується вода'). Пізніше назва перейшла на всю річку й поступово субстантивувалася. З часом назва перейшла на частину земель навколо річки ("добра" в документах XVII ст.), де потім з'явилося поселення. Відомі нам документи майже одночасно фіксують усі три об'єкти, тоді як назва мала на той час глибоку історію.

Стрільники. Починаючи з XVII ст. писемні джерела згадують поблизу давнього Києва урочище *Стрѣльники* (1666 р.; НБУВ ІР шифр 215), що певний час належало Київському Братському монастиреві[376]. Згадки про нього відомі й у пізніших документах (1741 р. як село —

---

[375] Див.: *Jakus-Borková S.* Semantyka przemiotników właściwościowych w hydronimii polskiej // Hydronimia słowiańska / Pod red. K. Rymuta. – Wrocław etc., 1989. – S. 141–149.

[376] Приложение к ж. "Холмско-Варшавский епархиальный вестник" 1880. – № 13. – С. LXIII.

ЦДІАК ф. 248, оп. 29, спр. 1859, арк. 1024-1031; 1760 р. — "Вѣдомства Кіев. магистрата не въ дальнемъ разстояніи отъ нижняго гор. Кіева, называемаго Подола, въ урочищахъ Бирковцахъ, Стрѣльникахъ и Хлопачахъ...имѣется несколько пахотной земли"; Ист. мат. III, 138–*139*; 1762 р. – як поле, "подгородье Преварка с полями прозиваемыми Стрельниками и Бирковцемъ", ЦДІАК ф. 59, оп. 1. спр. 3861, арк. 1–2; 1775 р. — ОКН 22; 1784 р. — "въ урочищахъ Бирковцах, Стрельникахъ и Хлопачахъ... есть нѣсколько пахотной земли", ИТК 133 тощо). В документі 1666 р. засвідчено ще бір *Стрѣльници* ("Оуниверсалъ Василія Дворецкого, полковника к[иївського] на Быркoвецкий бур и на стрѣльницки з ограниченем его м[о]н[ас]тыру Бр[а]тскому данный" (Кат. 61). І.П. Новицький розташовує це урочище в Святошинському лісі біля с. Біличі[377].

Назву *Стрільники*, посилаючись на думку місцевих жителів, Л. Похилевич пов'язував з тим, що «там ставили лучших стрельцов во время княжеских охот»[378]. Таке тлумачення без будь-яких коментарів і спроб аналізу дожило до наших часів і повторено в київському енциклопедичному словнику[379], що змушує повернутися до цієї назви.

Слід зазначити, що ідентичні та споріднені топоніми досить рясно представлені на слов'янських теренах, особливо східнослов'янських с. *Стрелники* ([в] "селе Стрелникахъ"; 1601 р.; спустошене село в кол. Кременецькому пов.; АЮЗР VI/4, 291), с. *Стрільники* (Шаргородськ. р-н Вінницьк. обл., Прилуцьк. та Бахмацьк. р-ни Чернігівськ. обл., Путивльськ. р-н Сумськ. обл.; АТУ 23, 332, 340, 251), гора *Стрѣлникова* (поблизу м. Чигирина Черкаськ. обл.; 1720 р.; Величко II, 457), ур. *Strzelnikow przewos* (поблизу гирла р. Сули л. Дніпра; 1639 р.; АЮЗР VI/1, 514), оз. *Стрільникове* (в бас. р. Груні п. Псла л. Дніпра; Швець 75), дер. *Стрѣлниково* (1495 р.; Новгородська земля, Деревська п'ятина; НПК I, 6), с. *Стрельники* (кол. Смоленська губ. Росії; RGN VIII, 594), с. *Стрельникова* (в кол. Ярославськ., Оленецьк., Ставропольськ.

---

[377] *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 778.

[378] *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – С. 18.

[379] Киев. Энциклопедический справочник / Под ред. А. Кудрицкого. – К., 1982. – С. 533.

губерніях Росії; RGN VIII, 594), с. *Стрельниково* (в кол. Ярославськ., Костромськ., Орловськ., Симбірськ, Тамбовськ. губ. Росії; RGN VIII, 594), дер. *Стрэльнікі* (Барановицьк. р-н Брестськ. обл. Білорусі; Рап. Бр. 122), двір *Strzelnik* (близько 80 км від Понєвєжа; Литва; SG XI, 464), с. *Strzelniki* (Яньсборськ. пов., Польща; SG XI, 464), с. *Стреляни́к* (Тръншко, Болгарія; Заимов 163) тощо. Пор. ще український відтопонімний антропонім: асаул запорізький Игнатъ Калипинъ *Стрелницъкий* (1641 р.; АЮЗР III/1, 385). Це свідчить, що апелятив, який лежить в основі топонімів, свого часу був досить поширений у живій мові.

Версія про походження назви ур. *Стрільники*, за нашими даними, висунута вперше Л.Похилевичем, не викликала сумніву, очевидно, ще й тому, що підтримувалася також матеріалом популярного словника давньоруської мови І.І. Срезневського, де слово **стрѣлникь** пояснюється як 'стрілець' (III, 569). До цієї статті словника автор наводить три цитати з перекладних джерел, навіть поверховий погляд на які викликає певний сумнів. До словника лексема **стрѣлникь** узята з "Хроніки Георгія Амартола" (IX ст.). перекладеної на слов'янську мову в X–XI ст.[380] І.І. Срезневський користувався так званим Уваровським списком 1456 р. У словнику наведено фразу: "**Нараженомъ слоно(м), и стрѣлнико(м) на ни(χ) соуще(м), едино(го) оувидѣ выш'ша инє(χ)**" і слово, яке відповідає реєстровому в грецькому першоджерелі — τοξότας. Пізніший публікатор та дослідник пам'ятки В.М. Істрін, подає варіант тексту "**ражьеномъ слономъ и стрѣлником на них соущемъ, единого же оувидѣ вышьша инѣх**"[381] і відновлює грецьке слово як τοξότης, що означає 'стрілець, лучник, озброєний стрілами' (ГРС II, 717), 'лучник, стрілець' (Вейсман 1238), 'лучник, стрілець, озброєний луками' (Дворецкий II, 1636). За змістом тут явно хибний переклад, гр. τοξότης мало перекладатися **стрѣльць**, тобто 'той, хто стріляє, воїн'. У цьому ж тексті "Хроніки" слово **стрѣльць** вживається саме в цьому значенні 'той, хто добре стріляє' — "**в нихъже бѣ моужъ именемь Масомахъ, бѣтъ и добръ дїею и стрѣлець добль**"[382], в інших перекладних та оригі-

[380] Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л., 1987. – Вып. I (XI – первая половина XIV в.). – С. 468.

[381] *Истрин В.М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. – Пг., 1920. – Т. I. – С. 204.

[382] Там же. – С. 46.

нальних старослов'янських пам'ятках гр. τοξότας перекладається як *стрѣльць*[383]: "**оуготованта воинъ двѣ сътѣ... съноузнѣць о и стрѣльць п**" (SJSS XXXVIII, 189), пор. також у Повісті минулих літ під 1093 роком "**и се Половцѣ идѫхѫ противѹ и стрѣлци противѹ пред ними**" (ПСРЛ II, 211) і пізніше[384] та ін. Семантичними континуантами д.-руськ. **стрѣльць** є укр. діал. *стрілéц* 'мисливий, браконьєр, клусівник' (Горбач 83), блр. діал. *стрэлéц* 'мисливець, добрий стрілець' (ТС 5, 109), рос. діал. *стрелки* 'кличка казаков Николаевской станицы' (Миртов 312).

Пізніші дослідники Хроніки Георгія Амартола спостерегли певну кількість неточностей перекладу з грецького оригіналу. Зокрема, В.М. Істрін помітив неправильне прочитання тексту перекладачем. Так, він відзначив переклад грецького слова τοξότας як τοξάτας (слов. **стрѣлца**)[385]. Як зазначає О.О. Преображенський, до Петра I в Росії солдати у війську називалися *стрільцями*, пізніше з'являється слово *стрѣлокъ* 'хто уміє, вправний стріляти; вид війська' (Преображенский II, 404), пор. уже в XVIII ст. — *стрелец* та *стрелок* (РЛ 392). Давньоруське **стрѣльць** теж відбите в українському антропоніміконі, пор. Иван *Стрелец* (1649 р.; полк Чигиринський; Реєстр 28), корсунський міщанин Ihnat *Strylczenko* (1787 р.; АЮЗР VI/2, 351) тощо та топоніміконі, пор. с. *Стрілецьке* (Мостиськ. р-н Львівськ. обл.; АТУ 181), с. *Стрілецький Кут* (Кіцманськ. р-н Чернівецьк. обл.; АТУ 326), с. *Стрілецька Пушкарка* (Великописарівськ. р-н Сумськ. обл.: АТУ 246), р. *Стрѣльцева* (Машт. Дн. 40), сіножать *Стрэлцоў Груд* (Білорусь; ТС 5, 381) тощо, а також с. *Strelec* (Хорватія; Im. m. 413), два села *Strelci* в Македонії (Im. m. 413), с. *Strelac* (Сербія, Im. m. 413), с. *Strelac* (Словенія, Im. m. 413) та ін.

У цій же статті словника І.І. Срезневського наводиться речення з "Хроніки Іоанна Малали" (VI ст., слов'янський переклад X ст.) за списком XV ст.: "**О царю, Литинъ сынъ, стрѣлниче, Фѹвє крѣпкыи**". За змістом зрозуміло, що йдеться про бойові (стрілецькі) достоїн-

---

[383] *Погорелов В.* Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. – Варшава, 1910. – С. 196.

[384] Парижский словарь московитов 1586 г. по рукописи Парижской национальной библиотеки / Перевод, исследование и комментарии Б.А. Ларина. – Рига, 1948. – С. 180.

[385] *Истрин В.М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе: Тексты, исследования, словарь. – Пг., 1922. – Т. II. – С. 163.

ства царя, що в давнину вважалося однією з найважливіших цнот представника царського роду. Тут, як і в попередньому випадку, потрібно було перекласти не **стрѣлникъ**, а **стрѣльць**. У даному разі І.І. Срезневський формально пішов за текстом, і таким чином з'явилося слово **стрѣлникъ** зі значенням 'стрілець'. Правда, слід зазначити, що в чеській мові засвідчено слово *střelnjk* (*střielnjk*) як 'хто стріляє, постріл, стрілець' (Jungmann IV, 342). Про подібні похибки в "Матеріалах для словника давньоруської мови" І.І. Срезневського свого часу зауважував П.О. Лавров аналізуючи видання В.М. Істріним "Хроніки Георгія Амартола"[386].

Крім уже розібраних двох фрагментів з перекладних хронік, у цій же словниковій статті пильнішої уваги вимагає уривок із перекладного збірника повчальних висловів "Пчела": "**Книголюбьци много книжьникъ имѣють и стрѣлолюбьци стрѣльникы**". Для правильного тлумачення як слова **стрѣльникъ**, яке нас цікавить, так і всього вислову, важливо максимально точно визначити семантику всіх слів, тобто ще **книжьникъ** та **книголюбьць**. І.І. Срезневський дає перекладі слова **книжьникъ** лише грецькою, а **книголюбьць** вважає зрозумілим для носія нової російської мови і без пояснення. І.І. Срезневський словникову статтю **стрѣлолюбьць** ілюструє тим же висловом з "Пчелы", що й **стрѣльникъ** (III, 569). "Словарь русского языка XI–XVII вв." класифікує матеріал пам'яток з цими словами й подає чітко визначену їх семантику: *книголюбець* 'той, хто ревно займається книжною наукою, читає та збирає книги' (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 198), *кънижъникъ* '1. знавець Біблії, тлумач законів і правил релігійно-морального характера; 2. мудрець, вчений; творець, поет; 3. переписувач, писець; торговець книгами' (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 200). На основі цього вислів із "Пчелы" тлумачиться так: «Вчені люди, які читають та збирають книжки, мають багато тих, хто ці книжки пише, переписує, тобто їх створює, а ті, що мають інтерес до стрільби (любителі стрільби), мають багато тих, хто робить для них стріли». Тобто тут очевидно просте неточне прочитання давньоруського тексту й пояснення слова **стрѣльникъ**. Отже, у словнику давньоруської мови І.І. Срезневського мала бути стаття **стрѣльникъ** 'ремісник, який виробляє стріли' з одним прикладом із "Пчелы".

---

[386] *Лавров П.А.* Георгий Амартол в издании В.М. Истрина // Slavia. – 1925. – R. IV. – S. 683.

Цікаво, що Ф.П. Сороколєтов, який спеціально вивчав давньоруську військову лексику, окремо не зупинився на слові *стрѣльникъ*, очевидно, з причин відсутності матеріалу, а зауважив, що «іменник *стрѣльникъ* 'стрілець з лука' [теж за Срезневським — І.Ж.] ... належав іншій мовній системі, саме старослов'янській стихії мови... Невідомо жодного випадку використання слова *стрѣльникъ* в оригінальній даньоруській писемності, в текстах нерелігійного змісту»[387].

В дійсності давньоруське слово *стрѣльникъ* означало ремісника, який виробляв стріли. Це підтверджують дані пам'яток писемності; зокрема, грамоти київського воєводи Андрія Немировича 1518 р. — "его милость господарь нашъ... далъ... мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати... право Майдеборское нєсєть, кравцы, кушнеры, шевцы, постригачи, золотари, стрѣлники, винники, лучники, ковали и радовницы, мыто рыбное, повѣчщыны, грошъ варовый, мыто соляное; а съ тыхъ всихъ ремесниковъ ... господаръ нашъ на замокъ свой вынялъ по два ремесники мѣти къ замку" (Акты ЮЗР I, 57); вірша Климентія Зіновієва (XVII ст.), який називається "ѡ стрѣльникъ(х), що стрѣлы коза(ц)кіє робять ... " і починається словами: "И стрѣльники козака(мъ) потребны бываютъ: понева(ж) до воен(н)ыхъ справъ стрѣлы зробляютъ" (Зіновієв 157) та ін. В інших слов'янських мовах спостерігається вторинне значення цього слова, пор. болг. *стрéлник* 'колчан' (БРС 636). Матеріали пам'яток свідчать, що ремісниче справа була значно розгалуженою: стрільники виготовляли лише стріли, працювали ще лучники, які виготовляли луки, пор. в Іпатіївському літописі — "**и мастєрь всѧции бѣжаχоу ис Татаръ. сѣдѣлници и лоучници. и тоулници**" (ПСРЛ II, 843), пор. сюди ще антропонім Иван *Лучьникъ* (1649 р.; Реєстр 259). Така ж традиція спостерігається й у античних культурах, пор., зокрема, лат. *sagittārius* у польському перекладі 'rzemieślnik wyrabiający strzały' (слово *strzelnik* не подається!) і *arcuārius* '1. rzemieślnik robiący łuki; 2. łucznik' (SP V, 12; I, 248).

Апелятив *стрѣльникъ* утворено за стійкою моделлю *nomina agentis* на означення роду діяльності. В давньоруській мові вся семантична група слів на означення професії характеризується словотвірною ознакою суфіксом *-ик*, що історично пов'язаний з прикметниками на

---

[387] *Сороколетов Ф.П.* История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. – Л., 1970. – С. 111.

-ьныи. Ця словотвірна модель докладно описана[388] й не потребує додаткових коментарів. Оскільки слова на означення професії, роду діяльності практично всі стали основою для утворення антропонімів, то це дало підстави дослідникам стверджувати, що суфікс *-ник* — один із найчастотніших, зокрема, в російських прізвищах[389]; це стосується практично всього слов'янського антропонімікону.

Апелятив *стрѣльникъ* широко представлений в українському антропоніміконі: Bohdano *Strzelnyk* (1523 р.; Крип'якевич 159), селянин Левко *Стрелникь* (1618 р.; АЮЗР III/1, 218), "з дому стрѣлникова за лѣ(т) тры и пулъ ними взеты(х). ты(х)... то(л)ко да(ли) ннѣ... 8" (1622 р. Львів)[390], Семен *Стрєлниченко* (1649 р.; полк Чигиринський; Реєстр 50), Сахъно *Стрѣ(л)никъ* (1649 р.; Білоцерківський полк; Реєстр 176), Данилко Степановъ *Стрѣлниковъ* ("за Степановымъ сыномъ, за *Стрѣлниковымъ*..."; 1495 р.; Новгородська земля, Деревська п'ятина; НПК I, 730) тощо. Слід зазначити, що походження антропонімів від *стрѣлникъ* зі значенням 'ремісник, який виробляє стріли' не викликав сумнівів у дослідників давнього слов'янського антропонімікону[391].

Назва урочища й, напевно, поселення *Стрільники* за своєю структурою відповідає моделі назв інших київських кутків (раніше поселень), назви яких походять від професій мешканців: *Гончарі*, *Кожум'яки*, *Сокольники*, *Дегтярі*, *Неводичі*. Незважаючи на те, що розглядувана назва урочища *Стрільники*, за нашими даними, фіксується в документах з XVII ст., на основі її аналізу можна вважати, що первісно це був ойконім, утворений на багато віків раніше, ще тоді, коли ця місцевість була заселена ремісниками, які виготовляли стріли й, напевно, саме дерев'яні, очевидно, з тих порід дерев, що росли в лісах Святошина та Біличів. Документ 1780 р. свідчить про те, що поблизу с. Біличі «в лесе дерево дубовое, березовое и сосновое, дерева строе-

---

[388] *Азарх Ю.С.* Словообразование и формирование существительных в истории русского языка. – М., 1984. – С. 96, 101.

[389] *Суперанская А.В., Суслова А.В.* "Нестандартные" русские фамилии // Ономастика и норма. – М., 1976. – С. 64.

[390] Документи Львівського Ставропігійського братства (ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1127, арк. 2 зв.). За цей приклад висловлюю щиру подяку Р.І. Осташу.

[391] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 12, 20; *Осташ Н.Л., Осташ Л.Р.* Вірші Климентія Зиновієва як джерело до етимологізації козацьких рідкісних прізвищевих назв // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. – К., 1995. – Вип. II. – С. 294.

вого мало»[392]. Стріли та луки виготовлялися саме з дерева, про що свідчить набір інструментів у воїнів у далекому поході — свідоцтво арабського письменника X ст., який описав похід русів у Закавказзя в 943 р.[393] Пізніше стріли виготовлялись також із заліза[394] та кості[395]. Як зазначав Б.О. Рибаков, «всього в великих містах можна нарахувати більше сотні різних фахів. Спеціалізація ремесла йшла за чисто середньовічним принципом — не за матеріалом, а за готовим виробом»[396].

Розглянутий мовний матеріал ілюструє тісний зв'язок найрізноманітніших явищ, на перший погляд ніби й не пов'язаних між собою. Багато віків тому допущені помилки в перекладі грецьких текстів виявилися визначальними в поясненні далекого від них ономастичного факту. В свою чергу, автор словника давньоруської мови І.І. Срезневський скопіював слов'янські тексти і таким чином увів у науковий обіг хибне тлумачення слова *стрѣлникъ*, а це призвело до некоректних пояснень топонімів, як у нашому випадку.

Турець. Річка (п. Почайни п. Дніпра)[397] протікала поблизу сучасної *Турівської* вул. (назва з 1869 р.[398]) (План 1894). Цей гідронім у формі *Турець* згадується вперше в джерелі 1857 р. (ПСУ), пізніше — як стр. *Туровский* (1920 р.; Макс. 24), або прот. *Торе́ц* (1967 р.; Шарлемань Поч. 7), 1800 р. засвідчено й оз. *Турець* (АКГ) в тій же системі р. Турець. Важливим є те, що в документах 1539 та 1691 рр. згадується долина *Турецъ* (АЮЗР I/6, 29; КС 1888, I, 58), а пізніше (в XIX ст.) — урочище (Шарлемань 9), яке М.І. Петров локалізує там же, в Плоскій частині Києва[399]. За свідченням М.В. Шарлеманя, р. *Ту-*

---

[392] *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 93.

[393] *Якубовский А.Я.* Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. // Византийский временник. – 1926. – Т. XXIV. – С. 63–92.

[394] *Каргер М.К.* Древний Киев. – Л., 1958. – Т. I. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – С. 374.

[395] *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С.506; *Гупало К.Н.* Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – С. 71.

[396] *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 436.

[397] *Голубин Ю.* Река Днепр у г. Киева. К., 1917. Карта. За М.І. Максимовичем, вона пр. Глибочиці п. Дніпра (Макс. 24). За планом 1857 р., р. *Турець* витікає з оз. Чернечого й впадає в затоку Дніпра біля гирла Почайни (ПСУ), проте у зв'язку зі зміною навіть у осяжний історичний час гідрографічної характеристики Почайни, це, певно, не первісний стан і Турця.

[398] Київ. Енциклопедичний довідник / Ред. А.В. Кудрицький. – К., 1981. – С. 614.

[399] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 41.

рець закрито 1912 р. з причини замулювання гавані (Шарлемань Поч. 7). Недалеко від цього місця літопис згадує *Турову божницю* (під 1146 р.; ПСРЛ II, 321), що, як вважають дослідники, стояла на місці пізнішої Борисоглібської церкви[400] (тепер на її місці будинок № 11 по Борисоглібській вулиці). Наявність цілого комплексу топонімів з основою **tur-* у досить вузькому ареалі дозволяє припускати, що все праве нижнє узбережжя Почайни, принаймні від долини її правого притоку *Турця* до *Турової божниці*, а можливо, й до гирла, сприймалося як єдине урочище й називалося долина *Турець*. На користь цього свідчить, хоч і пізня, назва струмка *Турівський*, яку слід вважати вторинною до назви урочища. Цілісність цієї території порушилася, очевидно, тоді, коли вона почала забудовуватися; відомо, що первісне заселення Подолу відбувалося в IX–X ст. н. е. спочатку далі від Почайни й Дніпра, ближче до гірської частини (попід горами; місце суч. Житнього ринку тощо)[401]. Можливо, першими поселенцями в долині *Турець* були новгородська й хазарська торговельні колонії, які в літописі (945 р.) виступають під назвами *Пасинча бесіда* й *Козари*[402]. У зв'язку з цим пізніша назва долини *Турець* збереглася лише для верхньої її частини (стосовно Почайни), тобто на північ від Пасинчої Бесіди, що підтверджується документом 1539 р., де приблизно так і позначено межі долини *Турець* (АЮЗР I/6, 28–29).

Серед наведених назв невеликої частини давнього Києва фактично виступає система споріднених мікротопонімів — урочище (долина), річка, озеро й церква. Одноіменну назву струмок *Турець* (пр. Тур'ї л. Снову п. Десни л. Дніпра) засвідчено лише в с. Чепелів Щорськ. р-ну Чернігівськ. обл. (СГУ 575). Гідронім *Турець* входить у словотвірний ряд київських гідронімів на *-ець* (пор. *Живець*, *Кудрявець*, *Лукарець*, *Пробитець*, *Сирець* тощо); взагалі суфікс *-ець* не лише гідронімний — пор. село й місцевість *Турець* у Мінській губ., с. *Турець* у кол. Гродненськ. губ. (Фаминцын 233), у Віленському воє-

---

[400] *Петров Н.И.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь. – К., 1896. – С. 91, 92; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки... – С. 168. Існує також думка про місцезнаходження Турової божниці поблизу старого гирла Почайни (*Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии. – К., 1834. – С. 25; *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. – К., 1852. – С. 54).

[401] *Гупало К.Н.* Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – С. 28.

[402] *Желєзняк І.М.* З історії мікротопонімії давнього Києва (Назви торговельних колоній) // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 15–21.

водстві в документі 1429 р. засвідчено с. *Турець* (ССУМ II, 450). Назву річки *Турець* можна було б пов'язувати з блр. *турэ́ц* 'бистриця, швидка течія в річці' (Яшкін 192) (в українській мові такого слова не виявлено, але близькість Києва до Полісся не позбавляла б можливості і такого зв'язку), якби не заперечуюча цю думку назва озера *Торець* (1. поблизу Дніпра й Бистриці; землі біля нього належали селянам с. Гатне Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл.; 1857 р.; ЦДІАК ф. 491, оп. 76, од. зб. 579, арк. 185; 2. Суразьк. повіт Вітебськ. обл.; Д.-Х. 345). Відомо, що в озері течії, та ще й швидкої, не буває, тому такий лексичний зв'язок не ймовірний. Назва урочища й річки *Турець* свого часу пояснювалася від назви тварини *тур* (Bos primigenius; він, ніби, в давнину водився в цій місцевості; Шарлемань 9), що взагалі можливе, пор., наприклад, р. *Бик* або *Бики* (п. Кищихи п. Гірского Тікичу л. Синюхи л. Південного Бугу; СГУ 47). Щодо київської групи топонімів, то це традиційне пояснення ламає назва *Турова божниця* (1146 р.), яка не може бути прямо пов'язана з назвою тварини. Слід звернути увагу на те, що всі дослідники *Турову божницю* XII ст. вважають церквою, хоч у тексті літопису про це не говориться (пор. в Іпатіївському літопису: "**и паκы скоуπишасѧ вси Кнѧнє оу Тоуровы божьницѣ**"; ПСРЛ II, 321); цікаво, що в XV ст. божницями називалися і язичницькі святилища, пор.: "Приказалъ [Владимиръ] тежъ болвановъ палити, крушити и божници ихъ до грунту вывертати, а на тыхъ мѣстцахъ церкви святыя ставити" (ЖВ 41, 42), де чітко простежується протиставлення: язичницька божниця і християнська церква). Водночас у Іпатіївському літопису кількома роками пізніше (1151 р.) згадується *Давидова боженка*, — і вона ж анонімно як *божница* (1161 р.; ПСРЛ II, 419, 515), де наявність християнської каплиці майже не викликає сумніву дослідників. Отже, на основі наведених фактів можна припускати, що *Турова божниця* — це християнська церква. Була спроба пояснити назву *Турова божниця* від імені першого канонізованого мученика на Русі варяга *Тура*[403]. В давньоруських літописах його ім'я не зазначається; в пізнішій церковній літературі його називають Федором, що в свою чергу дозволяє деяким дослідникам припускати зв'язок назви *Турова божниця* з формою цього імені *Тудоръ*[404]. Пояснювалася

[403] *Шахматов А.А.* Как назывался первый русский святой мученик // Известия ОРЯС. – 1907. – Т. 9. – С. 261–264.

[404] *Марков А.* Как звали первых святых мучеников на Руси? // Сб. Харьковского историко-филологического об-ва. – 1909. – Т. 18. – С. 437.

вона і як перша церква в Києві на честь святого мученика *Турова*, тобто Федора Тірона[405]. В наш час поширилася думка про те, що *Турова божниця* була побудована купцями Туровської землі (на зразок *Новгородської божниці*), двір яких також міг знаходитися поблизу подільського торговища[406]. Проте показова тут саме словотвірна структура назви — від назви м. *Туров* божниця мала б називатися *Туровською*, як і *Новгородська*. Деякі дослідники на основі переказів схиляються до думки, що *Турова божниця* була побудована князем *Туром*, легендарним засновником міста *Турова*[407].

У поясненні цієї назви наблизився, на нашу думку, до істини М.І. Петров, проте сам учений не був упевнений у своєму припущенні. Він писав: «...слово Тур має, можливо, й міфологічне значення, і значення особового імені і навіть прізвища. Отже, Турову божницю або церкву побудовано або на місці якогось Турова капища, або яким-небудь Туром»[408]. Перше припущення М.І. Петрова як загальну тезу підтверджують і сучасні дослідники[409]. Загальновідомо, що перші християнські храми нерідко будувалися на місцях колишніх язичницьких святилищ. О.С. Фамінцин знаходив підтвердження цього в таких новгородських назвах, як *Перыньский* або *Перунский монастырь*, *Волотов монастирь*, *Никольский* на *Волосове* монастырь та ін. (Фаминцын 233).

Спогади про культ *Тура*, відомі з писемних пам'яток християнського періоду, пор.: “**И о тоуръ҃хъ, и о лодыгахъ, и о колядницѣхъ и про бєзаконный бой вы, попове, оумайтє дѣтий своихъ**” (XII ст.)[410]; на Україні він зберігався ще в XVII ст. — “Къ сему на тѣхъ же своихъ законопротивныхъ соборищахъ и нѣкоего *Тура* сатану и прочія богомерзкія скареды измышляюще, поспоминаютъ” (Киев. син. 50). Цікаво, що в творі XV ст. згадується про тури, як про якісь начебто ритуали, пор.: “Тамъ тежъ на соборищахъ своихъ туры и иныѣ брыд-

---

[405] *Самойлов Н.* Зазнач. праця. – С. 25.

[406] *Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1983. – С. 86

[407] Див. зокрема: *Лысенко П.Ф.* Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. – Минск, 1982. – С. 106.

[408] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки... – С. 177.

[409] Пор.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С. 170.

[410] *Павлов А.* Неизданный памятник русского церковного права XII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1890. – Октябрь. – С. 298.

кіи речи вимишляють; того ся такъ же не годить и писмомъ выдати" (ЖВ 43).

Показовою видається українська приказка "З тобою ходити, як з туром водитись" та варіант "як з бованом" (Номис 54), пор. ст.-укр. *бованъ* (XVII ст.; ІСУЯ 108) та укр. *бовван* 'ідол, кумир, істукан'(Грінченко 1, 78), де чітко виступає синонімічність слів *тур* і *бовван*.

Мікротопонімія України зберігає відгомін культу *Тура*. Виразна в цьому відношенні назва ур. *Туровище* поблизу с. Лютіж Вишгородськ. р-ну Київськ. обл. (Похилевич 13), яка, можна вважати, прямо вказує на існування капища *Тура*, тобто *Туровище* — місце, де стояло зображення цього божества. Правда, це урочище називалося ще й *Туровщина* (1854 р.; Де-ла-Флиз 779). У цій назві можна вбачати й відантропонімне утворення. Капища *Тура* відомі на горі над Галицьким озером у кол. Костромській губ.[411]; очевидно, на горі *Турова* (*Turawa*) в Карпатах, з якої витікає потік *Турова* (SG XII, 630), поблизу них, біля м. Калуш Івано-Франківськ. обл., відомий також ліс *Turowa* (SG III, 726); в ур. *Турова Долина* поблизу сс. Крюківщина, Гатне Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл. (1803 р.; ЦДІАК ф. 492, оп. 34, од. зб. 310; 1980 р., МЕ), ур. (поле) *Turie* (1545 р., поблизу м. Володимира-Волинського Волинськ. обл.; Пам. IV, 179), на могилі *Турова* (с. Іванковичі Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Похилевич 101), на могилі *Туровъ-Рогъ* (кол. с. Рижівка Уманськ. повіту; Фундуклей 79; Grab. 114)[412]. Самий факт існування культу Тура не викликає сумнівів у спеціалістів[413], проте суть цього культу та ритуали,

---

[411] *Снегирев И.М.* Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М., 1838. – Вып. 4. – С. 55.

[412] Слід зазначити, що назви, похідні від **tur-*, часто пов'язані з горами. Це дозволяє деяким дослідникам робити певні висновки, при чому констатується співіснування основ *Perkūn-* (у зв'язку з тим, що тур пов'язаний з богом грози Перуном. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М., 1965. – С. 132) і *Taur-* щодо гори та *Vel-n*, *Vil-n* щодо низу й води на основі вивчення мікротопонімії міста Вільнюса й усіх інших топонімних відповідників балтійського регіону (*Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография. – М., 1976. – С. 126). Однак мікротопонімія Києва групи **tur-*, як бачимо, не підтверджує цієї думки.

[413] Пор., зокрема: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Т. I. – С. 663.

пов'язані з ним, вивчені ще недостатньо. У своїй генезі культ Тура має безперечний зв'язок з тотемним культом тварини (Bos primigenius) — великим, могутнім і лютим звіром, який давав багату м'ясну їжу, а згодом, завдяки своїм фізичним якостям, легко міг стати символом чоловічої сили та плодючості й прийняти внаслідок цього й риси солярного культу[414]. Шанування тварини тура доводиться археологічними матеріалами. Так, у Києві, на Подолі, відкопано зруб будинку, під північно-східний ріг якого будівничими було підкладено два турячих роги; будова ця датується 983 р.[415] Давньоруський фольклор широко показує роль турячого рога в обрядових учтах як залишок язичницького культу, пов'язаного з жертвоприношенням[416]. Пізніше культ Тура ототожнився з абстрактнішим культом Сонця. Дослідники вважають, що в пізні язичницькі часи в східнослов'янському регіоні культи Ярила й Тура були ідентичними. Отже, одному й тому ж божеству могли поклонятися, але в різних місцевостях під різними іменами[417].

Таким чином, щодо київської групи мікротопонімів з основою **tur*-слід визнати, що основа усього комплексу назв — теонім *Тур*. Первісно існувала, очевидно, невідома нам назва капища бога *Тура*. Вся долина, що сприймалася як єдина територія і об'єднувалася навколо цього капища, називалася *Турець* (тобто певний континуум, який мав капище *Тура* й належав йому). Ця ж назва *Турець*, перейшла й на річку та озеро. Назва *Турова божниця* виникла пізніше, первісно вона означала, певно, 'божниця, що стоїть на місці Турового капища' тощо. Потім, у процесі заселення Подолу, межі долини *Турець* звужувалися — на ній було збудовано Пасинчу Бесіду й Козари. В літописний період долина *Турець* із річкою та *Турова божниця* сприймалися уже як різні, незалежні райони.

Угорське. "Словник літописних географічних назв Південної Русі" та більшість інших джерел, які коментують давньоруський літопис, на основі оповіді про прибуття до Києва новгородського воєводи Олега з княжичем Ігорем визначають згадану там місцевість як

---

[414] *Липец Р.С.* Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах // Славянский фольклор. – М. 1972. – С. 82

[415] *Гупало К.Н.* Зазнач. праця. – С. 27.

[416] *Липец Р.С.* Эпос и древняя Русь. – М. 1969. – С. 229–238.

[417] *Голубовский П.* Несколько соображений по вопросу о князе Туре // Киевская старина. – 1891. – Октябрь. – С. 80.

урочище (або слобідку)[418] *Угорське*, яке заселене купцями з Угорщини[419]. Більшість списків літопису датує прихід новгородців 882 роком[420], лише Новгородський літопис за Синодальним списком позначає його 854 роком[421]. Водночас перша згадка в літописі про появу угорців у цих місцях датується 898 роком: "**Идоша Угри мимо Киевъ горою, еже сѧ зовѣть нѣнѣ Оугорьское**" (ПСРЛ I, 25), що ставить під сумнів думку деяких дослідників про наявність там слободи, заселеної угорськими купцями. Водночас усі дані свідчать про існування там поселення, яке відоме й пізніше, пор.: 1146 р. — "**иде с ними подъ Оугорьскии и съзва Киѥвѣ**" (ПСРЛ II, 320); 1152 р. — "**Изѧславъ же сѣде с Вячеславом в Кыѥвѣ. Вячеславъ на Велико дворѣ а Изѧславъ подъ Оугрьскымъ**" (ПСРЛ I, 336); 1161 р. — "**и побѣгоша Берендичѣ къ Оугорьскому а другии к Золотымъ воротомъ**" (ПСРЛ II, 515). Потім на цьому місці було засновано Пустинно-Микільський монастир; за Л. Похилевичем, це відбулося 1036 року[422]. В XIV–XVI ст. цей монастир відігравав помітну роль у житті міста, судячи з чисельних дарчих актів, його земельні володіння за розмірами поступалися хіба-що володінням Печерського монастиря[423].

Отже, зрозуміло, що Угорське IX ст. — це поселення з усіма тогочасними атрибутами — міськими воротами (**Волѣ ѡли и до Клова. и до Берестоваго и до Оугорьскыхъ воротъ**; 1151 р.; ПСРЛ II, 428), вічовою площею, пристанню тощо[424]. Із даних літопису видно, що

---

[418] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К., 1985. – С. 164; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 52.

[419] Повесть временных лет. Ч. II. Приложения. Статьи и комментарии Д.С. Лихачева / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – С. 256, 259; *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – К., 1963. – С. 127.

[420] Лаврентьевский список летописи (ПСРЛ I, 23), Ипатьевский список летописи (ПСРЛ II, 16); Устюжский летописный свод датує 881 роком (Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / Подг. к печати и ред. К.А. Сербиной. – М.; Л., 1950. – С. 21).

[421] Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку, изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1888. – С. 5.

[422] *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома // Похилевич Л. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 237.

[423] *Ивакин Г.Ю.* Киев в XIII–XV веках. – К., 1982. – С. 80.

[424] *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – Ч. II. – С. 72–73; *Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1976. – С. 94–95.

Олег та Ігор прибули з верхнього Дніпра, тобто спочатку побачили основне місто Київ на горі, але там не зупинилися, попливши нижче, й пристали човнами біля Угорського. Запитання Олега, як і відповідь місцевого жителя (**и приде к горам Киевским, и узрѣста город Киев, и возпросиста у нѣкого человѣка: кто в сем городкѣ княжит?**" Он же сказал им: "**Аскольд и Дир княжит в Киивѣ**"; УЛС 21), стосувалися, безперечно, верхнього міста, але не Угорського. Тут можна припустити, що зупинка біля Угорського була зроблена свідомо, бо біля Подолу лодії мусили зайти в гирло Почайни, де вони були б у певній небезпеці; а біля Угорського Дніпро був відкритим, тобто існувала дорога для відступу. В цьому контексті варто звернути увагу на таку деталь: у заяві воєводи Олега зазначається, що він і його супутники-купці ніби-то йдуть Дніпром до греків (**и присла ко Асколду и Дирови гл҃ѧ ꙗко гость есмь (и) идемъ въ Греки wт Wлга и wт Игоря кнажича**", 882 р.; ПСРЛ І, 23) або "**и с малою дружиною излѣзоста на брегъ, творящася Подугорьскыми гостьми**"; НЛ 5), що мало свідчити про їхній зв'язок (наближеність) з Київською землею (але уосібно), тобто, що вони "свої". В останні роки з'являються нові праці істориків, де вони намагаються знайти нове місце для географічного об'єкта поблизу давнього Києва з назвою *Угорське*, хоч джерело для цього лишається те саме — тексти літописів[425].

Варто зазначити, що назва *Угорьское* в усіх списках літопису середнього роду (пор.: "**и погребоша и на горѣ еже сѧ нынѣ зоветь Оугорьскоє**"; 882 р.: "**и приплу подъ Оугорьскоє**"; ПСРЛ І, 23), тобто передбачається "село, селище", а не "гора", як коментують деякі дослідники. Отже, *Угорське* — це назва поселення, в якому пізніше був відомий двір Олми, очевидно, знаної (багатої) людини. Відомо також, що він спорудив церкву в селі Угорському, а церкви завжди зводили в населених пунктах, на відміну від монастирів, які будували в безлюдних місцях. Спостереження історика С.І.Климовського теж підтверджують цю думку, хоч деякі висновки щодо статуса цього населеного пункту видаються дещо дискусійними (Климовский 166–167).

---

[425] Зокрема: *Толочко О.* Замітки з історичної топографії Домонгольського Києва // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 148–154; *Козюба В.* Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наук. праць. – К., 2005. – Ч. 8. – С. 179–194.

Ця преамбула видається слушною для чіткішого визначення топоніма *Угорське* як назви населеного пункту, що важливо для його пояснення. Спроба визначення топоніма *Оугорьское* як похідного від етноніма *угри* чи як спорідненого з назвою однієї із київських гір (*Хоревиця*) не має переконливих доказів[426].

Слід зауважити, що назва *Угорське* не поодинока, пор. лісове урочище на узвишші *Угóр* (с. Архипівка Семенівськ. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Мікротоп. 283), с. *Угорск* у колишній Волинській губ. (RGN IX, 263), р. *Uhorski Zekicz* (= сучасн. *Гірський Тікич*; 1545 р.; п. Тікичу п. Синюхи л. Півд. Бугу; СГУ 132), на ній м. *Угорский* (до XVI ст.; пізніше с. Балабанівка колишнього Липовецьк. пов.; Похилевич 262), дер. *Угорня* (1571 р.; Новгородська земля; НПК V, 490), башта (в міській стіні) *Угорская* (1664 р.; м. Вітебськ; Білорусь; Кусов МГ 485), с. *Угорская* (= *У Гор*, *Водизовая Пустошь*; кол. В'ятська губ. Росії; RGN IX, 263), с. *Угор* (Кіровська обл. Росії; АСПС II, 602), с. *Угорная Слобода* (кол. Рязанська губ. Росії; RGN IX, 263), с. *Угорная* (= *Кокоулинский*; кол. В'ятська губ. Росії; RGN IX, 263), дер. *Угористово* (1495 р.; Новгородська земля; НПК I, 185), ур. *Угор'е* (с. Добранка Славгородськ. р-ну, Білорусь; Яшкін 192), мікротопонім *У горá* (= *Драз орман*, *Кавгалийски участок*; поблизу м. Долец; Болгарія: Д.-Т., 589), с. *Ugorsko* (Боснія і Герцеговина; Im. m. 447) тощо. Показовий ойконім у колишній В'ятській губернії Росії *Угорская* [пустище] з варіантом *У Гор*, який проливає світло на походження київської назви.

Первинна мотивація ойконіма *Угорське* пов'язана з географічним терміном *угор* у значенні 'гора, підвищення, схил гори / берега річки', незважаючи на його незначну продуктивність в українській мові: укр. діал. *угóрок* 'невелике узвишшя, пагорб' (Черепанова 225) тощо. Проте це слово відоме іншим слов'янським мовам, особливо поширене в російській та її говірках, пор. рос. *угóр* 'височина, горб' (ССРЛЯ XVI, 258)[427], *угóр* 'місце, яке йде вгору; узвіз; крутіше, ніж схил; великий кряж на березі річки; залом, косогір уздовж річкового роздолу; крутий високий берег річки' (Даль 4, 469), *угор* 'крутий високий берег ріки й моря, висока тераса, підніжжя' (Мурзаев II, 32); рос. діал.

[426] *Петров Н.И.* Зазнач. праця.

[427] В. Кипарський вважав це слово в російській мові діалектним (*Kiparsky V.* Russische historische Grammatik. Bd III. Entwicklung des historisches Wörterschatzes. – Heidelberg, 1975. – S. 340).

(новг.) *угóр* 'гора, пагорб' (НОС 11, 86), (перм.) *угор* 'гора (1705 р.), схил гори, яру, річкового берега (1704 р.)' (Полякова VI, 48), (мурм.) *угóр* 'підгірок, горб, узвишшя' (Меркурьев 32); серб. *угор* 'прищик' (Толстой 977); чеськ. *úhor* 'шпиль' (Kott IV, 308). Таким чином видно, що назва поселення поблизу старого Києва *Угорьское* походить від ст.-сл. *жгоръ* < псл. **ǫgorъ* (**ǫ-gor-ъ*) — архаїчної моделі з префіксальним *ǫ-*, яка в слов'янських мовах давня й не набула значної продуктивності, особливо в поєднанні з іменними основами[428]. Праслов'янське *ǫ-* походить від і.-є. **en-* : **on-* 'в, у' (Pokorny I, 311–312) і приєднується до іменних основ; у слов'янських мовах він реалізується перед приголосними як ст.-сл. *ж-*, сх.-сл. *у-*, пол. *wą-*, слвн. *о-* та ін.[429] Семантика префіксального *ǫ-* — неоднорідна, одне із виразних значень, за М. Фасмером, 'вгору'[430], що досить переконливо підтверджується фактичним матеріалом, В. Кипарський пропонує 'на горі' ('auf dem Berg')[431]. Київська територія демонструє факти згасання цього значення. Сучасна українська мова повністю втратила цю семантику. Тому зараз постає проблема визначення первинної мотивації слова *угор*. На важливості семасіологічних тонкощів слів для достовірності етимології наголошував В.М. Топоров[432].

Структура з *ǫ-*префіксальним відома всім слов'янським мовам, пор., серб. *уточица* 'доплив [річки]' (Толстой 1024), *уток* 'гирло' (Толстой 1023), макед. *вамбел* 'джерело' (Видоески 281), пол. *wądoł* 'вузький прохід, яр, ущелина' (Nitsche 65), в.-луж. *wundolina* 'улоговина' (Zeman 542), д.-руськ. оꙋвозъ 'узвіз' (Срезневский III, 1122), рос. діал. *улук* 'вид голобель у бороні' (Даль 4, 489), *у́ток* 'поперечні нитки тканини, які переплітаються з подовжніми' (Громов 70), блр. діал. *улу́кі* 'вигини ріки' (Яшкін 2005, 195), укр. діал. *увал* 'підвищена місцина з рослинністю, яка переходить у степ, рівнину' (Черепанова 225). Серед іменних префіксальних утворень виразно переважають гео-

---

[428] Див.: *Трубачев О.Н.* Об одной редкой словообразовательной модели // Русское и славянское языкознание: к 70-летию Р.И. Аванесова. – М., 1972. – С. 257; *Цейтлин Р.М.* Сравнительная лексикология славянских языков X / XI – XIV / XV вв.: Проблемы и методы. – М., 1996. – С. 42.

[429] *Kiparsky V.* Op. cit.

[430] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М., 1973. – Т. IV. – С. 144.

[431] *Kiparsky V.* Op. cit.

[432] *Топоров В.Н.* Славянские комментарии к нескольким латинским архаизмам // Этимология. – 1972. – М., 1974. – С. 18.

графічні терміни, пор. ст.-сл. *ждолиѥ* 'долина' (SJSS IV, 1010), серб. *убао* 'криниця, глибока яма (як криниця); *удолина* 'гірська долина, улоговина' (Толстой 969), серб. діал. *удолинка* 'долина, долинка' (Гаговић 274), слвн. *odol* 'долина' (Pleteršnik I, 773), пол. *wąwóz* 'ущелина, вузький прохід між горами або скелями' (Nitsche 65), др.-руськ. *ѹдолъ* 'долина' (Срезневский III, 1153), рос. *увалъ* 'невисокий пагорб' (Горяев 384), укр. діал. *ушпиль* 'гостра вершина гори' (Черепанова 225), блр. *угрыва* 'високе місце, де сонце гріє цілий день' (Яшкін 2005: 192) тощо.

Ф. Міклошич вважав, що суто префіксальна структура слова в слов'янських мовах (**podgora*) хронологічно поступається префіксально-суфіксальній, такій, як **podgorьje*[433]. Це стосується і семантики: наявні випадки, коли продукуюче слово має більший діапазон значень, ніж похідне, і за системою значень багатше, ніж похідне[434]. Досліджуючи типологічний аналог (*Podgóra*, *Zalas*), М. Карась прийшов до висновку, що суто префіксальний словотвір імен з'явився в слов'янських мовах досить пізно, в епоху передісторичну, коли суфіксація мала вже широке розгалуження і серйозний індоєвропейський спадок, пізніше цей словотвірний тип помітно поширився[435]. І. Дуриданов спостеріг, що значніша продуктивність *o*-префіксального наявна в західно- та південнослов'янських мовах[436], однак матеріали В. Шпербера свідчать про невисоку продуктивність цих утворень, зокрема у верхньолужицькій мові[437]. Про наявність цієї моделі в слов'янській гідронімії писав ще Я. Розвадовський[438]. Ф. Славський, правда з певним сумнівом, припускав для болгарського *въбел* 'колодязь, заглиблення в землі, з якого отримують воду;

---

[433] *Miklosich F.* Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen. – Wien, 1875. – S. 401.

[434] Див.: *Трубачев О.Н.* Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1976. – С. 151 та наст.

[435] *Karaś M.* Nazwy miejscowe typu *Podgóra*, *Zalas* w języku polskim i w innych językach słowiańskich. – Wrocław, 1955. – S. 104.

[436] *Дуриданов И.* Префиксално-именният тип в български и неговото значение за топонимичната стратиграфия // Onomastica. – 1960. –Rocz. VI. – С. 175.

[437] Див.: *Sperber W.* Typ *Podgóra*, *Zalas* w górnołużyckich nazwach terenowych // Poradnik językowy. – 1957. – Zesz. 5. – S. 222–227.

[438] *Rozwadowski J.* Studia nad nazwami wód słowiańskich. – Kraków, 1948. – S. 238.

яма, наповнена водою' архаїчну форму з *ǫ*-префіксальним[439]. Слід зазначити, що всі історичні праці зі слов'янських мов коментують морфологічну структуру імен з *ǫ*-префіксальним, на відміну від *у*-префіксальним дієслів, як стале явище. Проте, якщо бракує фактів із старослов'янської мови, початкове *ǫ*- не відновлюється, воно позначається як *у*-. Очевидно, це розмежування ще залежить від хронології слова — його появи до чи після зникнення носових звуків.

Певний інтерес становлять словотвірні пари з префіксальним *у*- (*ǫ*-) та без нього в апелятивній та онімній лексиці: р. *Укóпа* (бас. Стиру п. Прип'яті п. Дніпра; с. Малеве Млинівськ. р-ну Рівненськ. обл.; Шульгач 141) та гора *Велика Копа* (Словенія, Суходрев); бол. *Удрыńь* та р. *Дрынь* (Гомельська обл., Білорусь; Багамольнікава 56); р. *Юндол* (1. п. Яденици; 2. п. Мариці; Болгарія) та *дол* 'яр' (Дуриданов 147); гора *Услогове* (с. Бутроници, Трнско; Болгарія) та *слог* 'межа' (там само 146); укр. діал. *устýп* '1) місце злиття річок; 2) витоки річки' (с. Пушкарі Новгород-Сіверськ. р-ну Чернігівськ. обл.) та *ступ* 'місце, до якого доходить ріка під час повені' (с. Грем'ячка Ямпільськ. р-ну Сумськ. обл.; Черепанова 228, 212); *укóлок* 'острівець на болоті' (с. Уралове Середино-будськ. р-ну Сумськ. обл.) та *кóлок* 'зарослe лісове озеро' (с. Карповичі Семенівськ. р-ну Чернігівськ. обл.; Черепанова 226, 103); *ущовба* 'схил гори' (Федірко 59) та *щовб* (*щовба*) 'верхів'я гори, скеля' (Марусенко 146) та ін.

Слід зазначити, що спостерігається також семантична тотожність із префіксальним *у*- (< *ǫ*-) і без нього, пор. укр. діал. *увирва* та *вирва* '1. вибита ким-, чим-небудь, вирвана силою вибуху яма; вибитий, вирваний отвір; 2. глибока яма у дні річки, ставка' (Лисенко 218), чеськ. *ubradlo* та *bradlo* 'скеля' (Малько 76; ЧУС I, 58), що свідчить про згасання значення префікса.

Для слова *угор* значення 'гора, узвишшя' більш притаманне російській мові. Так, існують паралельні форми *Угор* та *У Гор*, які читаються однозначно (пор. два варіанти назви у В'ятській губернії). Українська мова втратила первісне значення слова *угор*. Для другого варіанта можна поставити питання "де?", а перше — цілісний іменник чоловічого роду — *угор*.

---

[439] *Славский Ф.* Болгарское *въбел* : *убел* (о развитии первичного начального ǫ-) // Исследования по славянскому языкознанию: Сборник в честь 60-летия С.Б. Бернштейна. – М., 1971. – С. 449.

Як відомо, суфіксальні та префіксальні форми іменників виникають за умови вичерпаності семантичного навантаження базового слова, коли воно не відповідає вимогам знакової системи мови. В цьому контексті розглянемо слово *гора*, для якого в слов'янських мовах зафіксовано велику кількість значень, проте в певний період функціонування цієї лексеми постала потреба розширення її семантики, комунікативних можливостей та зв'язків із іншими лексичними одиницями. Виникає низка суфіксальних та префіксальних слів, утворених від слова *гора*. Мотиваційна база '*гора*' виявляє продуктивність із префіксами *за-*, *под-*, *при-*, рідше – *у-* та ін., про що свідчить, зокрема, топонімний матеріал слов'янських мов. Перехід значень, їх розгалуження почалися в семантиці первісного (базового) слова *гора*, пор. серб. діал. *го́ра* 'дерево, окреме дерево' (Толстой СГТ 60), серб. *го́ра* 'ліс', серб. діал. *гора* 'великий ліс' (там само 66), д.-руськ. *гора* : *горою* 'суходолом' (Кочин 66), ст.-укр. *гора* 'берег' (Ерчиђ 678), укр. *горá* 'верхів'я (ріки)' (Ніковський 170), укр. діал. *гора* 'необроблена ділянка або оброблена як додаткова; високе місце в полі' (Выгонная 97), рос. діал. *гора* 'суходіл; незаливний покіс' (СГРС III, 97), *гора* і *горы* 'село, купа сіл' (там само 98), *гора* 'берег' (СРГСУ Доп. 112), *гора* 'місце без лісу' (СРНГ 7, 18), пол. *góra* 'мис' (Nitsche 218), *góra* 'мілина, мілководдя' (Nitsche 170), рос. діал. *гора* 'земля, суходіл' (СРГК 1, 365). Подвійне значення слово *hora* має в словацькій мові: 'ліс' і 'гора, зазвичай поросла лісом', та в малопольських говірках: *góra* 'схил гори, порослий лісом' і там же: *góra* 'гора'[440]. М.І. Толстой зауважує, що в східних слов'ян трапляється також орографічний термін **gora* 'високий берег ріки', 'берег ріки', 'правий берег ріки'[441]. Цей факт призвів до виникнення різних префіксальних утворень із базовим словом *гора*. Багатозначність аналізованого слова вимагала урізноманітнення морфологічної структури для певного уточнення семантики. До цього ряду потрапило й слово *угор* з різною продуктивністю в слов'янських мовах; українська мова демонструє незначну плідність цієї моделі.

Доречно згадати, що на праслов'янському рівні існують омоніми **ǫgorъ* 'підвищення' та **ǫgorъ* 'земля, спалена для землеробства', з яких перше сягає слова **gora*, а друге — **gorěti*. Зокрема, таке появ-

---

[440] *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология. – М., 1968. – С. 72.
[441] Там же. – С. 73.

нення другого слова подають В. Махек (правда, в різній редакції у виданнях 1957 та 1964 рр.[442]), П. Нітше[443], Л.Т. Вигонна[444], Т.О. Черниш[445] та ін. Пор. укр. діал. *у́гор* '1) поле під облогом; 2) пасовище' (Аркушин 2, 217), 'переліг' (Онишкевич 2, 312); *огóр* 'нива, пахотна земля, пар, переліг' (ОКДА 168); чеськ. *úhor* 'пашня, яка зорана для наступного року, переліг' (Kott IV, 308), '1) поле під паром; 2) взагалі необроблена земля; 3) стерня; місце, зарослe травою' (Малько 76); слвц. *úhor* 'необроблена земля, переліг' (1630 р.; HSSJ VI, 161); пол. *ugór* 'поле під паром, луки, вигін поблизу села' (Nitsche 118), 'луки, вигін, пасовище'(Nitsche 243), в.-луж. *wuhor* 'місце, випалене сонцем' (Трофимович 390).

Характер семантичної мотивації утворень цього типу та безпосередній зв'язок із дієсловом **goréti* пропонує, зокрема, Т.О. Черниш. Відштовхуючись від первісної форми **ǫgorъ* / **ǫgarъ*, за умови заперечного значення префікса **ǫ-* (наприклад, псл. **ǫbogъ* 'небагатий', **ǫrodъ* 'негарний', **ǫrуrъ* 'неспалений'), вона приходить до висновку, що «гіпотетичний спосіб відтворення аналізованих псл. **ǫgorъ* / **ǫgarъ* у первісному значенні 'невипалений, невигорілий' явно не узгоджується із зафіксованою семантикою континуантів... 'поле, певний час не засіюване, як правило, з метою відновлення родючості та збереження вологи'». На основі порівнянь усіх слов'янських корелятивів основи **gor-* вона визначає остаточне значення псл. **ǫgorъ* як 'не-поле'[446]. Московські граматисти теж пояснюють це явище як "лишительную конструкцию" із загальним значенням 'без', але тлумачать рос. *у-род* як 'без рода', *у-бог* як 'без Бога' і доводять значну архаїчність структури, характерної ще для євразійської мовної спільноти (тохарські мови А і В, санскрит, хетська тощо)[447].

---

[442] *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – S. 547–548; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Druhé opravené a doplněné vydání. – Praha, 1968. – S. 667.

[443] *Nitsche P.* Die geographische Terminologie des Polnischen. – Köln; Graz, 1964. – S. 127.

[444] *Вигонная Л.Ц.* Земляробчая тэрміналогія // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск, 1971. – С. 48–49.

[445] *Черниш Т.О.* Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби у галузі підсічно-вогняного господарства // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 27–28.

[446] Там само.

[447] *Иванов Вяч. Вс., Головачева А.В., Молошная Т.Н., Свешникова Т.Н.* Типология грамматических категорий в славянских и балканских языках // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации. – М., 1993. – С. 207–208.

Урлева градь. Урочище на л. бер. Дніпра навпроти Києва, поблизу с. Позняки (Новицкий II, 840); тепер у межах міста. Згадується лише в документі 1693 р. — "тою убедью, отъ Шаломинъ по конецъ Урлева гради, отъ Урлева въ Пенные лозы... " (ИТК III, 113; Памятники II, 482.) У пізніших джерелах не простежується. Цікавою паралеллю видаються назви р. *Урля* (п. Інсари п. Оки п. Волги; Смолицкая 255), оз. *Урлейка* (кол. Пензенська губ. Росії; Смолицкая 236).

Перша частина мікротопоніма походить від особового імені, не засвідченого в безафіксній формі в українському антропоніміконі, відома його суфіксована форма **Оурлатъ* (*Оурлатово скровище*; 1491 р.; Буковина; ССУМ II, 482), проте пор. болг. прізвище *Урлов* (1906 р.), яке на думку Л. Селімського, походить від рум. *urlă* 'труба (муз. інструмент); труба (в печі)' (Селимски 154), пол. антропоніми *Urło* (SN X, 27), *Urla*, за думкою К. Римута, німецького походження (Rymut II, 640), хорв. прізвище *Urlić-Ivanović* (ROB 287), ойконім *Urliai* (Литва) відантропонімного походження (Vanagas 355).

І.П. Новицький слово *градь* пояснює як рос. 'гряда' (Новицкий II, 840). Є.О. Черепанова подає назву лісу *Градь* біля с. Наумівка Корюківського р-ну Чернігівської обл. (Череп. Микротоп. 80) і тлумачення апелятива *градь* 'великий лісовий масив на сухому місці' (Черепанова 64), пор. ще блр. *гра́ды* 'ліс, де багато узгірків' (МБ 63), *градзь* 'велика площа лісу, де ростуть чорниці; суцільний ягідник' (Иванова ММП 56), рум. *gradişte* 'видовжене узгір'я, пагорб' (РРС 368) — явно слов'янське запозичення.

Феофанія. Місцевість, поселення, розташоване на околиці міста (суч. вул. І. Сірка, включаючи селище Наукове, до с. Пирогове). Прилягає до місцевостей Голосіїв, Пирогове, Теремки, на півдні межує з селищем Новосілки й с. Хотів Києво-Святошинського р-ну. Сучасна назва відома від 1803 р. — надана з благословення київського митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні на честь настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Феофана Шиянова, який в 1802 р. одержав у цій місцевості угіддя для заміської дачі (К. 108). Пізніше, 1861 р., тут було утворено Феофаніївський скит, його засновником був Даміан Федорович Виноградський (в чернецтві Воніфатій) (Макаров 796). У 1919 р. монастирські землі у Феофанії було конфісковано в державну власність і на їх території організовано державне приміське сільськогосподарське підприємство. В 1930–1937 рр. Феофанія входила до Київської приміської смуги; в межах Києва — від 1957 р. (К. 108).

Раніше ця місцевість називалася *Лазаровщина / Лазаревщина* (Похил. МЦ 232); за документом 1657 р. належала Київській уніатській кафедрі (ХВЕВ 1880, № 13, LXI); ще згадується тут дер. *Лазаревская*. Цю назву пов'язують з іменем місцевого пасічника-ченця *Лазаря* (Сементовский Киев, 238). Назва *Лазарівщина* зберігалася ще 1917 р. (ЦДІАК ф. 169, оп. 6, од. зб. 1490, арк. 5 зв.). Можливо, саме тут знаходився *Лазарев монастир*, який згадується в літописі під 1113 р. ("престависѧ игуменьꙗ Лазорева манастыра"; ПСРЛ II, 276).

Хлопач. Найстарша згадка мікротопоніма *Хлопач* сягає 1401 року в привілеї київського князя Олександра, наданій домініканському монастиреві на урочище *Хлопачь*, що зветься також *Бесова баба* (НБУВ ІР шифр І.1262, арк. 105), з чого випливає наявність двох паралельних назв для об'єкта (пізніші джерела це спростовують). Е. Руліковський для урочища подає ще назву *Pasznia* (SG VI, 722). Топонім *Хлопач* згадується також у ідентичному документі (підтвердження права користування) 1411 р. (ИТК III, 3)[448], а ще в документах 1607, 1609, 1613, 1618, 1634 рр. як *Chłopacz* (Żr. dz. XXI/2, 151, 174, 567, 267, 291). Форма назви фактично незмінна в усіх відомих фіксаціях, за винятком кількох випадків — 1613 р. *Chłopin*, 1617 р. *Chłopicz*, 1618 р. *Chłopaczow* (Żr. dz. 174, 593, 296), 1784 р. *Хлопачи* (ОКН 22), що можна пояснити або випадковими похибками, або, як у останньому випадку, виразною словотвірною аналогією до поряд наведених назв ("в урочищах Бирковцах, нивках и Хлопачах..."). Відомі також похідні оніми — ліс *Chłopaki* (1618 р.; Żr. dz. XXI/2, 294), грунты *Хлопацкие* (1639 р.; НБУВ ІР, шифр 807, арк. 27) та прізвище *Хлопачевський* (1981 р.; Крим; ОКІУМ). Е. Руліковський вважав, що в цьому урочищі протікав однойменний струмок *Chłopacz*[449].

Для дослідників київських околиць лишається дещо спірною локалізація урочища *Хлопач*, оскільки, принаймні за даними Л. Похилевича, «неизвестны нам и нынешним жителям Мостищ урочи-

---

[448] Обидві грамоти, 1401 та 1411 рр., А.В. Стороженко, услід за І.І. Малишевським, вважає підробкою в XVII ст. (Див.: *Стороженко А.В.* О существовании в Киеве римско-католических храмов // Eranos: Сб. статей по литературе и истории в честь проф. Н.П. Дашкевича. – К., 1906. – С. 245; *Малышевский Ив.* Доминиканец Яцек (Иакинф, Hyacinthus) Одровонж, мнимый апостол земли русской // Труды Киевской духовной академии. – 1867. – № 4. – С. 474).

[449] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1885. – T. VI. – S. 722.

ща: Выхрица и Хлопач, если последнее не то же, что Клепачи»[450]. Найточніше розташування урочища описане в записках домініканського ченця Петра Розвидовського (XVII ст.): "Ихъ [Києво-Печерської лаври. — І. Ж.] грунты на двѣ мили къ Бѣлогородку, даже до Бѣсовой Бабы, а наши грунты идутъ даже до Хлопача къ Гостомлю надъ Ирпенемъ, сходятся съ грунтами Котырскими даже до самой Горынки... Надъ Выхрицею даже до самаго Хлопача было хатъ полчетверта ста"[451]. Інші документи визначають локалізацію урочища біля р. Сирець (1613, 1617, 1618 рр.; Żr. dz. XXI/2, 567, 593, 296). Ці дані дозволяють визначити місцезнаходження урочища (угідь) *Хлопач* приблизно між рр. Вихриця (очевидно, це та річка, яка на топографічній карті Російської імперії 1864 р. та карті Л. Похилевича зазначена під назвою Видриця, південніше кол. с. Мостище — ВТКР ряд XXII, арк. 8; Похилевич УКР), Котор (суч. р. Котурка п. Ірпені п. Дніпра; СГУ 277) та Сирець (п. Почайни п. Дніпра; Żr. dz. XXI/2, 151), і тобто там, де сходяться витоки (верхів'я) названих річок. Поблизу знаходиться й ур. *Бісова Баба*, яке іноді плутають з ур. *Хлопач* (НБУВ ІР шифр І.1262, арк. 105). Ідентичні топоніми назві *Хлопач*, за нашими даними, відсутні. І.П. Новицький, Е. Руліковський та Л. Похилевич припускали, що відома їм у цій місцевості назва ур. Клепачі (ур. *Klepacze* — SG IV, 132) — видозмінений варіант топоніма *Хлопач*[452]. Проте документ 1746 р. фіксує паралельно назви *Хлопач* і *Клепачі* для різних, але територіально близьких об'єктів (ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 1228, арк. 1–10). На самостійність назви *Клепачі* можуть вказувати споріднені утворення зокрема, с. *Klepacze* (на л. бер. Дніпра навпроти м. Канів Черкаськ. обл.; SG III, 813), с. *Клепачі* (кол. Славутськ. р-н Кам'янець-Подільськ. обл.; АТПУ 1947, 243), с. *Klepač* (Македонія; Im. m. 226) тощо, найвірогідніше відантропонімного походження, пор. укр. Мисько *Клепачь* (Чигиринськ. полк, Орловська сотня; 1649 р.; Реєстр 46), прізвище *Клепачь* (с. Городище Бе-

[450] *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский: Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – С. 16.

[451] *Евгений (Болховитинов)*. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. – К., 1825. – С. 32–33.

[452] *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 347.

резівськ. р-ну Рівненськ. обл.; Пура 51), ст.-рос. Остафей Павловъ сынъ *Клепачь* (1646 р.; Сл.РЯ XI–XVII вв. VII, 164), чеськ. ім'я *Klepač* (Svoboda 139), співвідносні з д.-руськ. *клепачь* 'l. церковный служитель, ударяющий в клепало; 2. кузнец' (СДРЯ IV, 217), ст.-укр. *клепачь* 'коваль' (ССУМ I, 476), укр. діал. *клепач* 'наклепник' (Пура 51), укр. *клепачь* 'молоток' (Грінченко 2, 250), 'клепальщик' (Ніковський 354), болг. *клепач* 'повіко' (Чукалов 356), пол. *klepaczka* 'тріпало, тріпалка' (SPR 190), чеськ. *klepač* 'подрібнювач; гірник, який дрібнить руду; млин старої конструкції' (SJČ 661) та ін. Утім фонетична заміна *к-х*, яку припускали дослідники, спостерігається і в інших назвах — х. *Клепча/Хлѣбча* (Київщина; Добровольский ДК 179), с. *Kłapowo/Chłapowo* (Польща; Treder 43) тощо; з лінгвістичної точки зору їхній здогад, як бачимо, має рацію.

Складнішою виявляється лінгвістична історія топоніма *Хлопач*, яка обтяжується, зокрема, відсутністю беззаперечної спорідненої ономастичної лексики, що свідчить про можливу ситуативність виникнення даної назви. Відповідного апелятива нами не виявлено. Можна припускати, що топонім *Хлопач* належить до праслав'янського гнізда **хълръ /*хlьръ* у якому, за Л.В. Куркіною, існує побічна самостійна лінія розвитку зі значенням 'рвати' → 'рів, западина, нерівність'[453] близьким до географічних апелятивів. Проте одразу треба зазначити, що утворення із афіксом *-ач* серед слов'янської географічної термінології вкрай рідкісні, пор., наприклад, укр. діал. *горбач* 'узвишшя' (Черепанова 63) виразно метафоричного походження. Виникає важливе питання про давність самої назви. Її існування в XV (проблематичне) — XVIII ст. і свідчення джерел про освоєння цієї місцевості членами домініканського ордену на самому початку XV ст. (взагалі в Києві вони з'явилися 1233 р.), а вірогідніше, в XVI ст., дозволяють звернути увагу саме на польську лексику, а також на суб'єктивні обставини історичного характеру.

Щодо топоніма *Хлопач* слід спробувати поєднати тезу Л.В. Куркіної про периферійну семантику псл. **хълръ/*хlьръ* 'рвати' → 'рів' та спостереження Е. Руліковського щодо особливостей ландшафту цієї місцевості. Він писав, що в тому урочищі збереглися давні окопи та вали, якими все воно перерізане[454]. Якщо припустити, що назва ви-

[453] *Куркина Л.В.* Лексические архаизмы родопского диалекта // Этимология. 1980. – М., 1982. – С. 28.

[454] Słownik geograficzny... – T. VI. – S. 724.

никла тоді, коли ці землі почали освоювати домініканці (хоч це мало ймовірно), тобто на основі польської мови, то можна бачити тут українське пристосування (там жили й працювали українці) польського слова, як наприклад, *chłapeć* 'шматок, кавалик' (Arcta I, 30) у сенсі 'ділянка землі', виділена серед земель інших власників; таке слово могло бути за своєю семантикою близьким до географічного терміна. Проте, оскільки гіпотетичний географічний апелятив **хлопач* < **хлърачь* в українській (і в інших слов'янських) мові не засвідчено, лишається певна доля сумніву й можливість висувати інші здогади.

Ономастичне етимологізування, крім кількох специфічних рис, має в порівнянні з апелятивним одну суттєву особливість. Процедура виділення етимона в онімі (якщо основа назви етимологічно затемнена) породжує питання про мотивацію виникнення власної назви, що, з одного боку, допомагає правильному визначенню етимона, а з другого — становить певну складність. Якщо антропонім, на думку більшості спеціалістів, може сягати будь-якого слова (хоч це теж умовно[455]), то топонім за семантикою основи обов'язково входить до певного семантичного ряду. Втім, зовсім не завжди, особливо в архаїчному ономастиконі, можна відновити правильні семантичні зв'язки топооснови з відповідною апелятивною лексикою. Відомо, що семантика топооснов залежно від класу оніма становить цілісну систему, яка практично ніколи (або надзвичайно рідко) не порушується. В разі непрозорості топооснови її належність до того чи того шару семантем іноді підказується характером деривації. Зокрема, наявність посесивного суфікса в топонімі свідчить про іменну топооснову, часто антропонім або загальну назву особи за родом заняття тощо. Проте відомі випадки, особливо серед архаїчної гідронімії, коли фіналь назви, яка зовні збігається з посесивним дериватом (наприклад, *-ов /-ев*), не посесивний елемент. Усе це стосується випадків, коли топооснова не тотожна із засвідченим апелятивом. Водночас існування ідентичного до топоніма апелятива, якщо він не входить до семантичного поля географічних термінів, вимагає додаткової, крім фонетичних, словотвірних, лексичних та ін. комен-

---

[455] Про це див., зокрема: *Желєзняк І.М.* Семантичні параметри слов'янських антропонімних етимонів // Слов'янська ономастика: Зб. наук. праць на честь 70-річчя П.П. Чучки / Відп. ред. С.М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 95–105.

тарів, саме мотиваційної аргументації. Нехтування цим принципом призводить до глухих пояснень, після яких лишається сакраментальне питання: чому так названо? Наприклад, в "Етимологічному словнику слов'янських мов" у статті **kosmačь* серед апелятивів із значенням 'розтріпана людина' (та близьких) подано гідронім *Космач* (бас. Дону) без будь-яких коментарів, що особливо необхідні тут за умови загального висновку — слово **kosmačь* утворено від **kosmъ* + суф. *-ačь* на означення особи (вип. 11, с. 144). Після цього питання "чому так названо" лишається в силі щодо назви річки *Космач*, хоча б тому, що відповідь на нього не однозначна.

Повертаючись до топоніма *Хлопач*, слід звернути пильнішу увагу також на характер його деривативної будови. О.М. Трубачов у гідроніміконі України виділив назви з фіналлю *-ач* (чомусь у двох окремих розділах, на с. 225 та 238), зазначаючи в коментарі, що лише для деяких із них кінець слова може вважатися суфіксом[456]. Водночас він не аналізує кожну назву зокрема, за винятком р. *Кашлагач* (п. Мокрих Ялів л. Вовчої л. Самари л. Дніпра; СГУ 243) виразно тюркського походження, де фіналь слова не пов'язана зі слов'янським суфіксом *-ач*. Відомо, що в Україні існує також низка ойконімів із цією фіналлю різного походження. Це свідчить насамперед про наявність словотвірного елемента *-ач* у слов'янському топоніміконі в поєднанні зокрема зі слов'янськими лексичними одиницями. Особливість слов'янського суфікса *-ач* полягає в тому, що він утворює слова на означення nomina agentis та nomina instrumenti. Український топонімікон із цим суфіксом свідчить, що деривативна характеристика суфікса *-ач* виходить за межі визначеного Ф. Славським значення для апелятивної лексики праслов'янського періоду[457]. Певна кількість слов'янських топонімів (resp. українських) утворена семантичним шляхом, у них словотвірний елемент *-ач* належить апелятиву й вимагає спеціального розгляду. Частина назв демонструє семантику якості топооснови, а суфікс *-ач* у них, напевно, відіграє подвійну роль: підкреслює ад'єктивну семантику основи, надає їй форми іменника та топонімізує апелятивну лексему.

---

[456] *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968. – С. 225.

[457] Słowotwórstwo prasłowiańskie // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław etc., 1974. – T. I. – S. 102.

Водночас топонім *Хлопач* своїм походженням може сягати також слов'янського лексичного гнізда **xolp-*, яке має континуанти в усіх слов'янських мовах. Якщо зупинитися на цьому припущенні, то слід констатувати, що споріднені назви фіксуються на широкому слов'янському терені. Так, топонім на Волині с. *Холопѧчь*, засвідчений в грамоті 1491 р. (ССУМ II, 511), та його пізніші фіксації *Холопач* (1533 р.), *Холопичи* (1595 р.), *Chołopecza* (1765 р.) пояснюється від патроніма *Холопичь*[458], хоч тут можна припускати навіть тотожність до розглядуваного нами топоніма (зважаючи на першу фіксацію, де юс малий замінив *а*). Тоді такі назви, як урочище, ліс *Холопча* (поблизу с. Нова Віля; Новицкий II, 858), оз. *Холопець* (на Дніпрі, навпроти с. *Халеп'я* Обухівськ. р-ну Київськ. обл.; ВТКР, ряд XXIII, арк. 9), оз. *Холопне* (у заплаві Рову, бас. Півд. Бугу; Швець 94), с. *Халопы* (Вілейськ. р-н Мінськ, обл. Білорусі; Жучкевич 393), с. *Халопкаўшчына* (Шарковщинськ. р-н Вітебськ. обл. Білорусі; Жучкевич 393), с. *Холопово* (поблизу с. Чурилова Владимирськ. губ. Росії; 1679 р.; Кусов 201), пустош *Хлопово* (Кусов 124), с. *Hlapčevići* (Боснія і Герцеговина; Im. m. 197), с. *Hlapičina* (Хорватія; Im. m. 197), оз. *Chłop* (Польща; HO 146), оз. *Chłopowe* (Польща; HO 181) та ін. становлять регулярну систему лексем, яка репрезентує на онімному рівні псл. **xolpъ*.

Якщо не приймати думку І.І. Малишевського та А.В. Стороженка про пізнішу підробку документів 1401 та 1411 років, то для назви *Хлопач*, яка вперше засвідчена на самому початку XV ст., можна припускати структуру посесиву на *-jь* від *хлопáк* 'хлопець' (Ніковський 823). Утім для назв цієї словотвірної будови характерна наявність у постпозиції номенклатурного слова, наприклад, *Перепелич-долина* (Київ), *Дівич-гора* (Київ), *Отрочь-монастырь* (поблизу м. Тверь; Росія) та ін., що пізніше регулювало правописну норму для таких слів із дефісом. Слід звернути увагу також на польський прикметник до слова *chłopak* 'челядник, хлопець для послуг' (SJP I, 872) — *chłopaczy* особливо з огляду на історію цього мікротерену. Продуктивність основи **xolpъ* в антропонімних базах помітна в усіх слов'ян, пор., зокрема, пол. *Chłopiata* › с. *Chłopiatyn* (у кол. Сокальськ. пов.; SG I, 586), блр. *Холоп* › смт *Холопеничи* (Мінська обл. Білорусі; АТДБ 172) тощо. Втрата повноголосся в топонімі *Хлопач* могла відбутися під

[458] *Шульгач В.П.* Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. – К., 2001. – С. 143.

впливом польської мови, якщо ця форма не була первісною. Як відомо, відсутність повноголосся спостерігається й на апелятивному рівні.

Розгляд можливих версій походження топоніма *Хлопач* ілюструє як складність ономастичного етимологізування взагалі, так і важливість урахування мотиваційної бази для пропріальних мовних одиниць.

Чапаївка. Селище на південно-східній околиці Києва, розташоване між с. Пирогів, Конче-Заспою, Дніпром і Жуковим Островом. Назва виникла в 20-х роках XX ст. на честь російського військового діяча періоду громадянської війни В.І. Чапаєва (ВК 284–285). До цього селище мало назву *Віта Литовська*, *Нова Віта Литовська*. Назва походить від гідроніма *Вітá* (п. Дніпра), яка сягає слов'янського кореня, що виступає в таких українських словах, як *віта*, *вітка*, *вить* від псл. **viti* < і.-є. **ueiə-* "крутити, вити", тобто з семантикою гідрооснови 'кручена, звивиста (річка)'. Проте наголос у гідронімі та ізольованість структури лишають місце для певних сумнівів. Означення *Литовська* назва набула за часів входження України до Великого князівства литовського (XV–XVI ст.), пор. 1782 р. дер. *Вета* (Київськ. пов.; Оп. КПЛ 301), 1802 р. дер. *Вѣта* (Тюньков), поблизу хутір під кількома назвами, зокрема *Вита Выдубецкая*, *Вита Хотовская*, *Вита Монашеская* (Добровольский 11), с. *Віта Поштова* (давня фортеця; Добр. ЗМК 65).

Чачинъ. Острів на Дніпрі біля правого берега, із заходу омивався, очевидно, водами Почайни, поблизу ур. Оболонь (ВТКР, ряд XXII, арк. 3) або *Чичинъ* (План 1848 р.), як ур. *Чичинъ островъ* (на північ від ур. *Наталка*; на півдні омивається затокою, що вже перетворилася на окремі озера — *Братський старик*; План 1907–1910 рр.). Надати перевагу одній формі складно. На інших теренах відомі назви оз. *Чáчина* (с. Змітнів Сосницьк. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Микротоп. 297), дер. *Чичево* (НПК IV, 104), поч. *Чичино* (НПК V, 36).

Топонім походить від посесивної форми особового імені, проте відомі обидва варіанти антропонімів: прізвище *Чачко* (Степан *Чачко*; 1790 р. "духовного звания, в "медицинской науке", причислен к Киевскому наместничеству"; Ист. мат. I, 200), *Czaczuk* (Czaczuk Jwan; 1662 р.; АЮЗР VI/1, прилож., 28), *Чачо* (Панцьо 123), *Чічка* (1966 р.; ОКІУМ), *Чúча* (с. Березівка Корецьк. р-ну Рівненськ. обл.; Пура IV, 140), *Чичéня* (с. Катеринівка Сарненськ. р-ну Рівненськ. обл.; Пура

V, 176), *Чичýн* (с. Іванівка Березнівськ. р-ну Рівненськ. обл.; Пура IV, 140), *Czyczak* (Kuźma *Czyczak*; міщанин Овруча; 1733 р.; АЮЗР VI/1, прилож., 370), *Чичкин* (Михаил *Чичкин*, селянин; 1530 р.; Рязань; Веселовский 355), серб. *Чача* (зменш. від *Часлав*; Грковић 209), *Чича* (Грковић 209).

Чеповаха. Озеро на Миколаєвому острові на Дніпрі, навпроти гирла Либеді п. Дніпра (1538 р.; Закревский I, 235). Пор. ще прізвище *Чеповецький* (1972 р.; ОКІУМ). Можливо, назва озера пов'язана з *чеповий*: *чеповий збір* — вид мита з меду та алкогольних напоїв; В.І. Даль зазначає, що цей термін характерний для західних російських говірок (вірогідно, близьких до українських?) (Даль 4, 589). Словотвірна модель характерна для топонімів; пор. сіножать *Чэрэваха* (с. Любовичі Житковицьк. р-ну Гомельськ. обл. Білорусі; ТС 5, 381). Мотивацією назви можна вважати локалізацію озера на острові на Дніпрі, де могли збирати особливе мито при під'їзді до Києва з півдня по Дніпру.

Черепанова Гора. Історична місцевість, підвищення між вулицями Еспланадною, А. Барбюса, Госпітальною і Щорса. Назва виникла після 1815 р., коли київським цивільним губернатором був П.С. Черепанов (тут була його садиба) (ВК 285).

Черкеня. Гора, відріг правого берега р. Сирець п. Почайни п. Дніпра (Пачкова 202). Пор. ще пот. *Черкалова Поточина* (л. Білої Річки п. Дідушкової Річки п. Чорного Черемошу л. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; с. Голови Верховинськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; СГУ 605), вигоріле голе місце в лісі *Черкова* (с. Поділове Кролевецьк. р-ну Сумськ. обл.; Череп. Микротоп. 298), прізвища *Черкунов* (Кистяковский 61), *Черкова* (с. Миколаївка Новомосковськ. р-ну Дніпропетровськ. обл.; Горпинич, Корнієнко 251). Назва *Черкеня* — омофон великої групи лексем псл. **ker-/ *čer-*, яка існувала в усіх слов'янських мовах як у чистому вигляді, так і з усіма можливими детермінантами[459]. В "Этимологическом словаре славянских языков" варіант **čьrk-* представлено формами **čьrkačь* та **čьrkati* (Вип. 4. С. 147–148). Усі наведені оніми сягають псл. основи **kъr-k-/*čьr-k-*, яка функціонувала як **kъrkъ/*kъrka* (пор. прізвище *Керкош*; Панцьо 106), **čьrkъ/*čьrka* про що свідчать наведені вище топоніми (*Черковá*)

---

[459] *Варбот Ж.Ж.* К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. I // Этимология. 1971. – М., 1973. – С. 7–8.

та антропонім (*Черкóва*) і є продовженням і.-є. *(*s*)*ker-*[460]. Вирази із староруського тексту 1640 р. *керковъ звѣрь* та *керковъ рогъ* (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 116) лишилися поза увагою дослідників, хоч вони репрезентують архаїчний варіант функціонування псл. **kъr-k-*. Семантично відповідає первісному значенню і.-є *(*s*)*ker-* 'різати', тобто 'звір, який ріже рогом' та 'ріг, який ріже'.

Чернече. Озеро біля правого берега Почайни на Оболоні (УРД), *Чернечь* (Гошкевич, карта), 1907–1914 рр. п. *Чернечье* (План 1907–1910; УРД), 1970 *Чернéчка* (ОКІУМ) — кваліативно-посесивне утворення від *чернець*. Воно ж в інших джерелах має назву *Іорданське*, бо належало Київському Іорданському жіночому монастирю.

Чернечий. Затока та острів на Дніпрі; знаходяться навпроти с. Мишалівка (тепер у межах міста), належали Києво-Печерській лаврі (1811 р.; ДАКО ф. 1542, оп. 1, од. зб. 292), 1914 р. *Чернечій* (Наркевич 2). Затока мала назву ще *Китаевскій заливъ* (Наркевич, 2). Назва походить від апелятива *чернець*.

Чикирдин. Узвіз, з'єднував Плоську частину з Щекавицьким узгір'ям у напрямку давньої Білгородської дороги, суч. Лук'янівки (XVI–XVII ст.; Щербина Рец. 511). Відантропонімний посесив на *-ин* від прізвища або прізвиська *Чикирда* (пор. прізвище *Чикирденко* в Києві; 1763 р.; Ист. мат. IX, 100). Р.М. Козлова переконливо довела на достатньому фактичному матеріалі потенційність псл. **če-kъr-d-a*[461]. Універсальність цієї структури демонструє ще антропонім *Чеверда* (міщанин криловський; АЮЗР VI/2, 10) < **če-vьr-d-a*. Пор. ще цікаве явище поліських українських та білоруських говірок на фонетичному рівні — укр. діал. *чикундá* 'крива нога', *чикінда* 'людина, яка накульгує' (Аркушин 2, 251), блр. діал. *чыкірдá* 'кульгава людина', *чыкільдá* 'т. с.' (ТС 5, 305).

Чмелів Яр. Один із відрогів *Вовчого яру,* що знаходився на Лук'янівці і Татарці; засипаний наприкінці XIX ст. (ВК 285). Назва походить від прізвища або прізвиська *Чміль*, пор. прізвища *Чміль* (1904 р.; с. Боровичі Маневицьк. р-ну Волинськ. обл.; ОКІУМ), *Чмель* (1963 р.; с. Самгородок Сквирськ. р-ну Київськ. обл.; БКМ, фонди: 9092–7035, с. 109) і под.

---

[460] *Козлова Р.М.* Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель, 1997. – С. 176.

[461] Там же. – С. 176–177.

Чорна Гора. Знаходиться на лівому березі в пониззі р. Либідь, з її схилів бере початок стр. *Живець* (Лушников 62). Лексично назва прозора, мотиваційно затемнена. Можна припускати, що гора вкрита лісом або з нею зв'язані якісь негативні події. Однойменні ороніми на теренах усієї Славії. Як правило, назва пов'язується з язичництвом. *Чорний* — синонім слова *чорт* «оскільки чорний колір — колір потойбічних, ворожих сил»[462] та *лівої* сторони, *ночі* — всього ворожого[463]. Такий зв'язок правдоподібний, оскільки гора знаходиться на лівому березі важливої для топографії давнього Києва ріки. Не виключений зв'язок з культом *Чорнобога*.

Чорна Грязь. Невелика вулиця між вул. Фролівською та Андріївським узвозом; утворилася на місці болота, поросло очеретом, де ще в XVI ст. стріляли дичину (Закр. 140); 1609 р. — «на продажу находящегося нынѣ ... на Черной грязи ... двора» (НБУВ ІР, шифр XXVIII. 807, арк. 204).

Чорний Яр. У с. Совки, тепер межі міста. Назва яру може бути пов'язана з його природними особливостями (глибокий, зарослий деревами або кущами та ін.) або має метафоричне походження (небезпечний тощо).

Чортова Долина. Поблизу Кудрявця; перша згадка 1539 р. (АЮЗР 1/6, 28). Назва зберігалася ще в XVII ст. (Щербина, 511), пов'язана з народними повір'ями.

Чортове Беремище. Урочище, відоме ще з "Київського синопсиса": "Идола егда влекоша вѣрныи съ горы утопити в Днѣпръ бiюще его несчадно ... и отъ туда дорогу ту съ горы нижѣ монастыря Златоверхо-Михайловского нарѣкоша древле Чертово-беремище, си естъ тяжко черту"[464]. В розташуванні цього урочища є певні розбіжності, його знаходять на горі, на місці Трьохсвятительської церкви[465] і внизу Михайлівського узвозу на Подолі навпроти церкви Різдва Хрис-

---

[462] *Черепанова О.А.* Мифологическая лексика русского Севера. – Л., 1983. – С. 66.

[463] *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М., 1965. – С. 34 та ін.

[464] *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. – К., 1852. – С 56.

[465] *И.М.* Паломник киевский или путиводитель по монастырям и церквам для богомольцев, посещающих святыню Киева. – К., 1854. – С. 61; *Чернышев Н.* Памятная книжка Киевской губернии. – К., 1857. – С. 6; *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии. – Б. м. і р. – С. 29–30.

тового[466]. М.І. Петров піддав сумніву зв'язок з руйнацією статуї Перуна, оскільки такий топонім був йому відомий в інших місцевостях[467], наприклад, с. *Чертово Беремя* (кол. Орловська губ. Росії; RGN VIII/1, 128). Пояснити цю назву намагався вже автор "Київського синопсиса" – «славянски *бремя* знаменует *тяжесть*»[468]. З цим же значенням і цитатою з "Синопсиса" слово *беремище* фігурує в історичному словнику української мови за редакцією Є. Тимченка, звідки воно потрапило до етимологічного словника слов'янських мов за редакцією О.М. Трубачова як похідне з суфіксом *-iště* від основи **berm-* – **bermišče*. О.М. Трубачов зазначав, що вік цього утворення неясний (ЭССЯ 1, 197). Але все ж таки слід гадати, що назва *Чортове Беремище* розв'язує спірне питання про місце, де було знешкоджено статую Перуна й скинуто її до Дніпра. Різні описи цієї події (літописи, Житія Володимира, Київський синопсис та ін.) схиляють до обрання цієї місцини. Тому, коли 1869 р. перейменовували частину Трьохсвятительської вулиці, назву *Боричів узвіз* обрано було правильно. А топонім *Чортове Беремище* можна пояснити як "місце, де чорту (Перуну) було "тяжко". Як відомо, суфікс *-ище* вказує на місцевість, тому розшифрувати назву можна як "місце чортових страждань".

Шелвово. Село на р. Сухій Либеді, поблизу давнього Києва; укріплений пункт, що прикривав західні підступи до міста; в XVII–XVIII ст. тут було подвір'я, належне Софійському собору[469]; пізніше ця місцевість відома як *Шуляївка*, передмістя Києва (КГВ. 1859. № 6. С. 43).

Назва засвідчена в Іпатіївському літописі під 1161 р. "**Ростиславъ же повелѣ є҃мꙋ Ѡлговы стати самъ бо стояше оꙋ Шелвовѣѣ сѣлца. подъ боркомъ**" (ПСРЛ II, 512) та Воскресенському списку під 1160 р. "**ꙋ Ѡлговы стати, а самъ стояше ꙋ Шелвова селца подъ боркомъ**" (ПСРЛ VII, 73). Споріднені ойконіми *Шельвів* Локачинського р-ну Волинської та Білогірського р-ну Хмельницької обл. Там же знаходився *Шелвовъ* ліс ("боръкъ"), який пізніше також увійшов до складу передмістя *Шуляївка*[470]. Назва лісу відома раніше, ніж села, під

---

[466] Универсал гетмана Мазепы // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 123–125; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 101.

[467] *Петров Н.И.* Зазнач. праця. – С. 703.

[468] Киевский синопсис. – К., 1836. – С. 76.

[469] *Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1976. – С. 91–92.

[470] *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. – К., 1852. – С. 199.

1146 р. – "**и приидє Изѧславъ ко валови идеже єсть Надово ѡзеро, оу Шелвова боркоу**" (ПСРЛ II, 325).

Ця назва — посесив на *-ов-* від антропоніма *Шелвъ*, пор., наприклад, літописне ім'я галицького воєводи *Шєлвъ* (1227 р.; ПСРЛ II, 751)[471].

Ширма. Серед мікротопонімів Києва є урочище *Ширма*, що «розташоване між Деміївкою і Совками, Червонозоряним проспектом, вулицями Майкопською, Козацькою, Сумською і Совською балкою (вул. Кайсарова)» (ВК 286). Ця назва, наскільки нам відомо, не була предметом етимологічного аналізу. Звертає на себе увагу той факт, що інші онімні класи в Україні мають тотожні лексеми. Зокрема, в басейні Ірпеня (п. Дніпра) відома р. *Ширма* (с. Шевченкове Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл.; КП 245), для назви якої можна припускати тюркське походження, пор. татар, *ширмэ* 'ріка', чуваськ. *сирма*, *сырма* 'яр, ріка' (Мурзаев 629). Докладний аналіз однойменних гідронімів у Чувашії та Татарстані подано в одній з топонімічних розвідок Г.Є. Корнілова[472], що робить надійнішим наше припущення. Безпосередній зв'язок з географічним терміном *ширма* 'відвід, загорожа мілкого місця в річці при розрізненому сплаві' (Симина 105) менш імовірний, оскільки цей термін засвідчено лише в північних говірках російської мови. Слід зазначити, що в українському гідроніміконі утворення на *-ма* дуже обмежені, пор. лише р. *Корма* (п. Кропивни л. Тетерева п. Дніпра; Київська обл.; СГУ 271), р. *Косма* (п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; с. Космачів Костопільськ. р-ну Рівненськ. обл. СГУ 275) тощо. О.І. Соболевський вважав, що назви річок на *-ма* – це особливість російської Півночі, вони становлять певний гідронімний словотвірний тип неслов'янського походження[473]. В басейні Оки засвідчено значну кількість гідронімів з фіналлю *-ма* також з перевагою неслов'янських утворень[474].

Урочище *Ширма* в Києві все перерізане ярами, в кожному з яких гіпотетично можна уявити наявність струмка. Тобто назву ур. *Шир-*

---

[471] *Соболевский А.И.* Три личныхъ имени. 1. Тугаринъ, 2. Бравлинъ, 3. Шелвъ // Русский филологический вестник. – 1913. – LXIX/II. – С. 393–394.

[472] *Корнилов Г.Е.* Об одном гидронимическом ареале Среднего Поволжья // Питання гідроніміки. – К., 1971. – С. 158–166.

[473] *Соболевский А.И.* Названия рек и озер русского Севера // ИОРЯС. – 1927. – Т. XXXII. – С. 34.

[474] Див.: *Смолицкая Г.П.* Обратный словарь гидронимов бассейна Оки. – М., 1988. – Вып. 1. – С. 50–51.

ма умовно можна розглядати в одній площині з гідронімом *Ширма* (п. Ірпеня). Запропоноване тюркське походження назви річки *Ширма* можна поширювати й на назву київського урочища. Відсутність давніх документальних фіксацій назви утруднює датування й етимологізацію топоніма.

Гіпотетично спорідненою можна вважати в Погребищенському районі Вінницької області назву села *Ширмівка* (1607 р. *Szyrmińka* — Źr. dz. XXI/2, 111; *Szeremówka,* 1608 р. *Szereminće* — SG XII, 126; 1664 р. *Szermowka* — АЮЗР VII/2, 544; 1735 р. *Szyrmówka* — АЮЗР III/3, 136; 1765 р. *Szyrmuwka* — АЮЗР V/2 (1), 5; 1787 р. *Szarmowka* — АЮЗР V/2 (2), 498; 1882 р. *Ширмовка* — Новицкий II, 908; стара назва *Шеремівка* — Анк. 1976), що, незважаючи на деякі польські записи, може пов'язуватися з антропонімом *Ширма* (утворення на *-івка* характерне для відантропонімних ойконімів), пор., наприклад, *Ширма* — бунчуковий товариш, власник частини с. Сорочинці Миргородського повіту в 1787 р. (ОКН 272), *Шерма* (товариш Пінської повітової хоругви; 1649 р.; АЮЗР III/4, 370) тощо. Генетично сюди ж належить, очевидно, й російський антропонім **Шермяк* (› дер. *Шермяково* Деревської п'ятини в Новгородській землі; 1495 р.; НПК 1, 84). Антропонім *Ширма* не має надійної підтримки в слов'янській апелятивній лексиці, втім відомий він у балтійській ономастиці, пор. Размусъ *Ширма* (коморник королівський, XVI ст.; ЖК 82), сучасне литовське прізвище *Šírma* (LPŽ II, 937), що досить переконливо пояснюється з лит. *šírmas* 'сірий, сивий' (Lyberis 642). На балтійських теренах спостерігається значна продуктивність похідних географічних назв від цього антропоніма, пор. пос. *Širmiškis* у північно-східній Литві (RGN X, 307), с. *Szyrmies* у кол. Віленській губ. (RGN X, 307), ферма *Szyrminy* (30 км на північний захід від м. Шяуляй; Литва; SG XII, 126), с. *Szyrmierz* (кол. Ошмянський пов.; SG XII, 126) та ін.

На інослов'янських теренах нам відоме, зокрема, в Словенії джерело *Širm*, назву якого Ф. Безлай пояснює від *Širm* 'locus fluminis profundior'[475] німецького походження[476], і недалеко від нього населений пункт *Širmanski hrib* (Im. m. 426).

В апелятивну лексику східнослов'янських мов слово *ширма* 'легка, переносна, частіше переносна перегородка, що складається з

---

[475] *Bezlaj F.* Sinonima za pojem "locus fluminis profundior" // Slavistična revija. – 1954. – № 5–7. – S. 125.

[476] *Bezlaj F.* Slovenska vodna imena. – Ljubljana, 1961. – T. II. – S. 242.

кількох стулок звичайно в формі вузьких рам, обтягнутих тканиною або папером' потрапило з німецької в середині XVIII ст., уперше воно з'являється в словнику російської мови 1762 р.: нім. *Schirm* 'щит; схованка; захист; парасолька; ширма', *schirmen* 'захищати, заступати'[477]. У цій площині можна розглядати й таку східнослов'янську лексику, як укр. *ширмова́ти* 'фехтувати, захищати, подвизатися, затуляти' (Пискунов 294), рос. діал. *ширмовать* 'бешкетувати, чинити безладдя, дути (про сильний вітер)' (Добровольский 1001), *ширма* 'щільні штори' (РГСО 155), *ширма* 'відвід, загородження мілкого місця в річці при роздрібному сплаві' (Симина 105), *ширман* 'риба синець середніх розмірів' (Усачева 78), рос. арго *ширма́н* 'карман' (сс. Верхнє та Нижнє Аблязово Кузнецьк. р-ну Пензенськ. обл., Росія; Бондалетов 180; звідси, як вважає В.А. Никонов, російське прізвище *Ширманов* (див. Русская речь, 1983, № 2, 146) та ін., для якої, проте, німецьке походження не виключається.

Увесь наведений матеріал дає підстави припускати неслов'янське походження основних розглядуваних онімів. Водночас різноманітний лексичний матеріал, який правдоподібно можна зарахувати до єдиної лексико-семантичної групи, не виключає зв'язків досліджуваного топоніма *Ширма* з лексичним гніздом **šir-* зовсім іншої генези, пор. ур. *Ширів Груд* (с. Змітнів Сосницьк. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Микротоп. 306), с. *Ширівці* (Хотинськ. р-н Чернівецьк. обл.; АТУ 328), рос. діал. *шира* 'миша' (запозичення з фінноугорських мов; Būga II, 619), р. *Шира* (кол. Вологодськ. пов. Росії; 1436 р.; АСЭИ III, 273), ур. *Ширетчина* (Київ, 1539 р. — "По правую сторону Сырца от его начала до ручья Борок лежала земля Пунища, принадлежащая Кириловскому монастырю, а по левую — Рогостицкая земля Николо-Притиской церкви и Ширетчина Киево-Печерского монастыря" — ТКА I. 8164), *Ширина* (Симеон Ширина, священик Добромиколаївської церкви в м. Києві, 1716 р.; Петров 202), очевидно, він же *Ширѣпа* ("Оная церковь [Николая Доброго] съначала деревянная выстроена той церкви протоїереемъ Симеономъ Ширѣпою, а в какомъ году — неизвѣстно", м. Київ; 1775–1786 р.; ОКН 41), укр. діал. *ширинька* 'хусточка до носа' (Горбач 98), *ширка* '1. кришка, покришка; 2. прирости в сітях для ваги' (СГП 351), пустош *Ширки*

[477] *Черных П.Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М., 1993. – Т. II. – С. 412–413.

(поблизу м. Вишній Волочок Тверськ. обл.; Росія; XVI–XVII ст.; Кусов 208), *Ширков* (С.Є. Ширков — правитель Київського намісництва, 1789 р.; Ист. мат. I, 103), Демко *Ширий* (варіант *Ши(н)кии*; 1649 р.; полк Браславський; Реєстр 157), *Ширай* (Київщина, кін. XV – перша пол. XVI ст.; Яковенко 149), Лукаш *Шыраєвъ* (сотня Васильківська; 1649 р.; Реєстр 296), *Ширей* ("вземши ... служебъника моего Матьфея Ширея"; 1564 р.; АЮЗР VIII/3, 92), рос. діал. *ширяй* 'широкоплечий, огрядна людина'; Даль 4, 634), р. *Ширна* (пр. Пари; Рязанськ. край; 1691 р.; АСЭИ III, 67), р. *Шерна* ("на Шерне рыбу ловити", "на реку на Шорну"; л. Клязьми; 1453–54 гг.; АСЭИ III, 60), блр. діал. *шырыга* 'товстий та довгий березовий кіл, який вставлений поміж колодами, які правлять для гальмування або затримання плота' (ЦЦ 262), що показує можливість приєднання різноманітних суфіксів часто безпосередньо до кореня й чітку східнослов'янську географію. На західнослов'янських теренах фіксується гідронім *Szyrwa* (бас. Варти; НО 118), який польські дослідники Я. Рігер та Е. Вольнич-Павловська, наводячи форми *Szywra* та *Szyrwa*, вважають етимологічно затемненим[478], та оз. *Širva* в Литві (LUEV 165), яку зближують з лит. *šírvas* 'сірий'[479]. На основі наведеного матеріалу можна припускати наявність спорідненого утворення з суфіксом *-ма*: *Ширма*. Генетично такий гідронім (назва річки в басейні Ірпеня та умовно назва урочища в Києві) разом з наведеною вище лексикою міг сягати псл. **šir-* < і.-є. **sir-/*ser-/*sor-*, що, за А. Вальде, мав кілька значень. Особливо варте уваги в нашому випадку значення 'текти, струїтися' або 'серп, гачок' (Walde II, 497), що відповідає гідронімній семантичній типології. Про це вже писав В.П. Шульгач у зв'язку з етимологією назв річок *Срібниця* та *Серет*[480]. Вартий уваги той факт, що Г. Крае, описуючи європейську гідронімію (на апелятивному фоні), похідну від індоєвропейського кореня **ser-*, навів лише утворення з огласовкою **e/*o/*a*, нічого не зазначивши про можливі варіанти з **i*, хоч цей корінь у слов'янському мовному континуумі демонструє

---

[478] *Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E.* Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty. – Wrocław etc., 1975. – S. 160.

[479] Пор.: *Орел В.Э.* Неславянская гидронимия бассейнов Вислы и Одера // Балто-славянские исследования. 1988–1996. – М., 1997. – С. 351–352.

[480] *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – С. 239–240.

ще й вокалізацію **sur-*[481]. Він наводить давньоєвропейську праформу гідроніма **Serma*, яка на слов'янському грунті в Болгарії дала сучасну форму *Strjama* (пор. античну форму назви у Фракії Σέρμος)[482], досить близьку до розглядуваного гідроніма *Ширма* (огласовка праформи **sir-ma* — ступінь подовження щодо форми **sьr-ma*). Важливо відзначити, що В. Георгієв для болгарського гідроніма наводить з античних джерел ще форму *Syrmus*, крім *Sermius*, що, на його думку, точно відповідає литовському гідроніму *Sérmas*, польському топоніму *Śrem* і ст.-інд. *sárma-q* 'течія'. Вчений підкреслює, що сучасна назва в Болгарії *Стряма* походить від **serma* або **sermos* з регулярною метатезою на грунті давньоболгарської мови з появою епентетичного *т* між *с* та *р*: **Sermā* › **Sr̥ma* › *Стряма*. У правильності фракійського походження назви він не сумнівається[483]. С. Роспонд розглядав увесь цей набір давньої лексики як утворення з детермінантом *-m-*, а не як суфіксальні деривати[484]. До цього ж гнізда слів належить і реконструйований О.М. Трубачовим етнонім **siraka-* 'річкові, які мешкають біля ріки'[485]. Семантична типологія гідрооснов дозволяє припускати зв'язок розглядуваного гідроніма (назва урочища) *Ширма* з праслов'янським коренем **sьr-* ‹ і.-є. **ser-* 'текти, рухатися' (Pokorny I, 909-910) на фоні східнослов'янської діалектної лексики[486]. Слов'янські континуанти і.-є. **ser-* з різними детермінантами досить детально описані в спеціальній літературі, що заглиблює й деталізує історію можливого етимона й топоніма *Ширма*.

Для давньої європейської гідронімії спостерігається значна продуктивність суфікса *-mo-*[487], яка згасла в певному колі діалектів (говірок) за тривалий період формування праслов'янської мови. Суфікс *-ma-* був успадкований праслов'янською мовою з індоєвропейської

---

[481] Зокрема, див. *Павловић Мил.* Миксоглотске микроанализе и балканистичка ономастика // Јужнословенски филолог. – 1972. – Књ. XXIX, св. 1–2. – С. 11.

[482] *Krahe H.* Unsere ältesten Flussnamen. – Wiesbaden, 1964. – S. 40–41. Пор. ще: *Nicolaisen W.* Die alteuropäischen Gawässernamen der Britischen Hauptinsel // Beiträge zur Namenforschung. – 1957. – H. 3. – S. 254–255.

[483] *Георгиев В.* Българска етимология и ономастика. – София, 1960. – С. 42.

[484] *Rospond S.* Baza onomastyczna pie. **ser-//*sor-//*sr̥-//*sreu̯-* (*Sarmaci i Serbowie*) // Lingua Posnaniensis. – 1965. – T. X. – S. 21–22.

[485] *Трубачев О.Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – С. 276.

[486] Див. ще: *Петлева И.П.* Этимологические заметки по славянской лексике. XV // Этимология. 1985. – М., 1988. – С. 18.

[487] *Krahe H.* Sprache und Vorzeit. – Heidelberg, 1954. – S. 54.

вже без значної продуктивності. В окремих слов'янських мовах він представлений в обмеженому колі лексем; пор. псл. **solma* 'солома' < і.-є. **k'oləmos*[488], **dьrma* (болг. *дръма* 'граблі', *дръма* 'борона, граблі', 'густий, непрохідний, колючий чагарник', болг. діал. *дърми* 'дрантя', 'одяг', серб. *дрма* 'пропасниця', словен. *dŕma* 'мішанина, груба січка в корм тварин, різне зелене гілля, бульбові рослини', 'назва трави'), що, всупереч "Этимологическому словарю славянских языков" (вип. 5, с. 223), — утворення з суфіксом *-ma* від дієслова **dьrati*, до чого схиляє досить виразна й у принципі одноманітна семантика слов'янської лексики, наведеної з цього словника; **čerma* > рос. діал. *черема* 'черемха', яка разом з іншими (**kъrma*, **čьrma* > ойконім *Черма* в Росії) Р.М. Козлова інтерпретує як утворення з *-m-* детермінантом[489]. Пор. зв'язки псл. **kъrma* при лит. *šerti* 'годувати, харчувати', *šermens* 'тризна' з і.-є. **kerm-* у інтерпретації В. Георгієва[490]. Значно краще суфікс *-ma* зберігся в литовській мові (*bradmà* 'болітце', *sukma* 'крутій')[491]. Утім, К. Буга такий гідронім, як *Волма* (л. Свіслочі п. Березини л. Дніпра), вважає слов'янським запозиченням на давній балтійській території[492]. У давньоруській мові зустрічаються лише поодинокі випадки приєднання суфікса *-ma* до кореня, пор. *косма*[493] (ще рос. *косма́* '1. патлами трясти. Бігати (без толку, даремно, трясти кудлами); 2. купки волокон льону; 3. *косма́* — трава, рослина Jalium mollugo L., підмаринник м'який' — СРНГ 15, 55; *косма́* 'колія на дорозі' — СРНГ XV, 55). Відповідно й східнослов'янський ономастикон має зовсім незначну продуктивність цього суфікса, пор. ур. *Кармá* (Гомельська обл. Білорусі; МБ 112), сіножать *Кармá* (Мінська обл. Білорусі; МБ 112), ур. *Кырмá* (Могильовська обл. Білорусі; МБ 135), прізвище *Турма* ("на луги Кондрата Турмы ... сѣно

---

[488] *Sławski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Wrocław etc., 1976. – T. II. – S. 14.

[489] Докладніше про це слово див.: *Козлова Р.М.* Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель, 1997. – С. 316–317, 319, 294–299.

[490] *Георгиев В.И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М., 1958. – С. 40.

[491] *Sławski F.* Op. cit. – S. 14.

[492] *Būga K.* Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1963. – T. III. – P. 883.

[493] *Варбот Ж.Ж.* О некоторых характеристиках суффиксального именного отглагольного словообразования в праславянском языке // Этимология. 1965. – М., 1967. – С. 94–95. Див. ще: *Варбот Ж.Ж.* Древнерусское именное словообразование: Ретроспективная формальная характеристика. – М., 1969. – С. 75.

попалили"; 1747 р.; м. Київ; Ист. мат. I, 55), *Кучма* (*Kiczma*; XVIII ст.; Красовський 95), Конон Иванов *Кучменко* (1880 р.; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 1390) та ін.

Таким чином можна припускати, що для назви київського урочища *Ширма* можливий генетичний зв'язок із тюркською лексикою, як для назви річки *Ширма* в басейні Ірпеня, або архаїчне слов'янське творення як індоєвропейський спадок від **ser-* 'текти, струїтися'.

Щекавиця. Велика історична та археологічна література з київських старожитностей традиційно називає гору над Подолом, яка в живому мовленні називається *Скавика*, *Щековицею*. Це почалося з першої систематичної історії Києва М.Ф. Берлинського, який вказав на дану височину як на літописну *Щековицю*[494]. Можна припускати, що він спирався на свідчення опису Києва 1785 р., подаючи звідти майже цитату, водночас не звернувши увагу на зазначену там близькість до *Щековиці* річки Кудрявець і не прокоментувавши цей факт. Відомо, що літопис, де вперше засвідчено назву гори *Щековиця*, не дає точної її локалізації, як і інших названих у цій же оповіді гір (про *Хоревицю* й досі точаться суперечки). Версія, яку вперше ввів у науковий обіг М.Ф. Берлинський, вважалася абсолютно вірогідною й доведеною, пор., зокрема, твердження В.Б. Антоновича: "Щекавиця — це гора, відома тепер під іменем Скавики, але ще в XVII ст. зберігала давнє ім'я Щекавиці"[495]. Проте деякі сучасні історики висловлюють сумнів щодо ідентифікації літописної гори *Щековиця* з сучасною *Скавикою*. Грунтовна стаття О.П. Толочка уточнює локалізацію гори *Щековиця* й іншої гори *Скавика*: перша знаходилася на Копиревому кінці (Кудрявці), а друга — на Подолі (сучасна *Щекавиця*)[496]. Проте О.П. Толочко спирається іноді на неточні відомості, наприклад, він вважає, що оронім *Щековиця* з'явився в топоніміконі Києва лише в результаті археологічних розшуків київознавців XIX ст. (с. 152). Водночас відомо, що ця назва зустрічається, зокрема, в описі Київського замку 1552 р. (*Щиковица*; АЮЗР VII/1, 107), в грамоті 1619 р. ("горою *Щиковицею*"; ЖГКВ 24), в документі 1699 р. (*Щеко-*

---

[494] *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 28

[495] Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я-. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом Обществе Нестора-летописца в марте 1896 года. – К., 1897. – С. 57.

[496] *Толочко О.* Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 152–161.

вица, *Щиковица*; Щербина 24, 29), в описі Києва 1785 р. (*Щекавица*), тут же засвідчено форму назви *Скавица* (ОКН 170), фіксоване існування якої з суфіксом *-ица / -иця* автор взагалі заперечує (с. 153), тощо. Він помилково пов'язує прізвище католицького каноника в Києві *Фелікса Скавінського* (Фелѣксъ Скавѣнскый, 1741 р.; ИТК III, 148) з оронімом *Скавика* (с. 164): від *Скавика* було б **Скавицький*. Наведене прізвище походить, очевидно, від назви польського міста *Skawina*[497] й передане українським правописом XVIII ст. Слід указати, що автор статті для доказу своєї тези про місцезнаходження гори *Щековиця*, на жаль, не звернув уваги (на свою користь) на текст Ермітажного списку літопису — "**Щокъ живяще на другой странѣ горе, и гдѣ нынѣ зовется Щековица**" (ПСРЛ XXV, 338). Тут ідеться про другу сторону гори, де ніби жив легендарний Кий. О.П. Толочко доходить до ствердження своєї тези шляхом нової спроби пошуку Олегової Могили, спираючись на повідомлення літопису про поховання князя Олега на Щековиці. Олегова Могила в Києві теж була предметом тривалих дискусій. Щодо історичної топографії міста відносно до військових подій, описаних у літописі, версія О.П. Толочка видається логічною, вона спонукає до пильнішого перегляду етимології оронімів *Щековиця* та *Скавика* як двох окремих назв.

Лінгвісти, беручи від істориків та археологів готові тези щодо локалізації певних географічних об'єктів, упродовж тривалого часу сприймали географічну ідентичність *Щекавиці* та *Скавики* як доведений факт. Для мовознавців стаття О.П. Толочка важлива як поштовх до перегляду вже відомих пояснень ороніма *Щековиця* й нового погляду на назву *Скавика* як незалежну. До цього назви того самого географічного об'єкта, письмово засвідчені в різний час з великим інтервалом, сприймались дослідниками як два варіанти однієї назви — давньої *Щековиця* та пізнішої (на основі української мови) *Скавика*. Тому О.С. Стрижак, хоч і без глибокого лінгвістичного обгрунтування, сприймає назви *Щековиця* та *Скавика* як варіанти однієї назви, але пояснює тільки топонім *Щековица* як основний, засвідчений в літописі, а *Скавика* наводить як "зіпсуту" основну. Для повноти інформації слід згадати незрозумілу фіксацію назви, що нас цікавить, *Щекот* ("**а братъ его Щекъ на горѣ, от него**

---

[497] Див.: *Rymut K.* Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. –Kraków, 2001. – T. II. – S. 430.

же прозвася Щекот"; УЛС 19). Літописна назва відновлюється як *Щьковица* і пояснюється як найвірогідніше від топографічної назви: рос. діал. *щека* 'крутий берег річки, особливо кам'янистий; берегова круча'. "Река в щеках течет" (Даль 4, 652)[498]. Сюди можна додати ґрунтовніші визначення терміна: *щёки* 'скелясті крутояри, високі береги ріки, які звужують долину, де різко збільшується швидкість течії води; звичайно утворюють ущелини, каньйони, які стискають ріку з обох боків'. Також — звужені ділянки річкової долини; стрімчаки, які розташовані один проти одного на обох сторонах ріки' (Сибір; Мурзаев II, 330), 'ущелини по обидві сторони ріки або річки. Вода тече між *щеками* неначе в шлюзі' (Щукин 269). Цей матеріал стосується крайнього сходу східнослов'янського терену, для заходу (Україна, Білорусь) в нашій картотеці факти відсутні. З тлумачення О.С. Стрижака випливає, хоч він про це прямо не говорить, що назва гори *Щекавиця* походить не від антропоніма *Щекъ* (усупереч літописній оповіді), а що особове ім'я *Щекъ*, навпаки, витворене з топоніма (між іншим, він ніде не зустрічається в пізніших українських писемних джерелах, з східнослов'янських теренів пор. лише блр. *Шчэк*, *Шчэка*[499]), чим ніби підтверджується легендарність літописної оповіді про заснування Києва.

Назва *Щековиця* здавна цікавить дослідників. Найбільша кількість робіт присвячена антропоніму *Щекъ*, який беззастережно вважається основою ороніма *Щековиця*[500]. З останніх робіт на цю тему привертає увагу стаття М.Л. Худаша, яка досить переконливо доводить існування в праслов'янській (= слов'янських мовах) мові антропоніма **Šček*ъ[501], що пояснює оронім *Щековиця* саме з *о* в другому складі й усю його етимологічну версію: **Щекъ* › **Щековъ* (дворъ, городъ тощо) › **Щековица* за непродуктивною моделлю слов'янських

---

[498] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К., 1985. – С. 176.

[499] *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск, 1969. – С. 489.

[500] Повний виклад історії питання видається недоцільним, оскільки етимологія антропоніма в даному разі не впливає на вирішення проблеми походження ороніма (ойконіма) *Щекавиця* від антропоніма.

[501] *Худаш М.Л.* До етимології імені одного з легендарних засновників Києва: *Щек* // Записки з ономастики. – Одеса, 1999. – Вип. 3. – С. 3–10; *його ж*: До етимології одного з легендарних засновників Києва *Щек* та етноніма *чехи* // Народознавчі зошити. – Львів, 1999. – № 2. – С. 247–251.

ойконімів відантропонімного походження, пор. в Україні с. *Ганьковиця* (Свалявськ. р-н Закарпатськ. обл.; АТУ 105), с. *Радковиця* (Городоцьк. р-н Хмельницьк. обл.; АТУ 299) тощо. Отже, з цього випливає, що оронім (ойконім) *Щековиця* — автохтонна назва, утворена за питомою слов'янською моделлю на *-іса*. Наявність другої назви гори *Скавика* М.Л. Худаш ігнорує. На основі викладеного можна припускати, що сучасна форма *Щекавиця* виникла, очевидно, під впливом російського акання й не етимологічна. Проте ще в джерелах XVII ст. фіксується форма *Szczykawica* (1602 р.; КД 173), *Щикавица* поряд з *Щековица* та *Шковица* (Софонович 58), а також *Щекавица* XVIII ст. (ОКН 170).

Оронім *Скавика* як окрема назва не був предметом лінгвістичного аналізу, ніхто з дослідників не показав шлях повного перетворення назви *Щекавиця* в *Скавика*, тим більше мовні причини цього явища. Ця обставина дозволяє запропонувати іншу версію походження названих оронімів. Назва гори в Києві *Скавика* (в похідній від неї формі) письмово засвідчена в Чернігівському літописі під 1658 роком: "Данило Выговскій подступилъ подъ городъ Московскій Кіевскій, отъ монастыря Печерскаго зъ войскомъ козацким; а Яненко, полковникъ Кіевскій, зъ другого боку, стоячи зъ козаками на *Шкавицы*, добывали города Московского; ... тогдижъ и Киевъ, прежде добываня своего, Москва, городъ Киевъ спалили ввесь. И тая война названа есть Скавичщина"[502] та в описі Київського намісництва 1785 року: "Гора, раздѣляется рѣчкою Кудрявцемъ, называемая Скавица. Самая та, на коей по древнимъ летописцамъ князь Щекъ построилъ городъ Щекавицу, отъ чего оная гора и называется Щекавица, или по-простому Скавица"[503]. Ці повідомлення й стали ключовими в співвідношенні назв *Щековиця* та *Скавиця* (пізніше — *Скавика*). З цього свідчення випливає, що назва *Скавика / Скавиця* нова, яка виникла внаслідок викривлення на основі місцевої говірки історичної назви *Щекавиця*. Слід зазначити, що М.Ф. Берлинський в описі Києва послуговується в основному назвою *Скавика*. Проте новіші дослідження істориків дають привід розглянути оронім *Скавика / Скавиця* як самостійний. Варто нагадати, що назва ця не ізо-

---

[502] Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. І. – С. 26.

[503] Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989. – С. 170.

льована в слов'янській топонімії, пор., зокрема, с. *Скавышки* (Вітебська обл. Білорусі; Жучкевич 344), с. *Skawica* в Польщі на однойменній річці (SG X, 662) тощо.

Для пояснення ороніма *Скавика* доцільно залучити псл. **kavyka* (< **kōu̯-*; в ЭССЯ 9, 167 < і.-є. *kōu̯ək-*), яке відбите також у ст.-рос. *кавычька* 'крюковий знак' (XVII ст.; Срезневский I, 1171), *кавыка* 'надстроковий знак, який в церковно-слов'янській писемності означав короткість звука; взагалі закорючка на письмі' (СРЯ XVIII в. IX, 188), *кавычка* 'перешкода, завада' (Даль 2, 71), укр. *кави́ка* 'кома' (Білецький-Носенко 175), а також антропонім **Кавыка* > **Кавычич* > с. *Кавычичи* (Могильовська обл. Білорусі; Жучкевич 149). Пор. інші споріднені деривати: укр. *кавуля* 'загнутої форми палиця' (Желеховський I, 329), укр. діал. *кавуля* 'корова, коза, олениця, лань' (Горбач 286), рос. діал. *ка́ва* 'кіл, жердина або колода, вбиті в землю' (СРГК 2, 308), *кава* '1. стовпчик у річці, який призначений для настилання дощок; 2. стовп для зміцнення берега ріки; 3. вкопані в землю 3–4 стовпчики на березі ріки для причалювання човнів, плотів; 4. колода, забита в берег ріки (озера); 5. дерев'яна підставка з стрижнем, на яку щось напинається' (НОС 4, 3–4), *ка́вила* 'ковінька в кульгавих' (СРНГ 12, 293), блр. діал. *кавель* 'дерев'янка, кривуля, карлючка', хорв. *kavelica* 'кістка стегна', *kȁùka* 'виноградна лоза' (Куркина ДСПЯ 144), слвн. *kávelj* 'гачок, росток', *kâvka* 'гачок, кий з залізним гачком на кінці' (Куркина 94) тощо. Можливо, що такого самого походження назви р. *Skawa*, р. *Skawica* в бас. Вісли (HW 9, 10) та ін. усупереч думці про їхній зв'язок з коренем **sъk-*[504]. Найбільшої продуктивності корінь **kōu̯-* набув з детермінантами *-k-* та *-l-*[505]. Наведений матеріал дозволяє припускати для ороніма *Скавика* основу з семантикою 'щось зігнуте; горбате, криве, нерівне', що характерне для оронімії взагалі, пор. *Карпати* від **kъrpatъ* 'з вигинами, виступами, горбатий, нерівний', *Горгани* від **gъrganъ* < і.-є. **ger* 'крутити, вертіти, гнути'[506],

---

[504] Ономастика України та етногенез східних слов'ян / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1998. – С. 127–128.

[505] Див.: *Куркина Л.В.* К реконструкции этимологических связей основ с дифтонгом на *-u̯-* // Этимология. 1971. – М., 1973. – С. 60–61; *Куркина Л.В.* Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. – Ljubljana, 1992. – С. 144.

[506] *Козлова Р.М.* Про походження деяких оронімів карпатського ареалу (*Карпати, Горгани*) // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 58, 60.

Бусова від **bheu-* 'надиматися, набухати'[507] тощо. Проте слід ще мати на увазі укр. діал. *кавка* 'гострий кусочок каменя, який використовували для викрешування вогню; скалка' (Аркушин 1, 203), *скавка* 'осколок каменя' (Онишкевич 2, 220) і загальне уявлення про зв'язок гори з каменем[508]. Для уточнення семантики топооснови назви *Скавика* корисним може бути й коментар М.Ф. Берлинського до характеристики саме цієї гори — "Нарочитый бугор горы, простирающейся на северо-запад от Старого Киева"[509].

Архаїчність назви *Скавика* підтверджується малопродуктивним архаїчним суфіксом *-yka*[510], який превалює в переважній більшості фіксацій. Проте слід зазначити, що спостерігається деяка несталість у суфіксації розглядуваних назв: *Щековица* (ПСРЛ I, 9) та *Щекавика* (Сементовский 3), *Скавица* (ОКН 170) та *Скавика* (Берлинський 28).

Наведений матеріал передбачає в оронімі *Скавика* наявність протетичного *s-*, характерного, за Я. Лосем, спільнослов'янського явища, яке сягає праіндоєвропейського періоду[511]. Як ілюстрації цей автор наводить переважно польський матеріал (*skrzynia – krzynia*, *skrzydło – krzydło*) з пам'ятки писемності 1471 р. Водночас найбільша кількість випадків *s*-протези спостережено в польських говірках. Опозиція засвідчується як у межах однієї слов'янської мови: д.-руськ. *трупъ* 'рана; труп' – *струпъ* 'рана; труп' (Срезневский III, 1011, 560), рос. діал. *крýта* '1. одяг; 2. посаг нареченої' — *скрýта* '1. одяг; майно, в основному одяг, який дається нареченій; 3. кінська збруя' (НОС 4, 156; 10, 80), блр. *крыж* '(ст.-блр.) межовий знак; крига на річці' — *скрыж* 'кам'яниста грива під водою' (Яшкін 98, 176), серб. *трупац* 'висип, лихоманка; підшкірна пухлина' — *струп* 'пархи; струп (на голові)' (Толстой 958, 919), так і на рівні різних мов (пол. *kra* — ст.-сл. **скра**); фонетичний грунт цього явища — сполучення *s* + *k*,

---

[507] *Железняк И.М.* Европейский ареал оронимов с основой **bheu-s* // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1988–1990. – М., 1993. – С. 145–155.

[508] Пор.: *Lochner von Hüttenbach F.* Motivation slavischer Oronymie im Ostalpenraum // Toponimia i oronimia / Pod red. A. Cieślikowej i B. Czopek-Kopciuch. – Kraków, 2001. – S. 291 і далі.

[509] *Берлинський М.Ф.* Зазнач. праця. – С. 267.

[510] Пор. *Sławski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Warszawa, 1974. – T. I. – S. 95.

[511] *Łoś J.* Gramatyka polska. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1922. – Cz. I. – S. 191.

s + *t*, *s* + *k* + *r*, *s* + *k* + *a*, *s* + *t* + *r*, *s* + *t* + *a*[512]. *S*-протеза характерна не тільки апелятивній лексиці, вона поширена такою ж мірою в ономастичному шарі. Це явище зустрічається досить часто в слов'янському топоніміконі, пор. лімнонім *Свитязь* у Волинській обл.[513], потоки *Скавнич* (с. Верхній Березів Косівськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; СГУ 505) і *Кавний* (с. Стрілки Старосамбірськ. р-ну Львівськ. обл.; СГУ 226), р. *Скварява* (л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу п. Вісли; с. Нова Скварява Жовквівськ. р-ну Львівськ. обл.; СГУ 505) і потік *Кварів* (п. Білого Черемошу п. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; с. Шепіт Путильськ. р-ну Чернівецьк. обл.; СГУ 244) та ін. У цьому контексті оронім *Скавика* відповідає загальнослов'янському явищу — паралелізму форм з *с*-приставним.

Напевно, той самий корінь **kōu̯*- міститься в оронімі *Щекавиця* — **Šče-kav-ica*, де наявний префікс **šče*-, який представлений, зокрема, в східнослов'янській топонімії: погост *Щекутье* (колишня Владимирська губ. Росії; RGN X, 390) — ур. *Кутъ* (с. Митниця Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1977), с. *Шчóмысліца* — с. *Мъ́слі* (Мінська обл. Білорусі; Рапановіч 291, 183), с. *Щебереха* (Новгородська земля; НПК I, 640) — починок у Новгородській землі *Берехино* (НПК VI, 462), с. *Щваринецъ* (НПК VI, 1070) — *Варница* (НПК V, 33), с. *Щеберино* 1499 р. (Новгородська земля; НПК I, 192) — р. *Беринка* (л. Гірського Тікичу п. Тікичу п. Синюхи л. Пд. Бугу; СГУ 45), с. *Щадерцы* (колишня Могильовська губ.; RGN X, 384) — с. *Дзерці* (Мінська обл. Білорусі; Жучкевич, 98), с. *Щежерь* (колишня Могильовська губ.; RGN X, 388) — р. *Жерів* (1. л. Тетерева п. Дніпра; 2. л. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ, 195).

З усього наведеного й проаналізованого матеріалу випливає, що ороніми *Щекавиця* та *Скавика* — однокореневі назви з різними преформантами — **Šče*- та **S*-.

Язина. Урочище в давньому Києві або брід через р. Либідь навпроти Золотих воріт (Закревский I, 10). Така локалізація дещо сумнівна, оскільки між Золотими воротами та р. Либідь значна відстань і ці два об'єкти навряд чи можуть визначати конкретне місцезнаходження.

---

[512] *Karaś M.* Protetyczne *s*- w językach słowiańskich // Јужнословенски филолог. – 1973. – Кн. XXX, св. 1–2. – С. 136.

[513] *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – С. 282–287.

Тільки один раз назва Язина згадується в Іпатіївському літописі під 1151 р. "**Изѧславъ. не ходѧща в городъ. стаста товары перед Золотыми вороты. оу Ꙗзины**" (ПСРЛ II, 427). Споріднені назви в східнослов'янському ареалі: рр. *Язу́ча* (л. Грузької п. Конотопу п. Єзусу л. Сейму л. Десни л. Дніпра в Конотопськ. р-ні Сумськ. обл.), *Язове́ць*, або *Jazowica* (п. Пд. Бугу в с. Гриненки Немирівськ. р-ну Вінницьк. обл.); *Язени́цький Рів*, або *Jazieniса* (п. Зх. Бугу п. Вісли в Кам'янсько-Бузьк. р-ну Львівськ. обл.) (СГУ 634); яр *Язинський* у м. Тараща Київськ. обл. (ОКІУМ); 1680 р. маєток *Язинці* (ОКІУМ); оз. та с. *Я́зно* у Мирськ. р-ні Вітебськ. обл. Білорусії (Жучкевич КТСБ 417); д. *Язина* в кол. Хотовецьк. вол. Череповецьк. пов. в Росії (Герасимов 39). Повний відповідник лише на півночі російського ареалу.

Прийнято вважати, що назву утворено семантичним способом від д.-руськ. ***ѧзина* 'місце з багатьма загатами для риболовлі'; модель на *-ина*, як *я́зви́на* 'яр, урвище; печера; долина, вимита водою' (Марусенко 254), *доли́на*, *рівни́на* і т. ін.; що споріднені до ст.-укр. *язъ* 'гребля' (ССУМ II, 579), *язъ* (" и съ перевозомъ и съ язомъ на рѣкѣ Деснѣ"; 1695 р.; Оп. КПЛ 284), укр. діал. *яз*, *я́за*, *єз* 'місце на річці, де ставиться рибальська снасть для ловлі риби' (Лысенко 60), *язві́р* 'глибокий яр' (Лящук 165), укр. *яз*, *язок*, *їз* 'загата, гребля', *за́їз* 'загата, шлюз'; ст.-рос. *ѣзь*, *язъ* 'спорудження на річці для риболовлі' (СлРЯ XI–XVII вв. IV, 37), рос. *яз*, діал. *ез* 'загата, гард, ставна сітка', *язови́ще* 'місце для язу'; білор. *яз*, *язовíшча*, *язо́ўе*, *язы́* 'місце в річці, перегороджене частоколом або переплотом упоперек, щоб не дати рибі ходу вгору; сам перепліт' (Яшкін 209), болг. *яз* 'загата, шлюз' (Младенов 702), серб. *jâз* 'відвідний канал поряд із млиновою загатою', д.-чеськ. *jez*, чеськ. *jez* 'загата', слвц. *jaz*, *jez*, пол. *jaz*, полаб. *jaz* 'канал' (ЭССЯ 9, 25).

Це тлумачення прийнятне, якщо надійною залишається думка про гідрографічну природу об'єкта, що сумнівно, оскільки поблизу Золотих воріт ніяких водойм не засвідчено.

У зв'язку з цим виникає можливість запропонувати ще одне можливе пояснення назви *Язина*. Можна припустити наявність утрати анлаутного *В-* в назві *Язина* < **Вязина*, що, врешті, зводиться до *вяз-* < **vęz-* 'в'язкий, багнистий'. Проте попередні зауваження щодо загальної характеристики території (сумнів про наявність водойми) дозволяють висловити ще можливу (і, як нам здається, вірогіднішу) думку про втрату анлаутного *В-* у слові **в'язина* 'ліс з в'язів', як *дуби́-*

на 'дубовий ліс' (Аркушин 1, 45), *вульши́на* 'вільховий ліс' (Данилюк 22), *берези́на* 'березовий ліс' (Громко 23), хоч саме слово **в'язина* нами не засвідчено. Вірогідно, що неподалік Золотих воріт міг бути в'язовий гай[514].

[514] Докладніше про анлаут у слов'янській топонімії див.: *Козлова Р.М.* Анлаут славянского слова // Студії з ономастики та етимології. 2010 / Відп. ред.І.В. Єфименко. – Луцьк, 2010. – С. 95–136.

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

АВК	– Акты, изд. Виленскою археографическою комиссиею. – Вильна, 1865–1915. – Т. I–XXXIX.
АЗР	– Акты, отн. к истории Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1846–1853. – Т. I–V.
АКА	– Акты и документы, отн. к истории Киевской академии. – К., 1904. – Т. I, ч. 1.
АКГ	– Атлас Киевской губернии, состоящий из генеральной карты, двенадцати городовых планов и двенадцати поветовых карт. – 1800.
Акты	– Акты, собр. в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею имп. Академии наук. – СПб., 1836. – Т. 1.
Акты ЮЗР	– Акты, отн. к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею.– СПб., 1863–1892. – Т. I–XV.
Анк.	– Анкета.
Антонович	– *Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.
АОКІУМ	– Архів ономастичної картотеки Інституту української мови НАНУ.
Аркушин	– *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.
АСПС	– Алфавитный список предприятий связи СССР. – М., 1980. – Т. I–II.
АСЭИ	– Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – М., 1952–1964. – Т. I–III.

АТДБ – Белорусская ССР: Административно-территориальное деление на 1-е июня 1955 г. – Минск, 1955.

АТПУ – Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947.

АТУ – Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій / Відп. ред. В.І. Кирненко, В.І. Стадник. – К., 1987.

АФЗ – Акты феодального землевладения и хозяйства / Сост. Л.В. Черепнин. – М., 1961. – Ч. I–III.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...]. – К., 1859–1914. – Ч. I–VIII.

Багамольнікава – *Багамольнікава Н.А.* Гідронімы басейна ракі Прыпяць: структурна-семантычныя тыпы матывацыі. – Гомель, 2004.

Барсов – Причитания Северного края / Собрал Е.В. Барсов. – М., 1872–1882. – Т. I–II.

БЕР – Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др. – София, 1971–. – Т. 1–.

Берлинський – *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва. – К., 1991.

Білецький-Носенко – *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1966.

Бірыла – *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – Мінск, 1969.

Бірыла ВС – *Бірыла М.В.* З лексікі вёскі Скварцы Дзяржинскага раёна // Народнае слова / Рэд. А.Я. Баханькоў. – Мінск, 1976. С. 23–49.

БКМ – Білоцерківський краєзнавчий музей. Фонди.

Бондалетов – *Бондалетов В.Д.* Условный язык пензенских портных // Вопросы русской диалектологии: Труды V–VI конференций кафедр русского языка педагогических институтов Среднего и Нижнего Поволжья. – Куйбышев, 1965. – С. 165–181.

Боплан – *Боплан Г.-Л., де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границі Трансільванії, разом з

їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К., 1990.

БРС – *Бернштейн С.Б.* Болгарско-русский словарь. – М., 1966.

Бублик – *Бублик В.Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1890.

Булаховський – *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977–1983.

БУС – *Стоянов І.А., Чмир О.Р.* Болгарсько-український словник. – К., 1988.

Бялькевіч – *Бялькевіч І.К.* Краёвы слоўнік ўсходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970.

Варбот – *Варбот Ж.Ж.* О словообразовательном анализе в этимологических исследованиях // Этимология / Отв. ред. О.Н. Трубачев. – М., 1963. – С. 194–212.

Ващенко – *Ващенко В.С.* Словник полтавських говорів. – Харків, 1960. – Вип. 1.

Вейсман – *Вейсман А.Д.* Греческо-русский словарь. – СПб., 1882.

Величко – Летопись событий в Юго-Западной России XVII века / Сост. С. Величко. – К., 1848–1864. – Т. I–IV.

Верхратський – *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.

Верхратський 1912 – *Верхратський І.* Говір батюків. – Львів, 1912.

Весел. – *Веселовский Н.* Неудавшееся посольство в Крым стольника Б.А. Пазухина в 1679 году // Записки имп. Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1912. – Т. XXX. – С. 179–216.

Веселовский – *Веселовский С.Б.* Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974.

Выгонная – *Выгонная Л.Т.* Полесская земледельческая терминология // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М., 1968. – С. 93–130.

Видоески – *Видоески Б.* Називи за ‘извори’ во македонскиот дијалектен јазик и нивната застапеност во топонимијата (Прилог код македонската географска

терминологија) // Onomastyka i dialektologia: Prace dedykowane pani profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko. – Warszawa, 1997. – S. 281–292.

Вишневський – *Вишневський В.І.* Малі річки Києва. – К., 2007.

ВК – Вулиці Києва: Довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1995.

Вольский – *Вольский А.* Спасская церковь в Киеве на Берестове. История и описание храма. 1916. Рукопис (НБУВ ІР, шифр Дис. 2375).

ВСОРИ – Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849. – Т. VI, ч. 6: Калужская губерния.

ВТКР – Военно-топографическая карта Российской империи. – СПб., 1864.

Габорак – *Габорак М.* Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник. – Івано-Франківськ, 2005.

Гаговић – *Гаговић С.* Из лексике Пиве (село Безује) // Српски дијалектолошки зборник. Расправе и грађа. – Београд, 2004. – Књ. LI. — С. 1–312.

ГВНП – Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С.Н. Валка. – М.; Л., 1949.

ГГ – Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.

Генплан – Генеральный план Киевской губернии Киевского повета Белгородской волости и части Васильковского повета Плисецкой волости. 1799 р. Рукописний // ДАКО ф. 1542, оп. І, од. зб. 626.

Герасимов – *Герасимов М.К.* Словарь уездного череповецкого говора // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1910. – Т. LXXXVII. – № 3. – С. 1–111.

Головацкий – *Головацкий Я.* Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран. – Вильно, 1884.

Голубев – *Голубев С.Т.* Спорные вопросы о древней топографии Киева. – К., 1910.

Голубева – *Голубева Л.А.* Топография домонгольского Киева // Краткие сообщения о докладах и полевых иссле-

дованиях Института истории материальной культуры, 1947. – Вып. 16.

Горбач – *Горбач О.* Словник говірки с. Бродина (пов. Радівці, Румунія) // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я.В. Закревська. – Львів, 2000. – С. 245–364.

Горбачевский – Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского / Сост. Н. Горбачевский. – Вильна, 1874.

Горпинич – *Горпинич В.О.* Прізвища окремих регіонів України // Ономастика і апелятиви. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 9. – С. 18–53.

Горпинич, Корнієнко – *Горпинич В.О., Корнієнко І.А.* Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник). – Дніпропетровськ, 2003.

Горяев – *Горяев Н.В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896.

Гоцкий – *Гоцкий И.* Бойковский словарец, собранный в селе Ясене, в окрестности Перегинска // Временник Ставропигийского института на 1898 год. – Львов, 1899. – С. 128–132.

Грицак – *Грицак Є.* Топографічні назви с. Сушиці Рикової у Старо-Самбірщині // Літопис Бойківщини. – 1937. – Р. VII, ч. 9. – С. 62–74.

Грінченко – Словарь української мови / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.

Грковић – *Грковић М.* Речник личних имена код Срба. – Београд, 1977.

Грковић Деч. – *Грковић М.* Имена у Дечанским Хрисовуљима. – Нови Сад, 1983.

Громко – *Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І.* Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Кіровоград, 1999.

Громов – *Громов А.В.* Словарь: Лексика льноводства, прядения и ткачества в костромских говорах по реке Унже: Учеб. пособие. – Ярославль, 1992.

ГРС – Греческо-русский словарь, изданный иждивением департамента народного просвещения. – М., 1848. – Ч. I–II.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1982 – Вып. 1.

ГСМКП – Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–31 гг. // Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца. –1893. – Кн. 7. – Отд. III. – С. 29–68.

ГТС – Городская телефонная сеть. – К., 1967.

Гумецька – *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. – К., 1958.

Гутшмидт – *Гутшмидт К.* Ареалы некоторых болгарских соответствий карпатоукраинским лексемам // Общекарпатский диалектологический атлас. – Кишинев, 1976. – С. 70–77.

ДАКО – Державний архів Київської області.

Даль – *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1955. – Т. I–IV.

Данилюк – *Данилюк О.К.* Словник народних географічних термінів Волині. – Луцьк, 1997.

Дворецкий – *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. – М., 1976.

Дворецкий ДГРС – *Дворецкий И.Х.* Древнегреческо-русский словарь. – М., 1958. – Т. I–II.

ДДГ – Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / Подгот. к печати Л.В. Черепнин. – М., 1950.

Дейниченко – *Дейниченко К.П.* Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі "Українська діалектологія" (Методичні поради). – Суми, 1984.

Де-ла-Флиз – *Де-ла-Флиз.* Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа, с изображениями некоторых произведений из царств растительного и животного, с приложением статистики всякого селения, с видами, снятыми с натуры и изображением крестьянских костюмов и географической карты Киевского окру-

га. – К., 1854. Рукопис // НБУВ ІР; шифр VIII.187 (Лаз. 15).

Деулино – Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / Под. ред. И.А. Оссовецкого. – М., 1969.

Дзендзелівський – *Дзендзелівський Й.О.* Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. VI. – С. 36–54.

Дилакторский – Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П.А. Дилакторского 1902 г. – С.-Петербург, 2006.

ДІПП – Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. I: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упоряд., підгот. до друку, вступна ст. В.О. Мокляка. – Полтава, 2007.

Д., Л. – *Довженок В.И., Линка Н.В.* Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось // Памятники зарубинецкой культуры / Под ред. П.Н. Третьякова. – М.; Л., 1959. – С. 102–113.

ДМ – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., 1981.

Добровольский – *Добровольский В.Н.* Смоленский областной словарь. – Смоленск, 1914.

Добровольский ДУ – *Добровольский Л.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 165–184.

ДООВС – Дополнение к Опыту областного великорусского словаря. -- СПб., 1858.

Дригалкін – *Дригалкін В.І.* З історичної мікротопонімії Києва та його околиць // Мовознавство. – 1971. – № 6. – С. 26–31.

Д.-Т. – *Димитрова-Тодорова Л.* Местните имена в Поповско. – София, 2006.

Дуриданов – *Дуриданов И.* Префиксално-именният тип в български и неговото значения за топонимичната стратиграфия // Onomastica. – 1960. – Rocz. VI. – S. 121–186.

Д.-Х.	– Донесение о первых успехах путешествия в России Зориана Долуги-Ходаковского. Из Москвы 13 липца 1822 // Русский исторический сборник, изд. имп. Обществом истории и древностей российских. – 1844. – Т. VII. – С. 1–378.
Експ.	– Експедиція.
Ерчић	– *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова траедокомедија. Речник. – Нови Сад; Београд, 1980.
ЕСУМ	– Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982–. – Т. І–.
ЖВ	– Распространенное проложное житие св. Владимира // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 30–33.
ЖГКВ	– Жалованная грамота Киевскому войту, бурмистрам, райцам и всем киевским мещанам // *Гераклитов А.* Документы XVII века Саратовского Радищевского музея. – Саратов, 1910. – С. 20–25.
Желеховский	– *Желеховский Є.* Малорусько-німецький словар. – Львів, 1884. – Т. І–ІІ.
Жерела	– Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1900. – Т. І–ІІІ.
Житецкий	– *Житецкий П.* Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века. – К., 1888.
ЖК	– Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1849. – Т. II.
Жучкевич	– *Жучкевич В.А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974.
Забелин	– *Забелин И.Е.* Опыты изучения русских древностей и истории. – М., 1873. – Ч. І–ІІ.
Заимов	– *Заимов Й.* Български географски имена с *-jь*. – София, 1973.
Заимов БИ	– *Заимов Й.* Български именник. – София, 1988.
Закр.	– *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. І.
Закревский	– *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – Ч. І–ІІ.

Закр. Планы – *Закревский Н.* Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г. – К., 1868.

Зіновієв – *Климентій Зіновієв.* Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971.

ЗП – *Махно Е.В., Самойловский И.М.* Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры / Под ред. П.Н. Третьякова. – М.; Л., 1959. – С. 11–21.

Иванова – *Иванова О.* Сестрите на Марко Крале во преданијата за одделни топоними // Onomastica Jugoslavica. – 1970. – Knj. II. – С. 169–174.

Иванова ММП – *Иванова А.А.* Микротопонимия Мозырского Полесья. – Мозырь, 2003.

Илчев – *Илчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите. – София, 1966.

Ильинский – *Ильинский Г.* Славянские этимологии // РФВ. – 1911. – Т. LXV. – № 1. – С. 212–231.

Ильинский ГБЦ – *Ильинский Г.А.* Грамоты болгарских царей. – М., 1911.

Иордан – *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. Getica / Вступ. статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской.– М., 1960.

ИОРЯС – Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук.

Ип. лет. – Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.

Ист. КПЛ – Історія Киево-Печерської Лавры. Рукопис // НБУВ ІР, шифр II. 6292.

Ист. мат. – Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. I–X.

ИТК – Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

ІСУЯ – Історичний словник українського язика. – Харків, 1932. – Т. I, зош. 2.

К. – *Пономаренко Л., Різник О.* Київ: Короткий топонімічний довідник. – К., 2003.

КА – Картотека В.Б. Антоновича (НБУВ ІР).

Каманин – *Каманин И.М.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). – К., 1914.

Карацић – *Карацић В.С.* Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. У Биограду, 1898.

Карпенко – *Карпенко Ю.А.* Из наблюдений над украинской оронимией // Оронимика. – М., 1960. – С. 20–23.

Кат. – Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1309–1899. – К., 1971.

КБ – Карта "Болгария: на автомобиле по Болгарии". – София, 1987.

КГВ – Киевские губернские ведомости.

КГТС – Киевская городская телефонная сеть. – К., 1967. – Ч. II (Квартирные телефоны).

КД – Королевский декрет по жалобе Киевского бискупа Христофора Казимирского [...] // *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1893. – Т. I.

Київ – Київ. Енциклопедичний довідник / Ред. А.В. Кудрицький. – К., 1981.

Киев. син. – Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. – К., 1836.

Кистяковский – *Кистяковский В.В.* Физико-географические экскурсии в окрестностях Киева // Педагогическая мысль. – 1905. – Вып. II. – С. 60–70.

Климовский – *Климовский С.И.* Где, когда и почему возник Киев. – К., 2013.

КО – Топографическая карта "Киевская область". – К., 1992.

Ковачев – *Ковачев Н.* Топонимията на Троянско. – София, 1969.

Корзонюк – *Корзонюк М.М.* Матеріали до словника Західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Збірник наукових праць / Голова ред. колегії І. Г. Матвіяс. – К., 1987.– С. 62–267.

Кочин – Материалы для терминологического словаря древней России / Сост. Г.Е. Кочин. – М.; Л., 1937.

КП – Київське Полісся (Етнолінгвістичне дослідження) / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1989.

Красовський – *Красовський І.* Прізвища галицьких лемків у XVIII ст. – Львів, 1993.

Крывіцкі – *Крывіцкі А.А.* У слоўнік Мсціслаўшчыны // З народнага слоўніка / Рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1975. С. 119–134.

Крип'якевич – *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994.

Кривицкий – *Кривицкий А.А.* Из словаря полесских рыболовов // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / Отв. ред.В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М., 1968. – С. 162–174.

Кривощекова-Гантман – *Кривощекова-Гантман А.С.* Антропонимия как источник топонимики (на материале топонимов Коми-Пермяцкого национального округа) // Антропонимика / Ред. В.А. Никонов, А.В. Суперанская. – М., 1970. – С. 292–299.

Крим. – Російсько-український словник / Гол. ред. А.Е. Кримський. – К., 1924. Т. І.

КС – Киевская старина.

КСЗ – Карта спорной земли от Киево-Софийской катедры с Печерской Лаврой. Б. м. і б. р. Рукописна (НБУВ, відділ картографії).

Куликовский – *Куликовский Г.* Словарь областного олонецкого наречия в его бытовом и этнографическом применении. – СПб., 1898.

Куркина – *Куркина Л.В.* Словенско-восточнославянские лексические связи // Этимология. 1970 / Отв. ред. О.Н. Трубачев. – М., 1972. – С. 91–102.

Куркина ДСПЯ – *Куркина Л.В.* Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. – Ljubljana, 1992.

Кусов – *Кусов В.С.* Чертежи земли русской XVI–XVII вв. – М, 1993.

Кусов МГ – *Кусов В.С.* Московское государство XVI – начала XVIII века: Сводный каталог русских географических чертежей. – М., 2007.

Лавровский – *Лавровский П.* Сербско-русский словарь. – СПб., 1870.

Лаз. Обозр. – *Лазаревский Ал.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1867. – Вып. II (Полки Киевский и Нежинский). – С. 341–390.

Ларин – *Ларин Б.А.* Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М., 1975.

Левицкий, Беневский – *Левицкий и Беневский.* Военное обозрение Киевского военного округа / Сост. при штабе округа под ред. генерал-майора Краснокутского. – К., 1869.

Лисенко – *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К., 1974.

Лисенко СЛП – *Лисенко П.С.* Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. – К., 1961.

Лисенко СЛЧ – *Лисенко П.С.* Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. – 1958. – Вип. VI. – С. 5–21.

Лысенко – *Лысенко А.С.* Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология / Ответ. ред. Л.Э Калнынь. – М., 1966. – С. 5–60.

Литвин – *Литвин И.П.* Словарь географических названий Португалии. – М., 1982.

ЛПС – Летописец Переяславля-Суздальского, сост. в начале XIII в. (между 1212 и 1216 годов) / Изд. К.М. Оболенским. – М., 1851.

ЛР – Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. – К., 1989.

ЛСЛ – Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словенолатинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1973. – С. 421–540.

Лушников – *Лушников Л.* І сестра їх Либідь // Людина і світ. – 1984. – № 4. – С. 60–62.

Ляскоронский – *Ляскоронский В.Г.* Прошлое м. Триполья и окрестные о нем предания. – К., 1900.

Лящук – *Лящук Б.Ф.* Із карпатської географічної термінології // Географічний збірник. – 1969. – Вип. 9. – С. 165–167.

Макаров – *Макаров А.* Киевская старина в лицах: XIX век. – К., 2005.

Макс. – *Максимович Н.И.* Гидрологический и гидрографический очерк Киевской губернии. – К., 1920.

Максимович – *Максимович Н.И.* Днепр у гор. Киева. Краткий гидрографический и исторический очерк. – К., 1898.

Максимович Собр. соч. – *Максимович М.А.* Собр. соч. в 3-х томах. – К., 1876–1880.

Малама – *Малама П.Н.* К истории села Малые Крынки // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1912. – Вып. VIII. – С. 1–35.

Малько – *Малько Р.Н.* Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). – М., 1974.

Марусенко – *Марусенко Т.О.* Українські назви рельєфів і реконструкція праслов'янської лексики // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 143–147.

Марусенко 1968 – *Марусенко Т.А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. – М., 1968. – С. 206–255.

Матвеев – *Матвеев А.К.* Географические названия Тюменского севера. – Екатеринбург, 1997.

Материалы – Материалы по исследованию рек и речных долин Полесья полесской изыскательской партии / Ред. Е.В. Оппоков. – К., 1916.

Маштаков – *Маштаков П.Л.* Материалы для областного водного словаря. – Л., 1931.

Машт. Дн. – *Маштаков П.Л.* Список рек Днепровского бассейна. – СПб., 1913.

Машт. СДБ – *Маштаков П.Л.* Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). – Пг., 1917.

МБ – Мікратапанімія Беларусі: Матэрыялы / Рэд. М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1974.

МЕ – Матеріали експедиції.

Мельниченко – *Мельниченко Г.Г.* Краткий ярославский областной словарь. – Ярославль, 1961. – Т. 1.

Меркурьев – *Меркурьев И.С.* Склонение имен существительных в мурманском говоре (единственное число) // Ученые записки Новгородского гос. пед. ин-та. – 1966. – Т. XI: Вопросы диалектологии и истории русского языка. – С. 3– 32.

Милетич – *Милетич Л.* Изъ единъ поменикъ на манастира Пречиста (Кичевско) // Списание на Българската Академия на науките. – 1919. – Кн. XVIII.

Миртов – *Миртов А.В.* Донской словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков. – Ростов н/Д, 1929.

Младенов – *Младенов С.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен язык. – София, 1941.

Молошная – *Молошная Т.Н.* Сложные и производные слова с посессивным значением в болгарском и сербохорватском языках // Славянское и балканское языкознание: Проблемы диалектологии. Категория посессивности / Отв. ред. Л.Э. Калнынь, Т.Н. Молошная. – М., 1986. – С. 189–191.

Морошкин – *Морошкин М.* Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – СПб., 1867.

Мурзаев – *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. – М., 1999. – Т. I–II.

Мурзаев 1984 – *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. – М., 1984.

Мурзаевы – *Мурзаевы Э* и *В.* Словарь местных географических терминов. – М., 1959.

Нагін – *Нагін Я.Д.* Словник діалектної лексики частини говорів Нижньої Наддніпрянщини. Херсон (Рукопис. Зберігається в Інституті української мови НАНУ).

Наркевич – *Наркевич Н.Ф.* Памятка для Г.г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества. 1914. Машинопис // НБУВ ІР, шифр І.1146.

НБУВ ІР – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису.

НЗКК – Новгородские записные кабальные книги 100–104 и 111 годов (1591–1596 и 1602–1603 гг.) / Под ред. А.И. Яковлева.– М.; Л., 1938.

Непокупный – *Непокупный А.П.* Балто-севернославянские языковые связи. – К., 1976.

Ник. – *Никончук М.В.* Матеріали для лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К., 1979.

Никонов – *Никонов В.А.* До фамилий // Антропонимика. – М., 1970. – С. 83–93.

Никонов СРФ – *Никонов В.А.* Словарь русских фамилий / Сост. Е.Л. Крушельницкий. – М., 1993.

Никончук – *Никончук Н.В.* Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. Н.И. Толстой. – М., 1968. – С. 79–92.

Ніковський – *Ніковський А.* Українсько-російський словник. – К., 1926.

НЛ – Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку, изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1888.

НН – *Никончук М.В., Никончук О.М.* Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир, 1990.

Нов. – *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов [...]. – К., 1882. – Т. I–II.

Новг. I – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950.

Номис – *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. – СПб., 1864.

НОС – Новгородский областной словарь / Отв. ред. В.П. Строгова. – Новгород; Великий Новгород, 1992–2000. – Вып. 1–13.

Носович – *Носович И.И.* Словарь белорусского наречия. – СПб., 1870.

НПК – Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1859–1910. – Т. I–VI и указатель.

ОКДА – Индекс молдавской части программы вопросника "Общекарпатского диалектологического атласа" // Общекарпатский диалектологический атлас: Лингвистические и этнографические аспекты. Кишинев, 1976. С. 155–192.

ОКІУМ – Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.

ОКН – Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989.

Онишкевич – *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: У 2-ч. – К., 1984.

ООВС – Опыт областного великорусского словаря, изд. Вторым отделением имп. Академии наук. – СПб., 1852.

Оп. КПЛ – Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, а также планов лавры и обеих пещер. – К., 1831.

ОР КДА – Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. Петров. – К., 1875. – Вып. I.

Орлов – *Орлов Р.С.* Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. – 1972. – № 5. – С. 96–106.

Осташ – *Осташ Р. І.* До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К., 1995. – С. 517–567.

Откупщиков – *Откупщиков Ю.В.* Литовский язык и праславянские реконструкции // Baltistica. – 1974. – X(1). – С. 7–19.

Пам. – Памятники, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – СПб., 1845–1859. – Т. I–IV.

Пам. КК – Памятники, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. I–III.

Панцьо – *Панцьо С.Є.* Антропонімія Лемківщини. – Тернопіль, 1995.

Пассек – *Пассек Т.* Поросская археологическая экспедиция 1945 г. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. І. – С. 222.

Пачкова – *Пачкова С.П.* Територія Києва на рубежі нашої ери // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 200–215.

ПГЧР – Жіночі прізвища громадян Чеської Республіки станом на 1.04.2004. Режим доступу: www.mver.cz.

Петров – *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897.

Петровский – *Петровский Н.А.* Словарь русских личных имен. – М., 1966.

Петрученко – *Петрученко О.* Латинско-русский словарь. – М., 1904.

Пискунов – *Пискунов Ф.* Словарь живого народного, письменного и актового языка Российской и Австро-Венгерской империи. – К., 1882.

ПК – Переписні книги 1666 року / Приг. до друку і відредагував В.О. Романовський. – К., 1933.

ПКГХ – Переписные книги города Харькова. 1667, 1669 гг. – Харьков. 2009.

ПКОП – Писцовые книги Обонежской пятины 1496 и 1563 гг. – Л., 1930.

П.Л. – *П.Л.* Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошлом и настоящем. – К., 1885.

План – План г. Киева с окрестностями. – К., 1871–1873.

План 1894 – План г. Киева с предместьями. – К., 1894.

План 1900–1910 – План г. Киева. – К. (1900–1910).

План 1914 – План города Киева и предместий. Составлен в 1914 году по последним сведениям киевскими городскими землемерами.

Плотнікова – *Плотнікова І.* Прогулянки старим Подолом. – К., 2003.

ПМВС – Полный месяцеслов всех святых, празднуемых православною грековосточною церковью, с кратким историческим и хронологическим описанием их жизни и кончины [...]. – М., 1806.

ПМТУ – Писцовые материалы Тверского уезда XVI века / Сост. А.В. Антонов. – М., 2005.

Подвысоцкий – *Подвысоцкий А.* Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении. – СПб., 1885.

Подольская – *Подольская Н.В.* Некоторые вопросы исторической ономастики в связи с анализом берестяных грамот // Историческая ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1977. – С. 49–71.

Полякова – Словарь пермских памятников XVI – начала XVIII века / Сост. Е.Н. Полякова. – Пермь, 2001. – Вып. I–VI.

Попельницька – *Попельницька О.* Опис Київського замку 1552 р. як джерело з історичної топографії Київського Подолу XVI–XVII ст. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 109–117.

Попов – *Попов К.* Местните имена в Разложко. – София, 1979.

ПОС – Псковский областной словарь с историческими данными. – Л., 1967–. – Вып. I–.

Потебня – *Потебня А.А.* Слово о полку Игореве. Текст и примечания. 2-е изд. с дополнениями из черновых рукописей "О Задонщине". – Харьков, 1914.

Похилевич – *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005.

Похил. МЦ – *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева // Похилевич Л. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 217–292.

Похил. УКР – *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887.

Преображенский – *Преображенский А.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – Т. I–II.

ПРП – Памятники русской письменности XV–XVI вв. Рязанский край / Под ред. С.И. Коткова. – М., 1978.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

ПСУ – План сенокосным участкам, лежащим по правую и левую сторонам реки Днепра, выделенным из

сенокосов и выгонов, принадлежащих городу Киеву для отдачи в оброчное содержание. 1857. Рукопис // НБУВ. Відділ картографії, шифр 22272.

Пура – *Пура Я.О.* Сучасні прізвища Ровенщини. – Ровно, 1984. – Ч. I; 1989. – Ч. IV; Рівне, 1990. – Ч. V; Рівне, 1990.

ПУРД – План участка реки Днепра у города Киева. Составлен по съемкам 1907–1910 гг.

ПХВЕВ – Прибавления к ж. "Холмско-Варшавский епархиальный вестник". – 1880. – № 13.

Размеж. – Копия полюбовного размежевания между магистратом Киевским и Печерским монастырем грунтов Сырецких, Берковецких и Любковских. Рукопис // НБУВ ІР, шифр Петров, вып. 3. № 534/ О.Л. 151.

Рапан. Брэсц. – *Рапановіч Я.Н.* Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці. – Мінск, 1980.

Рапан. Гом. – *Рапановіч Я.Н.* Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. – Мінск, 1986.

Рапановіч Мін. – *Рапановіч Я.Н.* Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. – Мінск, 1981.

Расторгуев – *Расторгуев П.А.* Словарь народных говоров Западной Брянщины (Материалы для истории словарного состава говоров). – Минск, 1973.

РГСО – *Черепанова Е.А.*, *Евграфова А.А.*, *Покуц В.Н.*, *Волкова О.Н.* Русские говоры Сумской области. – Сумы, 1998.

Редько – *Редько Ю.К.* Словник українських прізвищ. – Львів, 2007. – Т. I–II.

Редько СУП – *Редько Ю.К.* Сучасні українські прізвища. – К., 1966.

Реєстр – Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підг. до друку О.В. Тодійчук (головн. упорядник), В.В. Страшко, Р.І. Осташ та ін. – К., 1995.

Рыбаков – *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". – М., 1972.

Рыбаков 1939 – *Рыбаков Б.А.* Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – М., 1939. – I (6). – С. 319–337.

Рыбаков 1963 – *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963.

РКК – Римско-католический календарь // Харьковский календарь на 1886 год / Под ред. П.С. Ефименко. – Харьков, 1885.

РМ – Руська (Волинська) метрика. – К., 2002.

РОКП – Румянцевская опись Киевского полка. Рукопис (НБУВ ІР шифр Х.10897)

Роспонд – *Роспонд С.* Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопросы языкознания. – 1965. – № 3. – С. 3–21.

Роспонд Стр. – *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1972. – С. 9–89.

РР – Русская речь.

РРС – Румынско-русский словарь / Под ред. Б.А. Андрианова, Д.Е. Михальчи. – М., 1953.

РСХКЈ – Речник српскохрватског књижевког и народног језика. – Београд, 1959–. – Књ. І–.

РФВ – Русский филологический вестник.

Сабадош – *Сабадош І.В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород, 2008.

Самойлов – *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии, разрушений и возобновлений с историческим описанием двух первых церквей, сооруженных равноапостольным князем Владимиром, по восприятии святого крещения в 989 году и существующих поныне в Киеве с планом и видами оных церквей. – М., 1834.

СБГ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск, 1980–1986. – Т. І–V.

СБукГ – Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці, 2005.

СГГ – Словник гуцульських говірок // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди / Відп. ред. Я.В. Закревська. – К., 1991. – С. 90–270.

СГП – *Немченко В.Н., Синица А.И., Мурникова Т.Ф.* Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. – Рига, 1963.

СГРС – Словарь говоров русского Севера / Под ред. А.К. Матвеева. – Екатеринбург, 2001–. – Т. I–.

СГУ – Словник гідронімів України / Ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К., 1979.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.: В 10-ти т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов. – М., 1988–. – Т. I–.

Селимски – *Селимски Л.* Фамилни имена от Северозападна България: Влашки елемент. – Katowice, 2006.

Селищев – *Селищев А.М.* Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Селищев А.М. Избранные труды. – М., 1968. – С. 97–128.

Селищев ТОП – *Селищев А.М.* Из старой и новой топонимии // Селищев А.М. Избранные труды. – М., 1968. – С. 45–96.

Сементовский – *Сементовский Н.* Сказание о ловах великих князей киевских // Живописная русская библиотека. – 1857. – Т. II. – № 13. – С. 97–104.

Сементовский Киев – *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1871.

Сенчук – *Сенчук І.В.* Словник лівобережнополіських говірок. Чернігів, 1979 (Рукопис, зберігається в Інституті української мови НАН України).

СИГ – Синодик Ивана Грозного // Сказания князя Курбского. СПб., 1833. Ч. II. Переписка с Иоанном и другими лицами.

Симина – *Симина Г.Я.* Географические названия (по материалам письменных памятников и современной топонимики Пинежья). – Л., 1980.

Скржинская – *Скржинская Е.Ч.* О склавинах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне (Из комментария к Иордану) // Византийский временник. – 1957. – Т. XII. – С. 3–30.

СКТ – Справочник квартирных телефонов г. Киева / Сост. Д.М. Циолек. – К., 1976.

СлРЯ XI–XVII вв. – Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Ф.П. Филин и Г.А. Богатова. – М., 1975–. – Вып. 1–.

Смирнов – *Смирнов В.В.* "Гетика" Иордана как памятник поздней латыни (фонетика и грамматика): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1956.

Смолицкая – *Смолицкая Г.П.* Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер) / Отв. ред. О.Н. Трубачев. – М., 1976.

СМУ – Словник мікрогідронімів України / За ред. О.П. Карпенко. – К., 2004.

СНМК – Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900.

СНМЧ – Список населенных мест Черниговской губернии. – Чернигов, 1866.

СОГ – Словарь орловских говоров. Учеб. пособие по русской диалектологии / Науч. ред. Т.В. Бахвалова. – Орел, 1989–. – Вып. 1–.

Софонович – *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.

СП – Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / Укладачі: Н.Д. Бабич, Н.С. Колесник, К.М. Лук'янюк (гол. ред.) та ін. – Чернівці, 2002.

СПІ – Слово о полку Ігоревім. – К., 1952.

Спицын – *Спицын А.* Древности антов // Сб. статей в честь акад. А.И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 492–495.

СПКО – Список поселень Київської округи. – К., 1926.

Спрогис – *Спрогис И.* Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия. – Вильна, 1888.

СРГК – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Гл. ред. А.С. Герд. – С.-Петербург, 1994–2005. – Вып. 1–6.

СРГНО – Словарь русских говоров Новосибирской области / Под ред. А.И. Федорова. – Новосибирск, 1979.

СРГО – Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби / Под ред. В.В. Палагиной. – Томск, 1964–1967. – Т. I–III.

СРГП – *Немченко В.Н., Синица А.И., Мурникова Т.Ф.* Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. – Рига, 1963.

СРГСУ Доп. – Словарь русских говоров Среднего Урала: Дополнения / Под ред. А.К. Матвеева. – Екатеринбург, 1996.

Срезневский – *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. I–III.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. – М.; Л.; С.-Петербург, 1966–. – Вып. 1–.

СРЯ XVIII в. – Словарь русского языка XVIII в. – Л.; С.-Петербург, 1984–. – Вып. I–.

СС – Синонима славенороссская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славенороссская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. стаття В.В. Німчука. – К., 1964. – С. 98–173.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М., 1950–1965.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. – К., 1977–1978. – Т. I–II.

Стрижак – *Стрижак О.С.* До походження назви Клов // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С. 83.

СУМ – Словник української мови / Гол. ред. І.К. Білодід. – К. 1970–1980. – Т. I–XI.

Суходрев – Альпы: карта / Ред. М.Б. Суходрев. – М., 1955.

С. х. – Светостефанска хрисовуља // Споменик Српске краљевске Академије. – Београд, 1890. – Т. IV. – С. 1–11.

СЦРЯ – Словарь церковнославянского и русского языка, составленный Вторым отделением имп. Академии наук. – СПб, 1867. – Т. I–IV.

Тарановский – *Тарановский Н.* Печерская лавра и к ней главнейшие пути чрез город Киев. – К., 1883.

Татищев – *Татищев В.Н.* История российская: В 7-и томах. – М., 1962–1963.

Телегин – *Телегин Д.Я., Титова Е.А.* Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К., 1998.

Тимченко – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002–2003. – Кн. I–II.

Тимченко ІС – Історичний словник українського языка / Зредагував Є. Тимченко. – Харків, 1930. – Т. I.

Тихомиров – *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956.
ТКА – Топонімічна картотека В.Б. Антоновича (зберігається в Інституті рукопису; НБУВ).
Толстой – Сербско-хорватско-русский словарь / Сост. И.И. Толстой. – М., 1957.
Толстой СГТ – *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М., 1969.
Топоров – *Топоров В.И.* К фракийско-балтийским языковым параллелям. II // Балканский лингвистический сборник / Отв. ред. Т.В. Цивьян. – М., 1977. – С. 59–116.
Третьяков – *Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. – М.; Л., 1948.
Трійняк – *Трійняк І.І.* Словник українських імен. – К., 2005.
Трійняк Гов. – *Трійняк І.І.* Говірка с. Пустовійтове Глобинського району Полтавської області (Рукопис, зберігається в Інституті української мови НАН України).
Трофимович – Верхнелужицко-русский словарь / Сост. К.К. Трофимович. – М.; Баутцен, 1974.
Трубачев – *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968.
Трубачев ПСО – *Трубачев О.Н.* Праславянская ономастика в "Этимологическом словаре славянских языков; Вып. 1–13 // Этимология. 1985 / Отв. ред. О. Н. Трубачев. – М., 1988. – С. 3–10.
ТС – Тураўскі слоўнік / Рэд. А.А. Крывіцкі. – Мінск, 1982–1987. – Т. I–V.
Тупиков – *Тупиков Н.М.* Словарь древнерусских личных собственных имен. – СПб., 1903.
Турчин – *Турчин Є.* Словник села Тилич на Лемківщині. – Львів, 2011.
Тюньков – *Тюньков.* Геометрический план Киевской губернии уезда Киевского ж дачи Киево-Печерской лавры. 1802. Рукопис. (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч, од. зб. 3386).
Ук. ПСРЛ – Указатель к первым осьми томам Полного собрания русских летописей. – СПб., 1907. – Т. I–II.

Укр. – Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946.

УЛС – Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / Подг. к печати и ред. К.Н. Сербиной. – М., Л., 1950.

УРЕ – Українська радянська енциклопедія. – К., 1977–1985. – Т. I–XII.

Усачева – *Усачева В.В.* Материалы для словаря славянских названий рыб. VI (семейство Cyprynidae) // Этимология. 1978 / Отв. ред. О.Н. Трубачев. – М., 1980. – С. 70–93.

Участок Днепра – Участок р. Днепра у г. Киева / Составлено по изысканиям 1913–1914 гг. – К., б.г.

Фаминцын – *Фаминцын А.С.* Божества древних славян. – СПб., 1884.

Фасмер – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М., 1964–1973. – Т. I–IV.

Федірко – *Федірко О.М.* З джерел карпатської народної географічної термінології // Український географічний журнал. – 1995. – 1–2. – С. 58–60.

Фролова – *Фролова С.В.* Древнерусские топонимы-посессивы с суффиксом *-ов* // Ономастика Поволжья 2 (Материалы II Поволжской конференции). – Горький, 1971. – С. 112–117.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1967.

Фундуклей – *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Т. I.

ХВЕВ – Холмско-Варшавский епархиальный вестник.

ХК – Харьковский календарь на 1886 год / Под ред. П.С. Ефименко. – Харьков, 1885.

Хостник – *Хостник М.* Словинско-русский словарь. – Горица, 1901.

Худаш – *Худаш М.Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К., 1961.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у м. Києві. Фонди.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів у м. Львові. Фонди.

ЦЦ – *Цыхун А.П.*, *Цыхун Г.А.* Са спецыяльнай лексікі Гродзеншчыны // Народнае слова / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск, 1976. – С. 249–262.

Чабаненко – *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. I–IV.

Чанков – *Чанков Ж.* Географски речник на България. – София, 1958.

Черепанова – *Черепанова Е.А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984.

Череп. Микротоп. – *Черепанова Е.А.* Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984.

Черных Оч. – *Черных П.Я.* Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период. – М., 1956.

ЧПГЧР – Чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки, зафіксовані в кількості 5 носіїв і більше. Дані Міністерства внутрішніх справ Чеської Республіки станом на 1.04.2004. Режим доступу: http://www.mvcr.cz

Чт. ОНЛ – Чтения в историческом Обществе Нестора-Летописца.

Чукалов – *Чукалов С.* Българско-руски речник. – София, 1960.

Чучка – *Чучка П.П.* Антороponімія Закарпаття. – Ужгород, 1970.

Шамрай – *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтвознавства / Під заг. ред. М. Грушевського. – К., 1930. – Зб. I.

Шарлемань – *Шарлемань Н.В.* К вопросу о топонимике р. Почайны и попытка реалистического толкования былины "Добрыня и Змей". 1965. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 34.

Шарлемань Поч. – *Шарлемань Н.В.* Почайна прежде и теперь. 1967. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 34.

Шаталава – *Шаталава Л.Ф.* Беларускае дыялектнае слова. – Мінск, 1975.
Шахматов – *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919.
Швець – *Швець Г.І.* Голубі перлини України. – К., 1969.
Шило – *Шило Г.Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957.
Шульгач – *Шульгач В.П.* Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993.
Шульгач ПГФ – *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998.
Щекатов – *Щекатов А.М.* Географический словарь Российского государства. – М., 1801. – Ч. І.
Щепкина – *Щепкина М.В.* Замечания о палеографических особенностях рукописи "Слово о полку Игореве". К вопросу об исправлении текста памятника // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1953. – Т. IX. – С. 7–29.
Щербина – *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. І. – С. 1–49.
Щербина Рец. — Щербина В. [Рец.:] Старинные документы на владение землями г. Киева, доставленные киевским городским землемером И. Д. Таировым и напечатанные по резолюции, положенной 20 июля 1894 года.– К., 1894 // Киевская старина. –1894. – декабрь. – С. 509–512.
ЩТД – Черкаси: Щорічний телефонний довідник. '– Черкаси, 1997.
Щукин – *Щукин Н.С.* Географическая и этнографическая терминология Восточной Азии // Вестник имп. Русского географического общества. – СПб., 1956. – Ч. XVII. – Кн. 4. – С. 259–281.
ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск, 1978–. – Т. 1–.
ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачева и А.Ф. Журавлева. – М., 1974–. – Вып. 1–.
Ю. – Карта "Югославия". – М., 1958.

Яворницький – *Яворницький Д.І.* Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. І.

Яковенко – *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Яшкін – *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск, 1971.

Яшкін 2005 – *Яшкін І.Я.* Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск, 2005.

Ященко – *Ященко Я.И.* Топонимия как источник изучения заселения исторического Посемья // Actes du XIe Congres international des sciences onomastiques. – Sofia, 28.VI – 4.VII. 1972. – Sofia, 1974. – Vol. I. – P. 431–440.

Arcta – *Arcta M.* Słownik staropolski: 26000 wyrazów i wyrażeń używanych w dawnej mówie polskiej / Oprac. A. Krasnowolski. – Warszawa, 1880–1902. – T. I–XV.

Bezlaj – *Bezlaj F.* Slovenska vodna imena. – Ljubljana, 1961. – D. I–II.

Bilek – *Bilek J.* Die slavischen Ortsnamen im Kreise Potsdam // Potsdamer Land. Heimatkalender für den Potsdam. 1960.

Brückner – *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1927.

Būga – *Būga K.* Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1957–1961. – T. I–III.

Carnoy – *Carnoy A.* Dictionnaire etymologique du proto-indo-européene. – Louvaine, 1955.

Chaurand – *Chaurand J.* Hydronymie d'un marais; le marais de la Souche // Revue internationale d'onomastique. – 1968. – № 3. – P. 171–185.

Dickenmann – *Dickenmann E.* Kroatische Bergnamen // Beiträge zur Namenforschung. – 1969. – H. 3. – S. 231–254.

Duridanov – *Duridanov I.* Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. – Wien, 1975.

Esser – *Esser Q.* Beiträge zur gallo-keltischen Namenkunde. – 1884. – H. I.

Fischer – *Fischer R.E.* Die Ortsnamen der Zeuche. – Weimar, 1967.

Geiger	– *Geiger T.* Die ältesten Gewässernamen-Schichten im Gebiet des Hoch- und Oberrheins (Fortsetzung) // Beiträge zur Namenforschung. – 1964. – H. I. – S. 26–54.
Grab	– *Grabowski M.* Ukraina dawna i teraźniejsza. – Kijów, 1850. – T. 1.
HO	– Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. H. Borka. – Opole, 1983.
HSSJ	– Historický slovník slovenského jazyka / Ved. red. M. Majtán. – Bratislava, 1991–2008. – T. I–VII.
HW	– Hydronimia Wisły. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. P. Zwolińskiego. – Wrocław etc., 1965. – Cz. 1.
Im. m.	– Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji. – Beograd, 1956.
Janežič	– *Janežič A.* Popolni ročni slovár slovenskega in němškega jezika. – Celovec, 1851.
Jungmann	– *Jungmann J.* Slownjk česko-německý. V Praze, 1835–1839. – D. I–V.
Jurkowski	– *Jurkowski M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna. – Wrocław, 1971.
Karłowicz	– *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904–1927. – T. I–VIII.
Kott	– Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický / Sest. Fr. Št. Kott. – V Praze, 1878–1893. – D. I–VII.
Kukuljević-Sakcinski	– *Kukuljević-Sakcinski I.* Povjestni spomenici o južnih Slavenah. – Zagreb, 1963. – Sv. I.
Linde	– *Linde S.B.* Słownik języka polskiego. – Lwów, 1854–1860. – T. I–VI.
LKŽ	– Lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius, 1941–1986. – T. I–XIV.
LPH	– Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske / Uradnici V. Putanec, P. Šimunovič. – Zagreb, 1976.
LPŽ	– Lietuvių pavardžių žodynas. – Vilnius, 1985–1989. – T. I–II.
Lyberis	– *Lyberis A.* Lietuvių kalbų žodynas. – Vilnius, 1962.
LUEV	– Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas. – Vilnius, 1963.
LRKŽ	– Lietuvių-rusų kalbų žodynas. – Vilnius, 1962.

Machek – *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957.

Majtán – *Majtán M.* Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. – Bratislava, 1972.

Malkiel – *Malkiel G.* Etymology and the structure of word families // Word, 1954. – V. 10. – N 2. – P. 265–274.

Meid – *Meid W.* Suffix *-no-* in Götternamen // Beiträge zur Namenforschung. – 1957. – H. 2. – S. 113–126.

Miklosich – *Miklosich F.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.

Miklosich MS – *Miklosich F.* Monumenta serbica. – Viennae, 1858.

Mladenow – *Mladenow S.* Wasser und Wasserlosigkeit in Bulgarischen, besonders westbulgarischen Bergnamen // Zeitschrift für Ortsnamenforschung. – 1926/1927. – II. – S. 45–61.

NGŚ – Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska / Pod red. S. Rosponda i H. Borka. – Warszawa; Wrocław, 1985. – T. I–II.

Nitsche – *Nitsche P. Die* geographische Terminologie des Polnischen. – Köln; Graz, 1964.

NW – *Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E.* Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty. – Wrocław etc., 1975.

NWP – *Szułowska W., Wolnicz-Pawłowska E.* Nazwy wód w Polsce. – Warszawa, 2001. – Cz. I: Układ alfabetyczny.

PI – Prosvjetin imenoslov / Privedio M. Bosanac. – Zagreb, 1984.

Pleteršnik – *Pleteršnik M.* Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, 2006. – D. I–II.

Pokorny – *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern; München, 1959–1969. – Bd I–II.

Profous – *Profous A., Svoboda J.* Místní jména v Čechách : Jejích vznik, původní význam a změny. – Praha, 1947–1957. – D. I–IV.

Rank – *Rank J.* Nový slovník kapesní jazyka českého a německého. – Praha, 1871. – D. I–III.

RGN – Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962–1980. – Bd I–X.

RHSJ – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1880–1882–. D. I–.

RI – *Olivová-Nezbedová L., Matúšová J.* Retrogradní index leksikálních jednotek pomístních jmen v Čechách. – Praha, 1991.

R.-I. – Rječnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslaviji. Izradio Vlad. Marinković. – Beograd, 1930.

ROB – *Putanec V., Šimunovič P.* Retrospektivna onomastička bibliografija hrvatsko-srpska do godine 1975. – Zagreb, 1987.

Rulikowski – *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – Kijów; Warszawa, 1913.

Rymut – *Rymut K.* Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. – Kraków, 2001. – T. I–II.

Sadnik, Aitzetmüller – *Sadnik L., Aitzetmüller R.* Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.

Seabhac – *Seabhac A.* Learner's irish-english pronouncing dictionary. – Dublin, 1959.

SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880–1902. – T. I–XV.

Simeonov – *Simeonov B.* Origine du mot *буc* // Балканско езикознание. – 1970. – XIV/2. – P. 55–56.

SJČ – *Travníček F.* Slovník jazyka českého. – Praha, 1952.

SJP – Słownik języka polskiego. – Warszawa etc., 1958–1969. – T. I–XI.

SJSS – Slovnik jazyka staroslověnského. – Praha, 1958–1990. – D. I–XLIII.

SHPR – Srpsko-hrvatsko-polski rječnik. – Warszawa, 1959. – T. I–II.

Skok – *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1971–1974. – Knj. I–IV.

SLP – Slownik łacińsko-polski / Pod red. M. Plezi. – Warszawa, 1979. – T. I–VI.

Sławski – *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1952–1956. – T. I–II.

Smal-Stockyj – *Smal-Stockyj R.* Abriss der ukrainischen Substantivbildung. – Wien, 1915.

SN – Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wydał K. Rymut. – Kraków, 1992–1994. – T. I–X.

SPR – Słownik polsko-rosyjski / Pod red. M.F. Rozwadowskiej. – Warszawa, 1958.

SS – Słownik staropolski. – Warszawa. 1953–1980. – T. I–VIII.

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého. – Praha, 1965–1971. – D. I–IV.

SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego. – Wrocław etc., 1965–1985. – T. I–VII.

Stanislav – *Stanislav J.* Slovenský juh v stredoveku. – Bratislava, 1999–2004. – D. I–II.

Svoboda – *Svoboda J.* Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964.

Šimek – *Šimek E.* Poslední Keltové na Moravě. – Brno, 1958.

Taszycki – *Taszycki W.* Rozprawy i studia polonistyczne. – Kraków, 1958. T. I–II.

Treder – *Treder J.* Toponimia byłego powiatu Puckiego. – Gdańsk, 1977.

Tomšič – *Tomšič F.* Slovensko-nemški slovar. – Ljubljana, 1966.

Vanagas – *Vanagas J.* Lietuvos TSR hidronimų daryba. – Vilnius, 1970.

Vasmer – Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Begr. von M. Vasmer. – Berlin; Wiesbaden, 1961–1969. – Bd I–V.

WAD – *Buchholz O., Fiedler W., Uhlisch G.* Wörterbuch Albanisch-Deutsch. – Leipzig, 1977.

Walde – *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. – Berlin und Leipzig, 1927–1930. – Bd I–II.

Walde LEW – *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1910.

Zeman – *Zeman H.* Słownik górnołużicko-polski. – Warszawa, 1967.

Źr. dz. – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894–1897. – T. XXI–XXII.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

алб. — албанська
арханг. — архангельський
балт. — балтійські
блр. — білоруська
бойк. — бойківський
болг. — болгарська
в.-луж. — верхньолужицька
гал. — гальська
герм. — германські
гр. — грецька
гун. — гуннська
гуц. — гуцульський
далм. — далматинський
д.-балк. — давньобалканська
д.-інд. — давньоіндійська
д.-ірл. — давньоірландська
д.-руськ. — давньоруська
д.-сакс. — давньосаксонська
д.-сканд. —давньоскандинавська
д.-ц.-сл. — давньоцерковнослов'янська
д.-чеськ. —давньочеська
і.-є. —індоєвропейська
інд. —індійська
ірл. —ірландська
карел. — карельський
кельт. — кельтські
лат. — латинська
лит. — литовська

лтськ. — латиська
макет. — македонська
морав. — моравське
мурм. — мурманський
н. в. н. — нижньоверхньонімецька
нім. — німецька
н.-луж. — нижньолужицька
новг. (новгор.) — новгородський
новосиб. — новосибірський
перм. — пермський
пол. —польська
полаб.—полабська
прус. — пруська
псковськ. — псковський
псл. — праслов'янська
рос. — російська
рум. — румунська
санскр. — санскрит
серб. — сербська
серед.-лат. — середньолатинська
слвн. (словен.) — словенська
слвц. — словацька
спільносл. — спільнослов'янська
ст.-інд. — староіндійська
ст.-пол. — старопольська
ст.-рос. — староросійська
ст.-сл. — старослов'янська
ст.-укр. — староукраїнська
ст.-чеськ. — старочеська
сх.-сл. — східнослов'янська
с.-хорв. (схв.) — сербохорватська
татар. — татарська
твер. — тверський
укр. —українська
хорв. — хорватська
черепов. (череповецьк.) — череповецький
черніг. — чернігівський
чеськ. — чеська
чуваськ. — чуваська

СКОРОЧЕННЯ РЕМАРОК

арк. — аркуш
б. — балка
бас. — басейн
бер. — берег
благоч. — благочинний
вол. — волость
вул. — вулиця
губ. — губернія
д. — «деревня»
дер. — «деревня»
див. — дивитись
діал. — діалектний
зах. — західний
зб. — зібрання, збірник
кат. — каталог
кн. — князь
кол. — колишній
л. — лівий
м. — місто
напр. — наприклад
обл. — область
од. — одиниця
оз. — озеро
оп. — опис
п. — правий
пізн. — пізній, пізніший
пл. — площа

побл. — поблизу
пов. — повіт
пот. — потік
пор. — порівняти
прибл. — приблизно
просп. — проспект
р. — рік, річка
с. — село
смт — селище міського типу
стр. — струмок
суф. — суфікс
суч. — сучасний
сучасн. — сучасний
т.ж. — там же
ур. — урочище
ф. — фонд
х. (хут.) — хутір

Наукове видання

Бібліотека української ономастики

І. М. Желєзняк

КИЇВСЬКИЙ ТОПОНІМІКОН

Відповідальний редактор
В. П. Шульгач

Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 01.10.2013. Підписано до друку 14.03.2014.
Формат 60x84$^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 17,5.
Тираж 1000 пр.

Видавничий дім "Кий"
м. Київ, вул. Виборзька, 55/13

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №4646 від 01.11.2013 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ "Друкарня "Рута"
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net
Замовлення № 141.

У СЕРІЇ «БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ» ОПУБЛІКОВАНО:

1. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник. – К., 2007. – 120 с.

2. Дослідження з ономастики: Збірник наукових праць пам'яті Олексія Сильвестровича Стрижака / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 2008. – 168 с.

3. Студії з ономастики та етимології. 2008 / Відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2008. – 296 с.

4. *Шульгач В.П.* Нариси з праслов'янської антропонімії. – К., 2008. – Ч. І. – 413 с.

5. Студії з ономастики та етимології. 2009 / Відп. ред. В.П. Шульгач. – К., 2009. – 318 с.

6. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник. – Луцьк, 2009. – 234 с.

7. Студії з ономастики та етимології. 2010 / Відп. ред. І.В. Єфименко. – Луцьк, 2010. – 452 с.

8. *Желєзняк І.М.* Слов'янська антропоніміка (вибрані статті). – К., 2011. – 288 с.

9. Студії з ономастики та етимології. 2011–2012 / Відп. ред. О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. – К., 2012. – 352 с.

10. *Пахомова С.М.* Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. – Ужгород, 2012. – 344 с.

11. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Нижнього Дністра: етимологічний словник. – Луцьк, 2013.– 155 с.

12. Українська ономастика: бібліографічний покажчик / Відп. ред. С.О. Вербич.– К., 2013.– 364 с.

13. *Габорак М.* Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій. Етимологічний словник-довідник.— Івано-Франківськ, 2013.– 932 с.

14. Студії з ономастики та етимології. 2013 / Відп. ред. О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. – К., 2013. – 320 с.

15. *Данилюк О. К.* Словник народних географічних термінів Волині. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – Луцьк, 2013. – 148 с.

Желєзняк І. М.

Ж 51 Київський топонімікон / Відп. ред. В. П. Шульгач. – К.: Видавничий дім «Кий», 2013. — (Бібліотека української ономастики). – 224 с.

ISBN 978-617-7177-01-1

Книгу присвячено етимології, семантиці основ та словотвору географічних назв, зниклих та сучасних, у межах міста Києва.

Для лінгвістів, фахівців у галузі ономастики та етимології, всіх, хто цікавиться походженням та історією київських топонімів.

Ірина Михайлівна ЖЕЛЄЗНЯК,
доктор філологічних наук, професор.
Автор книг «Очерк сербохорватского антропонимического словообразования (Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII–XV вв.)» (К., 1969), «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя» (К., 1987), «Слов'янська антропоніміка» (К., 2011), співавтор «Словника гідронімів України» (К., 1979), «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (К., 1985), «Словника мікрогідронімів України» (К., 2004), монографій «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (К., 1981), «Київське Полісся» (К., 1989), «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (К., 1992), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (К., 1998), «Ономастика Полісся» (К., 1999) та багатьох статей зі слов'янської ономастики.